

83.3(2р=Балк)

М 224

С 13501

Д. М. МАММЕЕВ

МАЛКЪАР
ЛИТЕРАТУРАДА
КОММУНИСТНИ
ОБРАЗЫ

кв

✓

Д. М. МАММЕЕВ

МАЛКЪАР
ЛИТЕРАТУРАДА
КОММУНИСТНИ
ОБРАЗЫ

с13504

«ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА

НАЛЬЧИК 1979

Издательство Государственной научной

Библиотека имени Н. С. КРУПСКОЙ

гор. Нальчик, ул. Ногмова, 42

8 с (Балк)
М 224

М $\frac{66-111}{М 125(03)-79}$ 36-79

© «Эльбрус» китап басма, Нальчик 1979

УЛЛУ ОКТЯБРЬ РЕВОЛЮЦИЯ МАЛҚЪАР ЛИТЕРАТУРАДА

Октябрь революциясы адам улуну историясында жангы ёмюрню, жангы жашауну эшигин кенг ачханды. Урунганланы унукъдуруп, эркин солур онг бермеген патчахлыкъны жашау ызын ууатханды. Кеси кыйыны бла ишлеп жашагъанланы жокълукъну, тенгсизликни кыяханындан кьутхарып, алгъыннгы мюлк-ырысхы, биплик ислеринден хар не да сыйырылып, халкъны жашау кьолайын, культурасын ёсдюрюрге жол ачылгъанды. Алай революция халкъны бош эркинликге чыгъарып, ичти сюйгенигизлей жашагъыз деп кьоймай, урунганланы эртдеден бери жукълап тургъан чыгъармачылыкъ ич онгланы уятханды. Адамланы жангы жашау ючюн тире кюрешген адамла этип, тюрлендире башлагъанды. Уллу революция, битеу совет халкъланыча, малкъар халкъны да жашау кьолайын, культурасын ёсдюргенди. Ангылау даражасын, психологиясын жангы жашауну халына кёре тюрлендиргенди.

Бизин профессионал литературабыз да революцияны кыйырындан жаратылгъанды. Бююнлюкде малкъар литература кыралыбызны алчы литератураларына кьошулганы да революция бла терен байламлыды. Кертин, бизин халкъны да, жазма литературалары болмагъан билим халкълагъа ушаш, аууздан ауузгъа айтыла келген халкъны битеу духовна байлыгъын ичине жыйгъан совет чыгъармачылыгъы кёп тюрлю формадагъы поэма, эпос, жырланы, жомакъланы, нарт таурухланы, нарт естелени, элберсени, ырысланы сакълап, бизге жетдир-

генди. Биз билгенликден, малкъар литературагъа келген хар жангы авторну чыгъармаларына Октябрьны къуанчы таркъаймаз тема болуп киргенди. Алай профессионал поэтледен эсе революцияны хорламын, азатлыккыны жарыкъ кюнюн, унукъгъанланы эркинликке чыкъгъанларын, ёсерге, айныргъа жол табылгъанын бек алгъа халкъ кесини сёз чыгъармаларында айтып башлагъанды. Революциягъа дери къуралгъан халкъ жырланы магъаналары, ауазы бир бирде тарыгъыулу, бушуулу болгъанын билебиз. Ол жырлада жашау ызны кюйсюзлюгюне, терслигине налат беруу кючлюдю. Жашау тарлыкъдан ычхыныр онг тапмай этген дыгалас кёбюсюнде жарсыулу интонацияда бериледи. Кертиди, ол мудахлыкъ, жарсыулу, тарыгъыулу ауаз халкъ чыгъармаланы кёлсюзлюкге, къанатсызлыкъгъа элтип битемейди. Ол чыгъармаланы баш магъаналарында келлик кюнню къууанчы боллугъуна умутлу къарау уллуду. Ол чыгъармалада урунганла тилеклерине толу жетгенча жырламайдыла, келлик кюннге умутлу къарап жырлайдыла. Сёз ючюн халкъны «Азатлыкъ жыр» деген ёлюмсюз чыгъармасында былай айтылады:

Тёшегибиз ташдан болду, тар болду.
Жууургъаныбыз кёкден акъгъан къар болду,
Эй, дунябыз къабыр кибик тар болду¹.

Бу тизгинледе къаллай бир терен магъана барды, не къадар кёп затны юсюнден айтылады! Хар сёзю, хар тизгини кеси жерин тапханды, артыкъ сёзю жокъду, бек фахмулу скульпторну ташдан ишленген алакат сурагына ушайды. Хар сёзю кеси орнундады, деп нек айтабыз дегенде, быллай жууап барды: уста къолла ишлеген хунагъа жарашхан ташха ушайды. Хар айтымы нарт сёзча терен магъаналыды, жютюдю, къанатлыды. Бу тизгинледе берилген хар сёз да, хар образлы фразасы да, эпитетлери да, метафорасы да, тенгleshдирилери да, хар бири кеси аллына бош айтылып къалмай, жашау ызны терслигин ачхан ниет магъананы кёргюзтюрге къуллукъ этедиле. Тёшекни таш бла, жууургъанны къар бла, дуняны, жашауну кюйсюзлюгюн къабырны тарлыкъы бла тенгleshдириу чыгъарманы сезим кючюн ёсдюргенди. Жыр башындан аягына аллай суратлау кюч-

¹ Малкъар халкъ жырла. Нальчик, 1969 ж. 25 бет.

де берилгенди. Аллай чыгъармалада жашау ызны кюй-сюзлюгюне, терслигине ачыуланыу, тарыгыуу, ыразы болмау, аны бла жарашмазгъа къаст этиу мудах, жар-сыулу, къудретли ауаз бла берилгенди. Назмуну ич ма-гъанасында жашау ызгъа юйренчик болуп турургъа уна-магъан тынгысыз жүрекни сагъайыуу барды. Биз бу халны малкъар халкъ жырлада кеп кере керебиз. Революциядан сора этилген халкъ жырланы интонациясы— ауазы ачыкъды, жарыкъды, алада къанатлы келлениу барды. Таукеллик уллуду. Ол жырлада революциягъа, Ленинге, большевиклеге, кюреш бардыргъан эм башха унукъгъанланы ызларында тизип, кюрешге келленди-рип, алгъа барыргъа болушхан орус пролетариатха чек-сиз ыразылыкъ, уллу хурмет айтылады. Узакъ ёмюрле-де сакълагъан муратларын толтургъан насыпха жет-генлерин билдире, халкъ ол жолдан таймазгъа, алгъа-дан алгъа, хорламдан хорламгъа барыргъа сёз береди. Алай бла революциядан сора чыкъгъан халкъ жырлада логика акцент, пафос тюрленип, келсюзлюк, къанатсыз-лыкъ жашаулукъгъа, таукел къанатлылыкъгъа алгъа учунуугъа ётеди. Ол жырлада магъана да, ауаз да, фор-ма да тюрленгенди. Алгын халкъла сёз чыгъармачы-лыгында болмагъан марш, гимн формала бизни фольк-лоргъа келедиле. Жангы кюреш, жангы жашау керти-лик, деменгили класс кюреш, адамланы жашауларында бла ангылауларында бола тургъан тюрлениуле фольклор поэзияда окъуна суратлауну жангы формасын излетген эдиле.

Аллай ёлюмсюз чыгъармаланы бири «Большевиклени жырыды». Ол чыгъарманы магъанасы кзуру да жыр ис-ториялы уллу кюрешни унутулмаз шагъаты болгъаны ючюн туюлду. Ол чыгъарманы магъанасына кере, суратлау формасы да алапатды, деменгили ауазлыды. Жырны (назмуну) музыкалылыкъы адамны сейирсин-дирирча кючлюдо.

Большевикле келелле,
Ой-орайда!
Езенлени толтуруп
Ой-орайда!
Тау бийчеле сарнайла
Ой-орайда!
Мюйюшледе олтуруп,
Ой-орайда.

дсп башланган ол жыр да революция кимлеге кѳууанч, кимлеге жилау келтиргени айтылады. Ол жырда халкѳ бирлигине, халкѳ кючюне ышануу, базынуу уллуду. Кюрешни ауурлугѳу, кюйсюзлюгю, кѳоранчланы уллудугѳу лирика жигитни арсар эталмайды. Ол чыгѳармада тау бийлени масхаралауну да, хыликгя этиуню да кюйдюргюч кючю барды:

Хутай таудан аугъанды,
Ой-орайда!
Кадетлени ызлары
Ой-орайда!
Кѳаялада бугъалла
Ой-орайда!
Хаждауутну кызылары.
Ой-орайда!
Ала мурат этдиле,
Ой-орайда!
Халкѳны жегип туругѳа,
Ой-орайда!
Кѳара халкѳны сыртына
Ой-орайда!
Темир чыбыкѳ уругѳа.
Ой-орайда!
Таугѳа кирип барабыз
Ой-орайда!
Езснледен цепь болуп,
Ой-орайда!
Кадетлени хорладыкѳ
Ой-орайда!
Биз аладан кѳп болуп,
Ой-орайда.

Бу тизгинледе кѳаллай бир кюч-кѳууат барды! «Ой-орайда» деген междометия баш рефрен болуп, хар тизгинни ызындан бош айтылып кѳалмайды. «Ой-орайда» деген рефрен сѳз хар жангыдан айтылгѳанда, чыгѳармагѳа жангы ауаз, жангы магѳана, жангы хал кѳошханчады. «Ой-орайда» бирде таукелликге, кѳанатланыугѳа, базынуугѳа, ыразылыкѳгѳа кѳллендире эсе, бирде уа халкѳ душманлагѳа кѳан кѳайнатыу, аланы ууалырыкѳларына ийнаныу, революцияны, жангы жашауну душманларын хыликгя этиу сезиминден толупду. Чыгѳармада ниет магѳананы терен ачаргѳа чырмау болгѳан жангыз сѳз жокѳду. Мында да хар сѳзю, фразасы, тизгини кеси жерин тапханды. Хар айтылгѳан затны жангыз кесине тийишли тюрсюню эм ич кѳыйматы бериледи. Аз айтып, кѳп ангылатхан сейирлик назмуланы

жазаргъа бизни шатык, бай тилибиз толу онг берлигине аллай фольклор чыгъармала шагъатлыкъ этгенлей тур-лукъдула.

«Ленин» деген назмуда халкъ уллу бачаманы къаллай бир терен суйгенин айтады. Чыгъарма къысха болгъанлыкъгъа, анда Ленинни историялы ишлерини, халкъланы азатлыкъгъа чыгъарыр ючюн этген жигитлигини, халкъ бла Ленинни арасындагъы жууукълукъну юсюнден тынгылы затла айтылгъандыла. Октябрь революцияны бла Ленинни бир бирден айырыргъа жарамазлыгъын, халкъланы кюрешге Ленин къурагъанын, кюрешип азатлыкъгъа чыгъарлыкъ жолну урунган халкълагъа Ленин бергенин да айтады. Ленинни юсюнден этилген бу жырда халкъ кеси батырларыны юсюнден этиучю жырланы халы, ауазы эм формасы барды. Бушуулу элегия халдагъы чыгъармаланы да халкъ ол жыллада унутуп къоймагъанды. Ол жырны халкъ былай къурагъанды:

Он сегизинчи жыллада къууанганек
Бизге ахшы власть келди деп,
Жыйырма бла тёртюнчю жылда
Жилийбыз Ленин ёлдю деп.

Ой, сен бек къыйналып келгененг
Жарлы халкъ ючюн кюрешип,
Сен кесинг къысха ёлюп кетгенсе,
Ой, халкълагъа тенглик юлешип.

Бюгюн оюлгъан кибик болгъанды
Жарлыланы да къаласы.
Дуниядан къысха къорап кетгенди
Ой, жарлыланы атасы.

Этген осуятынг миллетлеге
Ол жашнап, ёсюп барады.
Сен орнатхан тюз жолну
Партиянг жашаугъа салады.

Бу жырда биз бек алгъа Ленин этген ишлени демгилигине, ол ишле ёмюрлюкге деп этилгенине чексиз ышанган ыразылыкъны таукел ауазын бла Ленинни замансыз ёлгенине этилген бушууну теренлигин кёребиз. «Он сегизинчи жыллада», «Жыйырма бла тёртюнчю жыл» деген тизгинчи санаула окъуна, халкъны жашауунда асыры уллу магъанасы болгъандан эм ол жырда кеслери орунларына тап эм тюз тюшгенден болур, кючлю образгъа айлангандыла. Жырда къуру да жи-

ляуну юсюнден кѣп айтылгъанлыкъгъа, анда кѣлсюзлюк, къанатсызлыкъ жокъду, къыйматлы оптимизм барды.

Революцияны, граждан урушну кезиуонде этилген жырланы ичинде кючлю сатира, кюйдюргюч сѣзлю масхара чыгъармала да бардыла. Ма сѣз ючюн «Татлуканы жырына» бир къарагъыз:

«Большевик фронт келеди дейле,
Ол ишин саиға сурамаз.
Хорланмаз ишге силкинип къагъылма,
Ишинги аллах къурамаз.

Юч кюнлюк урум деп бирле айталла.
Жангыдан чыккыгъан фронтха,
Татлука, алай жигит киши эсенг,
Большевиклени бур артха.

Татлука, къайры къачып бараса,
Малкъарны ахчасын жыйды эсенг.
Бу большевикле къайдан чыкъдыла
Элтип тенгизге къуйду эсенг,—

деп жазылады ол жырда. Мында эски мюлк-ырысхы, къуллукъ иелерини махтанчакълыгъын, малкѣзлюгюн, уручу-тонаучулугъун, ётюрюкчюлюгюн, бетсизлигин хыликгя этген ауаз бла жырлайды халкъ. Ала революциягъа, урунган халкъгъа къажалуукъ этиу бла бирге, бир бирлерин да кѣрюп болмайдыла, бир бирлерини этин ашаргъа да хазырдыла. Аланы ич къыйматлары теренден оюла келеди деп айтылады жырда. Алада намысбет этиу жокъду. Ма ол затланы барысы да бош айтылып къалмайды. Тау бийле, байла, чанкала хорланмай мадарлары жокъ эди деген затха халкъны терен ийнандыргъан кюч ол жырда кѣрюнюп турады. Масхаралауну кюйдюргюч сѣзлерин, терслеуню кючлю ауазын «Ит кадетле» деген жырда да кѣребиз. Кадетлени баш белгисине халкъ аланы бетсизлигин, мурдарлыгъын, малкѣзлюгюн, жутлугъун, намыссызлыгъын, керексиз махтанчакълыгъын санап, ол жыргъа тынгылагъан адам унутмай кѣпге дери эсинде сакъларча этип бергенди. Кеслерин батырлача, залимлеча, бир затдан да къоркъа билмегенча этип кѣргюзтюрге кюрешедиле ол халкъ душманлары. Алай, алагъа къажан халкъ кюч сюелсе, не этерге билмей абызырап, къалтырап, бугъар жер тапмай, дыгаласха къаладыла. Ала дейди поэт, тышындан

къарагъанда батырлача кёрюннгенликге, ичлери къоркъакъдан толупду деген магъана ол жырны ичи бла жырын ётеди.

Ол Мамашланы да Жюнюс кёреме да,
Ит кадетлени башлары.
Алай думп болдула да, тас болдула,
Ит кадетлени жашлары.

Ол алгъынча уа туююл кёреме
Ит кадетлени куюлери.
Зорлукълары жетип, бетлери саз болуп,
Тозурагъанды юйлери.

Энди алгъынча къычыралмайла
Ит кадетлени бийлери.
Эшик орун болуп къалгъанды
Кадет бийлени юйлери,—

деген тизгиндеде кадетлени — эски жашауну намыссыз пелерини къуруп баргъаны образлы айтылады. Халкъны алгъын чыгъармаларында жангы жашауну къууанчы, эски дуняаны къуруп баргъаны чексиз ыразылыкъ бла аяуулашганды.

Граждан урушну темасы, халкъны сёз чыгъармачылыгында, профессионал литературада баш темаланы бири болгъанды. Революциягъа дери да, граждан урушну заманында да бизде профессионал литература бла керенген Кязим Мечиев бла Саид Шахмурзаевдан сора хазна адам болгъанды деп хазна киши билмейди.

Кязим революциягъа кёп умутлу болуп, уллу къууанч бла побегени белгиледи. Ол кеси чыгъармаларында совет властны, жангы жашауну, ол жангы жашау тюрлендирген адамланы къылыкъларын эм жашауларын, уллу хорламланы кёргюзтююню баш борчха тергеп, жангы тирлик бла индсей башлайды. Кязимни ахыр кюнюне дери ол тема аны чыгъармаларында баш жерни алгъанлай тургъанды.

Къан кюреш къатыдан къаты бола баргъаны къадар, Кязим да ол кюрешни логикасын теренден терен аңгылай тебирейди. Женгил хорламгъа кёлленнген алдаулу умутну орнуна, хорлар ючюн, сермешде къан-жан да аямай кюреширге керек болгъанын аңгылайды. Кязим Мечиевден абызырау, арсарлапыу кетеди. Аны поэзиясына аллай затланы орнуна азатлыкъ ючюн батыр сермеширге чакъыргъан таукеллик келеди:

Саутну алыгъыз къолгъа,
Барыгъыз сиз къууанч жолгъа.
Душманланы жокъ этигиз,
Ахшы муратха жетигиз.

Жолдан шашмасын кишибиз,
Тюзлюкдю тутхан ишибиз.
Деменгилид къурч кючюбюз,
Къууанчлыд жарыкъ кюнюбюз,—

дейди поэт бир назмусунда.

Былайда поэтни сёзюнде кёлсюзлюк да, тегюлген къанны багъасы къайтмагъаннга санау да, халкъ кючюне базынмау да жокъду. Ёмюрю тюзлюкге къуллукъ этип келген поэтни азатлыкъ къазауатына тебиреген жигит-леге айланып айтхан сёзлеринде аны ахшы умуту, татлы тилеги да эшитиледиле. Октябрь берген азатлыкъны къан текмей сакъланмазын, ол кезиуде эркинликни жалдан да сауутланган кюч бла къорургъа боллугъун поэт ачыкъ айтады. Автор хорлам— жангызланы энчи батырлыкълары бла келмезин айтады. Битеу халкъны бирлешген кючю бла келлигин эскертеди, халкъ кючю хорланмаз, деменгили кюч болгъанын да билдиреди. Назмуну ахыр тизгининде ол къыйын кюрешни хорламы халкъгъа зауукъ жашауну чырагъын жандырлыгъын билдиреди. Алгъын жашауну кюйсюзлюгюнден ычхыналмай, эркинликге термилген халкъны бушуулу болумун, онгсуз жашаун, тарыгъуун Кязим мудах ауазлы этип кёргюзтюп келген эсе, революциядан сора жазгъан поэзиясыны баш пафосу— революцияны кертилигин кёргюзтюдю, урунганланы жангы хорламлагъа кёллендириудю. Жангы къууанчча чакъырыуду. Ол назмуланы ауазы деменгили болуп ёсенди. Аны ол назмуларыны магъанасыны теренлиги адам ангыламазча къатыш-къара туююдю, хар ким да тенг ангыларча ачыкъ формада жазылгъандыла.

Кязим Мечиевни поэзиясында хар заманда да тюрленмеген бир зат барды: ол бир заманда да жашау кертиликден таймагъанындады. Аны чыгъармаларында кесип кёрюп шагъат болмагъан, кеси иги билмеген, магъанасын терен ангыламагъан, аны жүрегин минг тюрлю къозгъап, тынчлыкъ бермей, дыгаласха къалдырмагъан затланы юсюнден жазылгъанын киши табарыкъ туююдю. Кязимни поэзиясыны къан тамыры бла жырып ётген лейтмотив: «аны кёрген акъсакъ Кязим» деген рефрен-

ди. Ол рефренни сёзлери да, макъамы да тауушлукъ халкъ жырланы эжиуонс ушайдыла. Ол халда къайтарылып кёп кере айтылгъан рефрен сёзле аны поэзиясына кюч-кыуат кыошхан жол нёгерге ушайдыла. Аны революциягъа дери жазгъан чыгъармаларында кыысхалыкъ, жютюлюк, магъананы теренлиги окъугъанны, эшитгенни тамашагъа къалдырады. Поэтни ол чыгъармаларында афоризмлик, къанатлылыкъ, нарт сёзлеге жууукълукъ кючлюдю. Ала кюйсюз, ачы, тар жашауну юсюнден хапарны, ташха тамгъа ургъаннга ушаш, чорт кесип айтадыла. Ол хыйсапдан болур, аны тёрт тизгинли кыысха назмуларында эпитафия жанрдагъы (сын ташха жазылгъан эстелик сёзле) интонация барды. Биз айтып озгъан рефренде сёздеде жашау ызны терслигине налат бериуню жюрекден кетмез кючу барды. Алай Қазим революциягъа дери чыгъармаларында кеси кёрген, иги билген затланы юсюнден жазып тургъанлыкъгъа, кесини энчи башына тюшген ишлени, кеси не да юйюрю кёрген, сынагъан кыйынлыкъланы юсюнден кесини энчи бушууун жазгъанча айырып жазмагъанды. Халкъ кёрген кыйынлыкъланы, жашау ызны терслигин, тарлыкын кёргюзтюу аны баш борчу болгъанды. Халкъны жарсыуу, бушууу, анга тынчылыкъ бермей, жюрегин тынгысыз этип тургъанды. Кесини юйдегисини юсюнден жазгъан жангыз бир назмусу барды. (Арабстандан юйюне жазгъан письмосу). Аны интонациясы да лакъырда ауаздады. Жамауат жашауда уллу магъанасы болгъан темаланы ол кесини энчи жашауу, жарсыуу,бушууу бла байламлы затланы юсю бла кёргюзтюрге ахыры бла да унамагъанды. Революциядан сора жазгъан чыгъармаларында Қазим халны тюрлендиргенди. Граждан урушну кезиуонде жазгъан назмуларында («Жашыма», «Солтан-Хамитни жыры») автор классла арасында кюрешни, жамауат жашауну, граждан урушну кызауатын кесини энчи жашауунда болгъан ишлени юсю бла кёргюзтеди. «Жашыма» деген назмусунда ол граждан урушха тири кыатышхан, белгили таулу революционер, урушда батырлыкъ бла жан берген кесини тамата жашы Мухамматны бушуулу ёлюмюню юсюнден айтады. Қазимге ол назмуну жаздыргъан, жазыу формасын тюрлендиртген кёп тюрлю затла болгъандыла. Биринчиден, жашыны ёлюмю аны ата жюрегин жара этгенди. Мухамматны адамлыкъ кыйматы, жигитлиги, таукеллиги, халкъ

ючюн къазауат этиуден артха турмаучулугъу сейирлик болгъанды. Экинчиден а, ол кесини энчи файдасы, энчи насыбы ючюн кюрешмей, халкъны азатлыгъы ючюн батыр сермешип жан бергенди, ол жангы жашау ючюн ёлген халкъ жигитлени бириди. Қязим Мечиев кесини энчи жарсыуу бла жамауат кюрешни уллу кертилигин ачаргъа онг тапханды. Қязим Мечиев бу назмуда бек алгъа кесини энчи акъыл-сезимин, къайгъы бушууун, кеси башындан кѳрген энчи сынауун суратлау бла кеси поэзиясына уллу жангылыкъ къошханды. Мен тюз ангылай эсем, Қязим кесини ол назмусу бла чыгъармачылыкъны жангы бийиклигине кѳтюрюлгенди. Қязим ары дери назмуларында кесини атындан айтханлыкъгъа, хар заманда башхалагъа сѳз берип, ючюнчю бетден сѳлешиу анга тѳре болгъанды. Бу назмусунда уа ол адетни бузуп, кесини бушууун айтып, жюрегин къайнатхан ич сезимин тышына тѳкгенча этеди. Бу назмуну ал тизгинлеринден башлап окъуна бушуулу сезим кючлюден кючлю бола, окъугъанны чач тюклерин тургъузур чекге кѳтюрюледди.

Назму этеме, кѳлюм тола,
Айтырыма арсар бола.
Тялим артына тартыла.
Жашлай ёлген, жигит бала!

Бу тизгинледе жашыны ёлюмюне асыры кюйюп бишгенден, жюреги таралып, андан не бла къутулургъа билмеген, жапсартыр онг тапмагъанлай къыйналгъан адамны керти бушууу къайнап чыкыгъанын кѳребиз. Алада не аз да ауазны жалгъанлыгъы жокъду. Сюйген жашыны ёлюмюне ким къууансын, анга ким таралмасын, кюйюп-бишмесин. Алай бу элегияны окъугъан окъуучуну жюрегинде кѳлсюзлюк, къанатсызлыкъ туумайды. Мында къуру поэтни батыр жашыны жашаууну багъалылыгъы айтылмайды. Хар кимни да жашауу, жаны кесине татлыды. Алай адам бош зат ючюн ёлмезге керекди. Жашалгъан жашау ууакъ, магъанасыз затланы къаугъасында ёчулмезге керекди. Аны жашы Мухаммат революция ючюн, эркинлик ючюн арсарсыз жан бергенди. Ол чыгъармасында поэт адам жашаугъа нек келеди, аны адамлыкъ борчу недеди? дегенча жашау салгъан уллу соруулагъа жууап излейди. Мухаммат а ол соруу-

гъа жашау жолу бла жууап бергенди. Қазим кесини энчи бушууунда чынтды поэзия тапханды.

Қазимни тамата жашы Мухаммат революцияны заманында, граждан урушну кезиунде керти кюрешчи болгъанын айтханбыз. Ол, партизанланы жыйып, полк къурап, акълагъа къажау къазауат эте, этген ишлерин, батырлыгъын халкъ унутмаз чекге жетдиргенди. Адамны акъылы, эрлиги, адамлыгъы да аллай ууахгыда туура болады. Эрни эрлиги жалан сермешде душманнга къылыч уруу бла чекленип къалмайды, ол эрлик ачы бушуугъа тѣзюмню да излейди. Жууукъ адамыны ёлюмюню бушуууна чыдаялмагъан жюрек — ол эр жюреги туйюлдю. Қазимни фахмусуну чексиз уллулугъу бла адамлыкъ къыйматыны деменгиллиги да мында ключлю ачылгъанды.

Ол назмуну интонациясы бек алгъа жара болгъан жюрекни ачыуун сездирирча халда башланады. Аны башхача болургъа мадары жокъду. Қазим, керексиз жегилликни, бушууну билдирлик жерге ушамагъан ышарыуну, жалгъан жарыкълыкъны назмугъа къошуп, жюрекни кюйдюрген ачы сагъышны букъдурургъа суйгенледен болмагъанды. Аны назмуларында бушуу бушууча, къууанч а къууаншча берилген тѣредиди. Бу тизгинлеге бир къарагъыз:

Назму этеме, кѣлюм тола,
Айтырыма арсар бола.
Тилим артына тартыла,
Жашлай ёлген жигит бала!

Қазим ол назмусуну хар строфасын былай: «Жашлай ёлген жигит бала!», «Суйген балам, ёлюп кетдинг», «Кѣп кадетни атдан жыкъдың», «Ачы урушда союлдунг», «Жиятдың жарлы анангы» деген рефренле бла бош андан бошамагъанды. Ол рефренле суйген баласындан айырылыуну къан къусдургъан ачылыгъын сездирип турадыла. Ёлюп кетген жигит бла ол лирикалы геройну — поэтни ниетлерине жууукълугъу ала бир бирлерин толу ангылагъанлары, аланы экисинде да адамлыкъны, къыйматны бир кибикиги кѣрюнеди. Поэт да, аны ёлген жашы да, урунганланы азатлыгъы ючюн къулланыуну неден да багъалы затха санап, ол ызда жашагъандыла. Қазимни да, аны жашыны да битеу жашаулары тюзлюкге къуулукъ этиуню бийик юлгюсю

болгъандыла эм болуп турлукъдула. Қязим кесини жашыны ёлюмюню юсюнден жазгъанда, кесини энчи бушууу бла сейирсиндирейим не да аланы бир жарсытайым деп жазмагъанды.

Керек туююлдю кёлсюзлюк:
Ушамайд бизге эрсизлик,
Ол борчун тюз толтургъанды,
Ол халкъгъа керти болгъанды.

Башха сёз бла айтханда, адамны насыбы кесини энчи къайгъысы не да энчи ауарасы ючюн мыллык атыуда, тап тюшген жерде хар нени да кесине юзерге кюрешиуде туююлдю. Не болса да болсун, кеси жанымы сакълайым деп, халкъны къан къазауатлы уллу кюрешинден къачып, кесин къутхарыуда туююлдю, аллайланы жашауу насыпсызланы татыусуз жашаууду деген магъана ол назмугъа жан кийиргенди.

Назмуну ахыр тизгинлери поэтни жангы жашауда, уллу кюрешде программасына ушайдыла.

Биз бютюп бек къуралырбыз,
Большевикге сапалырбыз.
Душманладан къан алырбыз,
Ленин жолунда барырбыз.

Қязимни революциягъа дери жазылгъан назмуларыны ич магъанасы бушуулу, жарсыулу, мудах ауаз бла бериледи. Революциядан сора жазылгъан назмуларында уа алгъыннгы мудахлыкъ, бушуу халла кетедиле. Аны жангы назмуларында суратланган жангы жашау ызгъа кёре тема да, пафос да, логика акцент да, интонация да тюрленгенди.

Қязим Мечиевни граждандан урушну кезиунде жазылгъан чыгъармаларыны ичинде бек белгилелеринден бири «Солтан-Хамитни жырыды». Ол чыгъарманы юсюнден да Қязимни «Жашыма» деген назмусуну юсюнден айтылгъан сёзлени айтыргъа боллукъбуз. Бу чыгъармасында Қязим Мечиев чынтды большевикни, керти Ленинчини эсден кетмез образын ишлегенди. Солтан-Хамид: «Адамны насыбы халкъны насыбы ючюн этилген огъурлу къуллукъгъа кёре болады»,— деп жашайды. Аны хар атламы урунган халкъны азатлыгы ючюн бардырылгъан кюрешге бойсундурулгъанды.

1924 жылда Ленин ёлгенден сора Қязим «Ленин» де-

ген назмусун жазганды. «Ленинни юсюнден аллай назму халкыны бушууун терен ачады. Ол бушуу, халкы бушуу болуу бла бирге, поэтни да энчи бушуу эди. Назму халкыны бек багъалы адамларыны замансыз ёлгенлерини юсюнден этилиучю жырлагъа ушайды. Кязим кесини бу назмусунда битеу фэхму кьудретни да, жазыу усталыгын да Ленинни ёлюмсюз сыфатын окъуучулары сезиминден кетмезча этип берирге бойсундурады.

Поэт назмусунда Ленин халкыны бек суйген адамы болганын иш этип чертеди.

Аны уллу акъылманлыгын, уллу кюрешчилигин эсде гута, поэт бир замада да Ленинни бир кишиге тенг этмегенди.

Ленинди тюзлюкню жолу,
Жокъду адам андан уллу,
Аны жолу бла барыр
Ёмюрледе адам улу.

деген тизгинледе Ленин, жангыз орус халкыны, Россияны бачамасы болуп къалмай, битеу урунган адам улуну бачамасы болганын да айтады.

Урунган адам улуну насыбына элтирлик жол жалан да Ленин салган жолду, ол жол битеу дунияны насыпха барлыкъ жолун жарыкъ этгенлей турлукъду дейди поэт. Андан ары:

Душманлагъа алдатмагъыз,
Бай, бий ызындан бармагъыз,
Беш керексиз кыйналмагъыз —
Ауар ташха тыянмагъыз, —

деп, Кязим эски жашау ызны тутхучсуз затха, ауар ташха тенг этеди. Жашауну тутуругъу, мурдор ташы урунган халкыны кюч-къарыуу болган себепли, ала уа революцияны тюзлюгюне ийнанып, Ленинни жолуна чыкыгъаны хыйсалдан, жангы жашау оюлмазлыкъ къаяча деменгилиди дейди поэт.

Революцияны, граждан урушну, Ленини, большевиклени, малкъар халкыгъа келген насыплы жашауну юсюнден ачыкъ ауазлы, терен магъаналы, кючлю сезимли назмулары малкъарлы тамата поэтлини бири Шахмурзаев да жазганды. «В. И. Ленин» деген назмусунда Шахмурзаев халкыны кыйынлы жашауну юсюнден образлы сёзле бла айта келип, урунганлары ол кыйынлыкъдан эркин этген Ленинни окъууу, ол этген ишле, ол къурап, ол ёсдюрген партия бол-

гъанын уллу ийнаныу бла айтады. «Къызылланган къызыл байракъ нюр чачын» деп, азатлыкъ жашауну, халкъны къуанчлы насыбын кюн нюрю бла тенгешдиреди. Ол чыгъарманы хар строфасында къайтарып айтылган «бачамабыз Ленин бизден кетгенди» деген рефрен Ленинни ёлюмюне халкъ къалай бушуу этгенин тохтамай эсге салганлай турады. Назмуда жарсыулу ауаз кючлю болганлыкъгъа, кёл-сюзлюк жокъду. Шахмурзаевни «Жюз жылланы биз кюрешдик» деген назмусунда узакъ ёмюрледен бери бизни халкъыбыз жашау тарлыкъдан эркинликге чыгъар жолну излеп не къадар кёп кюрешгенин айтады. Назмуну баш мағанасы халкъны азатлыкъгъа революция чыгъаргъанды деген ахыр оюмну ангылатууду. Назму ачыкъ, жарыкъ ауазлы, женгил жоргъалы, бийик пафослу маршны халында жазылгъанды. Аны «Солтан-Хамитни жыры» деген назмусу уа батырлыкъны юсюнден къуралыучу историялы халкъ жырлагъа бек ушайды. Революция къарангы халкъны ичинден чынтды кюрешчилени нечк ёсдюрюп чыгъаргъанын эм ала халкъ насыбы ючюн къалай таукел сермешгенлерин тап аччанды. Қарт поэтни «Танг аласында» деген проза бла жазылган повестинде да малкъарлыла революциягъа къалай келгенлери, ала граждан урушда эркинлик ючюн не халда сермешгенлери Солтан-Хамитча таулу революционерлени ишлери бла, кюрешлери бла, къадарлары бла берилгенди.

Белгили поэт Берт Гуртуев да чыгъармачылыгъын революция темада жазуу бла башлайды. Ол башха малкъарлы поэтлеге ушатмай жазады, аны артыгъыракъ да бек сыйгени революция темада жазуу бла оайламыды. Ол жангы жашау адамланы жамауат эм энчи жашауларында, психологияларында къаллай тюрлениуле болдурады, ол тюрлениуле къаллай ыз бла барадыла деп, алагъа тюрслеп къарап, аны жазаргъа бек сюеди. Гуртуев аны кёре, сезе, ангылай эм суратларгъа керекли форманы эм сёзлени таба биледи. Аны поэзиясыны дагъыда бир иги жаны аны назмуларыны чууакъ кекча ачыкълыгъыды. («Октябрны жыры», «Партиягъа», «Кировну жыры», «Махай эфенди», дегенча назмуларын айгыргъа боллукъду.)

Берт Гуртуевни «Махай эфенди» деген чыгъармасында тышы жылтыраган, ичи уа харамлыкъдан толган

эфендини жангы жашаугъа къажар кюрешин айтады. Тыш тюрсюн бла ич къыймат хар заманда да бир бирин тутуп турмагъанын ачады эм аны айыра билирге юйретеди. «Бекир» деген хапарында революция, жангы жашауну кючю, коллективизация жахил таулуну ангылауунда не къадар терен тюрлениулени болдургъанын суратлайды. Гуртуев жазгъан «Кировну жыры» деген чыгъарма халкъ чыгъаргъан макъам бла жырланып, хар ким да бек иги билген чыгъармалагъа къошулгъанды. Аны макъамы да, сёзлери да жырлана башланса, тынгылагъанны чач туклерин тургъузады. Халкъ чексиз суйген чынтды большевиклени ёлюмю халкъны аллай бир бушуу этдиргенди. Гуртуев а ол бушууну тёммей-чачмай бергенди эм Кировну жарыкъ сыфатын ачарча кесини сёзлерин тапханды.

Малкъар поэзияда да, прозада да, драма жанрында да Омар Этезовну энчи къыйыны барды. Ол хар жанрда да тынгылы ишлеп кетгенди. Аны бек суйген, арымай-талмай ишлеген темалары революция эм граждан уруш бла байламлыдыла. Ол халкъ азатлыгъы ючюн арсарсыз кюрешге чыкъгъан, ёлюмден къоркъа билмеген жигитлени юсюнден жазаргъа бек суйгенди. Ол суратлагъан жигитле кюселген азатлыкъ кюрешсиз, къоранчсыз келмезин уста биледиле. «Къаяла унутмагъандыла» деген повестиндеги партизанла аллайладыла. «От кюнле» деген романтикалы балладасы да революцияны, граждан урушну халын, духун кючлю сезерча суратлайды.

Алай, къалай алай десек да, революцияны, граждан урушну, революция келтирген жангы жашауну юсюнден Керим Отаровча, Къайсын Кулиевча кёп эм тынгылы, терен магъаналы чыгъармала жазгъан малкъарлы поэтле аздыла. Аланы ол темада жазылгъан чыгъармаларын окъугъан адам бизни халкъыбыз революциягъа дери къалай къыйналып жашагъанын, ол жарлылыкъдан ычхыныр онг тапмай нечик кюрешгенин кёрлюкдю.

Керим Отаров поэзиягъа бирси поэтледен башхаракъ жол бла киргени эм аны алгъа жаза башлагъан назмуларында окъуна шарайыпла кёбюсюнде фольклордан келген кемчиликле болмай, профессионал литератураны реалист ызларында тынгылы юйреналмай тургъан заманда туугъан кемчиликле болгъаны эсленеди. Аны огузунчу жыллада жазылгъан чыгъармаларында учха-

ралыкъ, декларациялыкъ, керекли-керексиз жерде да омакъ айтыргъа кюрешмеклик аз тюбемейди. Алай ол кемчиликледен Керим Отаров эртде къутула башлайды.

Ол жашауда кертиликни фольклор ызлада угъай, жангы формада берирге терк юйренеди. Жашауну терен билирге кюрешгени, баш магъаналы эм къыйыр магъаналы затланы айыра билгени аны къысха заманны ичинде окъуна чынтды поэтлеге къошханды. Жашауда тюрлениулени ич логикасын ол терк ангылагъанды. Биз аны поэзиясында фольклор ызла жокъдула демейбиз, тилинде, бир-бир сюжетлени жангыртып ишлеюнде, уллу чыгъармаларына фольклор чыгъармаланы уста жалгъауунда фольклор ызла аз туююдюле. Сёз ол профессионал поэзияны излемине кёре суратлау чыгъармаланы терк жаза башлагъанындады.

К. Отаров малкъар поэтлени ичинде Ленинни юсюнден кёп жазгъанладан туююдю. Ол жазгъан затланы санына угъай, къыйматлылыгъына артыкъ эс бургъанладанды. Кёп кере акыл сезимини элегинден ётдюрюп, окъуучугъа Ленинни юсюнден бир жангы зат айтырма деп керти базыннгынчы, ол темагъа чыгъарма жазаргъа таукел болалмагъанды. Бир башлагъандан сора уа, битеу жазыу усталыгъын, фахму къудретин, акыл, сезим кючюн салып кюрешген аны къылыгъы эди. Алай, Ленинни юсюнден жазаргъа базынмай а кёп тургъанды. Кёп кере арсар бола, излей кегип жазгъан назмуларыны бири «Ленин» деген назмусуду.

Ёмюрлени саркъыуунда къуруйла тенгизле,
Аланы орунлары къум аулакъла бола.
Бийик къар тауладан тууалла зыгъырлы тюзле,
Ёмюрлюк сунулгъан таула аз-аз оюла.
Ташдан, темирден, къурчдан къаланы жюз жылланы
Уллу шахарлада кётюредиле жердеп.
Уруш а келип, жер юсюнден сыйнайд алапы,
Гумулжук тебени чачханча шайтан жели.
Дунияда кёп залымлени атлары унутулад
Ёмюрлени саркъыуунда, эски жомакълай,
Не ёхтемни сыфаты да мутхузланыш къалад,
Кюз арты мылы жерге тюшген чапыракълай.

Къыш сууугъу жетсе, жер ташлайд жашил токълугъун,
Жашха къартлыкъ жетед, ёлюм а жууукъ келед.
Жерни юсюнде ёмюрлюк жашауну жокълугъу
Эртдеден белгилд, жерде не да тюрленед...

Была бош назму тизгинлеге сыйынган, андан айтылган такыр логикалы айтымла туюлдуле. Мында терен философия оюм барды. Сезим оту кыйнаган поэзия да барды ол тизгиндеде. Авторну суратларга деп сайлаган ызы бек кыйынды, сакълыккыны, терен философия акъылны, уллу фахмуну излейди. Аллай затлары болган поэтни уа ол ыз хорламга элтирикди. Мында фольклордагы сарнауну ауазы да, Ленин этген ишлени кеплюгон кургакъ санауда, Ленинни окъууну, ишлерини деменгиллигини юсюнден жалган декларациялы хапар да жокъду. Ленинни уллулугуну, аны жолуну эм окъууну ёлюмсюзлюгюню юсюнден сагышыны окъуучу ол назмуну окъугандан сора кеси этеди. Бир адамны жашауунда угъай да, кеп ёмюрледе окъуна тенгизле тауусулуп квалмайдыла, ол тенгиздеги суу асыры кепден ол кзурурукъду деп кишини акъылына да келмейди, алай кеп тенгизле кзуруп орунлары кум аулаклагга айланганы илмуда белгилиди. Бийик кяр таула оюлуп тауусулур деп, адамны акъылына хазна келмейди, алай аз-аз оюла, ала да тауусуладыла, тюзге айланадыла. Не да не кьадар шахарла ишленип, ууалмай кыямагга дери турлукъга ушаганлыккыга, ала да ууалып, оюлуп тас болганлары белгилиди, не да историяда атларыбыз унутулмаз деп, дуняшы титиретген аз залимлеми чыккыгандыла. Аланы атлары да жел чачхан булутлача тас болкыгандыла. Авторну ол айтхан кючлю фразаларына «гумулжук тебе чачылганча шайтан желден», «кюз арты мылы жерге тюшген чапыракълай» дегенча образлы айтыула жан киргизип, терен философия оюмланы жүрек кьозгакыган сейирлик поэзияга айландырып турадыла. Автор табигъатдагы тохтаусуз барган тюрлениулени эстен кетмез кючлю образларын ишлегенди. Бу оюмланы барысы да бир бирин тутмай, анда-мында бир айтылып квалган болсала, логикалы хыйсапдан озмаз эдиле, алай аланы барысы да бир бирни тутханны кьой, бири бирини магъанасын толтурадыла, бир бирини магъанасын ачыкылап, терен этип, жангы кюч-кыарыу кьошуп турадыла. Авторну ол чыгъармасыны биз айтхан кесеги назмулга экспозиция халда бериле эсе да, чыгъармада кесини энчи магъанасы да барды. Ёмюрлюкча кёрюнген затла да жангы формага ётедиле, тюрленедиле, жокъ боладыла, жангыдан туадыла деген. затха окъуучуну ийнандырады автор.

Алай, ол магъана ол кесекни кесини баш борчу угъай, кьошакъ борчуду. Чексиз бийик таула оюладыла, чексиз терен тенгизле кьуруйдула, ёмюрледе турлукъча кёрюн-ген шахарла ууаладыла, ёмюрлюк жаз да, кыш да бир бирлерине алышынадыла, чексиз акъылман да, чексиз адамлыгы болгъан да, чексиз жигит да Ленинди. Ёмюрлени саркъыуунда, адам улу жер юсюнде жашагъан къадаргъа хар жангы келген тёлюню насыпдан насыпха элтичюлюк кючю эскирмей чагып турлукъ, жашаугъа жангы кюч-къууат берип турлукъ Ленинни ишиди, Ленинни окъуууду деген назмуну баш магъанасына контрастлы параллелизм этип, назмуну биз сюзген ал кесегин алгъанды. Ма анга шагъат:

Алай дуняда бир зат барды ёлюмсюзлей, саулай,
Тохтаусуз ёсе, бютюн кючлю бола баргъан.
Ол адам улуну акъылыд, къарт болмагъанлай
Тургъан, анга бой салалла ёлюм эм заман.

Ол окъууну не заман эски эталмайды, не ёлюм женгалмайды:

Ол акъыллы ёмюрледе байлыгъын жыялып,
Жашау сала аны алтын бюртюклерине,
Жерге сабанчы урлукъну сепгенча, аланы
Сепгенди Ленин халкъланы жүреклерине. —

деп, автор тартдырылгъан садакъ жияны бошлагъанча, окъуучуну акъыл-сезимин кульминация точкагъа, ёрге, элтеди.

Ол урлукъладан ёсюп, айныгъан жигитлени,
Ленин биялгъанд хорланмаз кючге жыя.
Хорлагъанды тюз ишине къажау баргъан кёплени,
Адам улуну насыпха эр жолну сала...

Поэт Ленинни иши, окъууу такъыр жерден ёсюп чыкъмагъанын, ол адам улу жашап келгенли жыйылгъан билимни, адамлыкъ кыйматны битеу бирикдирип, андан ары ёсдюрюлгенди деп бек тюз айтханды. Керим Отаров Ленинни ишини магъанасына, аны окъуууна диалектика жорукъ бла къарагъанды. Керим Отаровну биз айта тургъан назмусунда Ленинни кюннге, айгъа, бийик учхан тау омакъ кьушлагъа ушатыу жокъду. Шатык образлылыкъ эки тюрлю жол бла кьуралады. Биринчиден, кючлю образлы сёзлени метафораладан, эпитетле-

ден, тенглешидириуледен алгъанды. Экинчиден, хар бош сёз окъуна, кеслери орунларын асыры тюз тапхандан, эсден кетмез образгъа айлангандыла. Назмуну ауазы керексиз женгил жоргъа туююлдю, ауурду, сынаулу жашаугъа ушаш терен чыгъады.

Отаров «Партизан къабырла» деген поэмасында да граждан урушну жылларын кёргюзтеди. Бююннгю насыплы жашау кёкден тюшмегенин, ол насыпха жетер ючюн уллу къан тёгюлген къазауатла бардырылгъанын, ол къазауатда халкъ батырлары бююннгю насыплы жашау ючюн арсарсыз жан бергенлерин суратлайды. Гылыуу да, интонациясы да, темасы да, лирикалы ыхтырылыулары да ол поэманы Есенинни «26 комиссарны юсюнден баллада» атлы поэмасына бек жууукъ этгендиле. Малкъарлы поэтни Есенинден юйреннгенин ким да кёрлюкдю. Ол юйрениу жалан да поэмадагъы рефренлени бир кибиклигинде туююлдю.

Жырла, поэт, сен жырынгы жырла!
Къышхы кече сагъышлы шош турад.
Темир буруу ичинде къабырла...
Тауладан женгил аязчыкъ урад.
Тауладан женгил аязчыкъ урад,
Наратланы ийсин келтире.
Аязчыкъ кече аулакъда барад.
Къар хапуну аллында тынч сюре,—

деген строфаланы ал тизгини рефренди, «Жырла, поэт, сен жырынгы жырла!» деген Есенинден келген рефрен кеси да тюрленмейди. Есенинни ёлюмсюз балладасы белгили бакучу комиссарланы огъурлу сыфатларын, демегили юрешлерин, бушуулу ёлюмлерин кёргюзтеди. Керимни поэмасыны баш жигитлери да, Есенинни жигитлерича, граждан урушну заманында октябрь революциясы халкъгъа берген хорламны халкъ жауларына сыйыртмаз ючюн къанлы къазауат этедиле. Керим Отаровну бла Есенинни биз сюзе тургъан поэмаларыны кёп жанындан ушашлыгъы болгъанлыкъгъа, «Партизан къабырланы» къабарты эм малкъар халкъланы жашаулары жаратхандыла, ол поэманы баш жигитлеринде миллет кюй, миллет психология кючлюдю. Аны юсюне, Есенин узакъ жылланы ичинде профессионал болуп подпольеде юрешген революционерлени юсюнден жаза эсе, Отаров а бош къабартылыны бла таулуну революциягъа къалай келгенлерини, юрешчилик ич онглары къалай

уянигыны, адамлыкъ кыймытлары кылай ёгенини, тюрленгенини юсюнден жазады. Ол тюрлююкге кёре, Есенини геройлары бла Отаровну геройларында революционерлик кыймат башхады.

Революцияны эм граждан урушну унутулмаз кюнлерине жораланган «Октябрьны поэмасы» деген чыгарманы да Керим Отаров жазганды. Бу поэмасында Керим Отаров революция бизни халкылагыа кылай келгенин эм насыпны нечик келтиргенин ачык ишленген суратла бла бергенди. Поэмада миллетле арасында шуёхлукну революция кылай оюлмаз кючге айландыргыны да айтылады. Бизни халкыла насыпны орус пролетариатны болушлугуу бла алгыны да уста суратланады.

Кыйсын Кулиевни «Париж коммуналары», «1905 жыл» деген назмулары бир кырагында, Октябрь революцияны темасындан кенде тургынгга ушайдыла. Алай ол темалада жуууклук уллуду. Кулиевни ол назмуларыны тюр магыаналарына иги эс буруп кырасакъ, Париж пролетариаты да, биринчи орус революцияны уллу кюрешчилери да, Октябрь революцияны хорламгыа жетдиргенле да азатлык ююн бардырылган кызауатны батыр сермешуочулери диле, деген оюм ол назмуларыны ичи бла жырып ётеди. Кыйсын Кулиев отузунчу жыллада «Мени хоншуларым» деген сейирлик назму циклини жазады. Циклда тогуз назму барды. Хар назмуда белгили бир адамын энчи жашауу, кыдары, жапысы, ангылау жалы, кесин жюрютуюу, сёлешууы бериледи. Аланы бири оюнчу, бири лакырдачы, бири уа махтанчакъ, бири дауурну сюйюучю, бири да сыйланыргыа сюйген адамы. Автор ол адамыны хар бирини адамлык кыйматына, психологиясына ангылау кылайына кёре, энчи-энчи интонация (ауаз) тапханды. Аланы барысы да ишге кыатыдыла, чомартдыла, харамлыклары жокду. Иги сагыш этип окымагыан адам былада не революция тема барды дегге да боллукду. Алай ол терс дауду. Кулиев ол назмуларында алгынгы жахил таулулары жахил жашау халларын, кылайлары, культураларын, кылыклары, ангылау даражаларын, психологияларын айтып болмазча чекге жетдирип кылай тюрлендиргенин эм ёсдургенин айтады. Бу жанындан алып кырагында Кулиевни, «Мени хоншуларым» деген назмуларыны кыаууму революцияны темасында жазылганды дегге боллукду. Революцияны

юсюнден жазылган чыгъармалагъа Кулиевни «Ленинни юсюнден таулу поэмасын» да къошаргъа боллукъду. Ол поэма ёлюмсюз, къыямагъа дери таркъаймаз темалагъа жазылгъанды. Къуру малкъар литературада угъай да, саулай совет литературада да Ленинни юсюнден жазылган бек айтхылыкъ чыгъармаланы бирине ол поэма бош саналмайды. Бу чыгъарманы магъанасыны теренлиги, суратлау формасыны таплыгъы, ауазыны жашаулулугъу, артыкъ сёзю болмаган къысхалыгъы окъугъанны сейир-тамашагъа къалдырады. Поэмада Ленинни да, партияны да, революцияны да бир бирден айырылмазча уллу къоч болгъаны суратлауну усталыгъы бла, деменгили фахмуну къудретли кючю бла берилгенди. Бу поэманы жазылу халы малкъарлы бирси поэтлени чыгъармаларыны жазылу халына не аз да ушамайды. Бизни кёп поэтлерибизни чыгъармаларында Ленинни этген ишлери, аны адамлыкъ къыйматы, аны окъуууну магъанасы къургъакъ саналып, Ленинни ёлюмюне халкъ къалай ачыу этгени айтылып къалады. Ленинни жолундан таймай барыргъа сёз да бериледи. Ленинни юсюнден башха совет халкъланы поэтлери да, жазычулары да ол образны Кулиевдан башха ыз бла ишлейдиле. Аланы кёбюсюню чыгъармаларында Ленинни жашауу, иши, окъууу, сёлешуу халы чыгъармагъа аны кесини къатышыуу бла бериледи. Ленин ол чыгъармалагъа баш герой болуп киреди. Клуевда уа алай туююлдю. Бир къарагъанда, ол хазна Ленинни юсюнден жазгъаннга да ушамайды. Ленинни юсюнден кёп хапар айтмайды. Поэмада Азаматны, аны жашы Бек-Болатны жашаулары-къадарлары суратланады. Аланы жашау къадарларыны юсю бла уа тас болуп, тукъуму ёчюлюп барган малкъар халкъны къадары-жашауу суратланады. Ол гитче халкъчыкъны Ленин, партия, революция эркинликни кенг жолуна къалай чыгъаргъанлары айтылады. Малкъар халкъны учхунун ёчюрмей, адамлыкъ къыйматын кётюрген, чыгъармачылыкъ ич онгларын уятып, насыплы жашауну ырысхылы иеси этген Ленинди, аны окъуууду, ол къурагъан, ёсдюрген, чыныкъдырган партияды, дейди поэманы ич магъанасы. Мен англагъандан, «Ленинни юсюнден таулу поэма» деп, Кулиев къуру кесини поэмасына айтмайды. Ленинни юсюнден ёлюмсюз поэмады деп поэт бизни халкъыбызны бююннгю насыплы жашаууна айтады. «Осуят» деген де-

менгили поэмасында да Кулиев Харун деген таулу коммунистни къадары бла халкъыбызны жарым ёмюрлюк жашауун, къадарын суратлайды. Халкъыбызны бюгюнню насыплы жашаууну ачыкъ кюню Октябрда тийгенди, дейди.

Революцияны, граждан урушну, Ленини, большевиклени юсюнден окъуучулары сезимлерин къозгъагъан, ангылаулары тереңлетген, билимлерин кенгертген назмулары, поэмалары Залиханов, Геттуев, Макитов, С. Гуртуев, Мокаев, Зумакулова, И. Маммеев эм бирси поэтле да жазгъандыла. Бабаев Ибрагимни «Малкъар баллада-сы» деген поэмасы граждан урушну къанлы кюрешин, азатлыкъ ючюн таулула бардыргъан къазауатны жазады.

Октябрь революцияны темасы алыкъа бизни кёп сёз чыгъармачылыкъы бла кюрешиген фахмулу адамларыбызны жангы чыгъармачылыкъгъа кёллендирликди. Нек десенг, ол адам улуну насыплы кюнню башланган кезиуюдю эм таркъаймаз, селеймез тема болгъанлай турлукъду.

«СЮЙМЕКЛИКНИ БУШУУЛУ ЖЫРЫ»

Кязим Мечневни «Бузжигит» деген поэмасыны юсюнден анда-мында бир затла айтыла да тургъандыла. Алай, алыкъа тынгылы тинтилген, ниет магъанасын да, суратлау формасын да терен ачхан, поэманы башха халкъланы литературалары бла байламлыгъын сюзген адам хазна чыкъмагъанды. Анда суратланган адамланы бушуулу къадарларыны социальна себеplerин да киши ачып кюрешмегенди. Ол поэмада биз Кязимни суймекликге, юй жашаугъа, тюзлюкге болгъан къарамын, право, этика, мораль, эстетика деген затланы къалай ангылагъанын кёребиз. Ол поэмада малкъар халкъны культурасыны историясында биринчи кере суймекликни уллу къудрети, суймекликни бушуудулугъунун социальна тамыры терен ачылады. Аны поэзиясында Шаркъ класиклерини ауазы бек ачыкъ, бек кючлю кёрюннген чыгъармасы да «Бузжигитди». Чыгъарманы сюжетинде да, композиция къуралыуунда да, образлы параллеллени бийик символикагъа дери ёсдюрюуде да, шарт суратлаулары элпек бериуде да, портрет ишлеуде да Шаркъ поэзияны традициялары шарт эсленедиле. Алай, ол затланы эшитген адам Кязимни кеси поэмасы туююлдо, бирледен хазыр затланы алып, юйренчик халда жазгъанды дерге жарарыкъ туююлдо. Ол чыгъарма Мечневни кесини энчи поэмасы болгъаныны себебин поэмада фольклор ызланы кючлюлюгюнден да, битеу халкъ тилни лексикасын мардасыз чомарт хайырланнганындан да излерге керекмейди. Поэманы кеси энчилигини баш себеби — ол чыгъарма битеу тамыры бла да малкъар халкъны жашау кертилигин суратлайды, анда бизни

халкъыбызны озгъан ёмюрледе жашау тарлыкъда азап-ланыуу, эркинликсиз тунчугъууу, суймекликге жетер онг тапмай термилиую, къол аяздача, ачыкъ кёрюнеди. Мында малкъар халкъны жашауу поэма тамырланган топуракъды, миллет кюйню ачыкъ ишлерге керекли затла да таулу жашаудан, таулуланы тилинден алынгандыла.

«Бузжигитни» Кязим 1910 жылдан он жетинчи жылгъа дери жазгъанды. Халкъда бир къауум варианты барды. Биринчи, бизге белгили, вариантында экспозициялы халда берилген ал башы жокъду. Хапар Бузжигитни атасыны юсюнден башланады. Сюжетни жютюлендириу, образланы ачыкълыгъына жетишиу деген жанындан да, тилнде да, къажалуукъ теренлетиую жанындан да кёп жангылыкъла бардыла. Биринчи вариантында къыз атасын харам этип, къаргъау бла иш бошалады, ахыр вариантларында уа къызны былхымыны ёсюую, аны тюрлениу диалектикасыны логикасы къызны ёлюмге элтириги эсленеди. Къыз жилий кетип, ёлюп къалады. Экинчи вариантында уа сюжет, композиция жанындан къарагъанда, ючюнчю вариантдан башхалыгъы жокъду. Мында кёбюсюнде суратлауу образналыгъына, тилни шатыклыгъына, философиялы оюму ачыкълыгъына, теренлигине, рифмаланы жангылыгъына баш эсни бургъанды.

Кязимни поэмаларында малкъар поэтлени бириникине да ушамагъан энчиликлени бири поэманы экспозиция бла башлауду. Сёз ючюн, ол кесини поэмасында айтыллыкъ затланы магъанасын окъуучу да, эшитиучю да ангыламай иш къалмасын деп, иш этип экспозицияда ангылатхан этеди. Аны поэмаларында биз поэтни философия кёз къарамларын ачыкъ кёребиз, ол поэманы жаздыргъан поэтге не зат себеп болгъанын билебиз, поэманы автор жазгъан форманы къайдан юйреннгенин да ангылайбыз.

Бу поэмада да кесини къанатлы къудретин жандырыргъа мадары жокъ суймеклик жарлыгъа да, байгъа да бир кибик келгенин, ол суймекликсиз жашауу мутхуз боллугъун, суймекликни тиргизиле келген отун ёчюрген жашау ызны терлиги болгъанын, суймекликни адамны насыплы этерге да, насыпсыз этерге да къолундан келлигин да ол экспозиция да билдирип озады. Биз Кязимни поэмасыны экспозициясындан Низами да, На-

вои да сүймекликни юсюнден кьаллай ёлюмсюз чыгъар-мала жазгъанлары да иш этип айтылады. «Сүймеклик шёндю чыкъмагъанды. Ол таза сезимни оту ёчюлмез ючюн кюреш бек эртдеден бери тохтаусуз барады»,— дейди поэт. Керти сүймекликни хорламгъа жетдирмез ючюн чырмауладан кьоркьюу адамлыкъны, жигитликни белгиси туююдю деп, сүймекликге кертичиликни юлгю-сюне автор Лейла бла Меджнунну, Фархад бла Ширинни бир бирге болгъан таза сүймеклигин санайды. «Аланы таза сүймекликлерин замансыз ёчюрген баш себепле бюгюн да кьурумагъандыла»,— дейди дагъыда поэт. Бир бирге термилиу, муратларына жетмей, замансыз жоюлуу бюгюн да барады. Ол сүймекликни ачы-татлы, кьу-уанч-бушуу деген затлары жалан араплы кьум аулак-ланыкы туююдю. Малкьарлы жашла бла кызыланы бир бирге болгъан сүймеклиги аланыкындан кем туююдю. Узакъ ёмюрледен бери бир бирин чексиз сүйген жаш не кёп тарыкьгъанлыкьгъа, аны юсюнден не кёп чыгъармала айтылгъан эсе да, ол мотив алыкьа ёчюлмегенди.

Алай Меджнун энтда да
Айланад къара тюзде,
Азаплыкь да, зорлукь да
Аз туююдюле жерде.

Сүймекликни чыпчыгъы
Энтда кьанатсыз къалад,
Сүймекликни тереги
Кезнусюзлей кьюу болад.

Бу тизгинле сүймеклик азапны кёргюзтуюну материалын поэт малкьар жашаудан алса да, жазуу усталыкьгъа Шаркь халкьладан юйрсингени ачыкь кёрюнеди. Поэмада Шаркь халкьланы поэзияларыны кёп затлары дагъыда эсленеди. Сёз ючюн, адамгъа портрет ишлеую кёбюсюнде Шаркь поэтлени поэмаларындачады. Андан сора «Бузжигитде» хан кеси кызына айланып: «Минг алтын жюкленип келир»,— деп алдаргъа кюрешеди. Ол байлыкь тар тыгъырыкьлы таулуланы чирик байларыны окьюна тюшюне кирмеген затды, экинчи жанындан алып кьарасакь, алтын жюкленнген минг тюели керуан фольклордагъы семиртиу айтыу туююдю, Восток классиклени ёлюмсюз поэмаларында суратланнган ханланы юсюнден айтылгъан затладан келгенди.

«Бузжигитде» сюжет юч мойюшлюдю. Хан бла аны

кызы Зулихатны, хан бла Бузжигитни, Бузжигит бла Зулихатны бир бирге болган халлары, аланы орталарында жууукълукъ, чюйрелик, келишиусюзлюк ол сюжетни къураган ызладыла. Сюжет былайды: ёмюрюнде халал къол кыйыны бла, сейирлик уста хунери бла шахарла, юйле, элле, кёпюрле ишлей, къурауну ишлеуню кесине баш борчха санаган, ёмюрюнде адамгъа аманлыкъ этип жүрек аурутмаган бир таулу жашайды. Аны насыбы да, къууанчы да, ырысхысы-байлыгы да къоллары ишлеген затладыла эм аладан тапхан байлыгыды. Ол кесини узакъ жашауунда кюнде бир хата этмегенин уллу насыпха санайды. Кесини жангыз жашы Бузжигитни да хунагъа, агъач ишге, темирчиликге эм башха кёп тюрлю хунерлеге юйретеди. Кесиндеги адамлыкъ кыймат жашында да болсун деп кюрешеди. Жангыз жашы тюзлюкню суйген, кертчи жаш болсун деп излейди.

Бузжигит, атасы мурат этгенча, сейирлик жаш болуп ёседи. Ол энчи байлыкъгъа, хурметге, намысха, залимликге мыллык атмайды. Ишге къатыды, кёп тюрлю хунерни биледи. Айтхан сёзюн толтургъунчу, тынчлыкъ тапмайды. Адамлагъа эс тапдыруу аны бек суйген ишиди. Къарыулу болады, акъыллылыгы, субайлыгы кёрген адамны сейирсиндиреди. Ол бир жол, жумуш бла бир башха шахаргъа барып, жумушун бошап къайтып келе турганлай, бир ариу кызыны кёреди да, кеси да иги сезгинчи, ол кызыны бек суйюп къалады. Бир кёргенлей, аны жүрегинде суйюу оту къабынады. Жаш, кызыны асыры къаты суйгенден, кеси кесин унутады. Жюреги тынчлыкъ бермей, кызгъа тюбер мадар излейди. Алай кызыны ким болганын окъуна билялмай, кёп айланады. Артда кыз ташайып кирип кетген юйге жууукъ жерде бир къарт къатыннга тюбейди да, битеу хапарың, болумун анга айтады. Къарт къатын ол кыз ханны кызы болганын биле эди эм ол кылыкъсыз байланы, ханланы учхунундан болган кёпле тилей келгенлерин, кёп мюлк, ырысхы берирге айтып, кызгъа да, аны атасы ханнга да тынчлыкъ бермей, келечиле ийип турганларын да билдиреди. Ол кызыны алыу хан жашларына окъуна тынч болмай турганлай, жарлы жашха ол кызыны келлигине къарт къатын хазна ийнанмайды. Бузжигит кесини жарлылыгын да, ханнга тенг болмаганын да ол кезиуде эсинден чыгъарады. Аны жүрегинде суймеклик отуну мыдыхындан башха

жукъ жокъ эди. Не болса — ол болсун, кыызгъа тюбемей кетерге жарамазын, кетерге борбайлары тутмазын къарт къатыннга анасынача тарыгъады.

Халал жүрекли ынна Бузжигитни да жаратады, кыыз бла жаш бир бирлерине деп жаратылгъан кибикчалыкъларын да кѳреди, алай хан аланы бир бирге баш къошдурмазын билип, жүреги жарсыулу кюеди. «Ол кыызгъа бир тюбе да хапарымы билдир, жолугъурча мадар эт»,— деп къарт къатындан тилегенде, угъай деп айталмайды. Поэманы бешинчи бѳлюмюнде Бузжигит бла Зулихат бир бирге тюбегенлери, ала бир бирни танып, орталарында къаты сүймекликлери болгъанын ачыкълайдыла, ёлюп кетгинчи бир бирден айырылмазгъа ант этедиле. Ала экиси да бир бирге тюбей-тюбей, аланы бирин биринден айырыр кюч болмазын толу ангылагъандан сора, хан ишни мадарын излей башлайды. «Патчахны жашы Зейтуннга бар»,— деп тилейди, урушады, къоркъутады. Зейтун ханны—патчахны жашыды, байлыгъы кѳпдю, намысы-сыйы, хурмети Бузжигитден эсе уллуду деп кюрешеди. Мюлкюнг-ырысхынг тенгизни юз мезинден эсе кѳп болур, окъа бла сырылгъан алтын къалалада кѳп къарауашланы шапалыкъларын кѳре жашарса. Зейтун кеси да ариу жашды деп алдаргъа, терилтирге кюрешеди. Алай эркинликни сүйген кыыз, сүймекликге кертичи кыыз ханны намысын да, чирик байлыгъын да бир затха тергемейди. Сүйгенине барыудан уллу насыпны кесине излемейди. Битеу дуния байлыгъындан да Бузжигитни сайлайды. Атасы байлыкъ-ырысхы, хан намысы бла да Зулихатны алдаялмазын ангылагъандан сора, аталыкъ къудретин хайырланып, къоркъутургъа кюрешеди. Алай ол къоркъутуу да жукъ бермейди. Кыыз айтханындан къайтмайды. Кызына айтханын этдиралмагъанын да ангылагъандан сора, хан мурдарлыкъны жолун сайлайды. Не бла да кызы сайлагъан Бузжигитни гунч этгинчи, муратына жеталмазын кѳреди да, аны зинданнга атып ёлтюреди. Алай бла хан кызын да, кесин да намыссызлыкъдан сакълагъан сунады, кызын насыплы этдик деп къууанады. Зейтуннга—хан жашына бармайма деп, Бузжигитни ёлтюрюлгенин билгенден сора кыыз къалай айтыр деп, хан къууанады да, уллу той этеди. Зулихат а Бузжигитни тутулгъанын да, ёлтюрюлгенин да билмейди, бу той-оюн не затха этиледиде деп шекли болады, жүрегинде сагъайыуну

оту кѡабына, той-оюн бара тургѡан жерге келип, «Не затха кѡууанч этесиз?» — деп тойчулагѡа сорады.

Учуп келип былайѡа,
Балалы кѡуш сарнаса,
Ол тас этген баласын,
Инжип-кюйюп чакѡырса,

Айтыгѡыз сиз, жамауат,
Баласы анга чыгѡармы?
Кѡуш балакѡз Бузжигит
Бу той-оюнда бармы?

Балалы кѡуш сарнаса,
Баласы анга чыкѡмаз.
Кѡуш балакѡз Бузжигит
Бу той-оюнда табылмаз,—

деп тепсей тургѡанла жууап бередиле. Кѡызны жюрегин кѡоркѡуу сезими кѡуршалайды. Андан ары сорууп, Бузжигитни атасы ѳлтюргеннин билгенде, дуниясы кѡарангы болуп, ташны-агѡачны эритирча жилийды. Атасына келип, кюню кѡарангы болгѡанын айтып сарнайды. Атасы уа, кѡызы ол жаш ючюп аллай бир цек таралгѡанын ангыламай, сейир этеди. «Не болгѡанды, кѡызым, неге сыйыт этесе?» — деп сорады ол. Кѡыз а атасына: «Сен ата тюйюлсе, харамса»,— деп, айыпны отлу сѳзлерин тѳгеди. Ол кюнден башлап, манга бала деме деп ачыуланады. Атасына мурдарлыгѡын кечмейди.

Атасы кѡызын иги ангыламай, энтда да хан тукѡумдан чыкѡгѡан иги эр бла, сансыз байлыкѡ-ырысхы бла алдаргѡа кюрешеди. Алай, кѡыз аны барысын да жукѡгѡа тергемейди. Батхан кюнюне термиле, ары барыргѡа излегенден башханы билмейди. Атасы кѡызын не бла жапсарыргѡа билмей кюреше, ѳлген ѳлюп кетсе да, сау адам жашаргѡа керекди, деген халкѡда жюрюген жашау магѡанасы болгѡан сѳзню кесини сѳзюн айтханча айтады.

Хан, кѡызымы насыплы этеме дей кетип, гуняхсыз Бузжигитни ѳлтюргенден сора, кѡызыны жилип сытылгѡанын кѳрюп, не этер мадарын тапмай, дыгаласха кѡалады. Кѡызны жюрек таралуун селейтейм деп, Бузжигитни ѳлюгюн алтын гуллагѡа салдырып, алтын кѡалада асыратады. Кѡыз Бузжигит асыралгѡан кѡалагѡа кирип, аны алтын гуласына кѡапланып жилий кетип,

жаны чыгъады. Жанлары саулукъда муратларына жеталмагъан жаш бла кыз бир биринден айырылмазча онгну алай бла табадыла.

Поэманы сюжети ма алайды. Бу чыгъармада Кязим Мечиев суратлауну кѣп тюрлю ызларын эм онгларын хайырланнганды. Поэма лиро-эпикалы поэмады. Поэмадагъы эпикалы хапарлау ыз Кязимни битеу поэзиясына тийишли халны сакълайды; керекли жерде сабыр хапарлау болгъан ишлени шош айтады. Бирде ол терк тюрленип, хапарлауну динамикасы кѣтюрюлюп, интонация патетикагъа ётсди. Драматизм теркленип; пружиналанып, бирде бийик, бирде алаша тон бла айтыла барады. Бирде суратлау лирикалы ыхтырыулагъа айланып, хар затха поэт не кѣзден къарагъанын ачыкълайды. «Бузжигитде» фольклорну кѣп тюрлю ызлары ачыкъ кѣрюнюп турадыла. Сѣз ючюн, хан къошулмай жомакъ болмаз» дегенча, фольклорда къарт къатын къошулмагъан хазна сюжетли чыгъарма болмайды. Алай, малкъар жомакълада къарт къатын кѣбюсюнде тюз геройлагъа чырмаулукъ этгенн адетди. Ол къуртха болуп берилиучюдю. Кязимни поэмасындагъы ынна уа хар жаны бла да тюзлюкге къуулукъ этеди. Ол бир бирлерин къаты сюйген жаш бла кызгъа болушуп айланады. Былайда, мен ангылагъандан, поэт фольклордагъы тѣрсни акцентин тюрлендирип, жашаугъа жууукълашдыргъанды. Мечиев кесини поэмасында фольклорда кѣп керсе тюбеучю сюймеклик жырланы, сарнауланы, тарыгъууланы ызларындан да хайырланнганды. Поэт ол затлагъа жангы ауаз, жангы магъана, жангы кюч бергенди.

Поэмада озгъан ёмюрде таулуланы жашауларындан кенг хапар айтыла эсе да, халкъны психикасы, кылыгъы, эстетикасы, этикасы эм мораль кѣз къарамы, юй жашаулары терен кѣргюзтюрлген эсе да, была терсликни ислери болгъан унукъдуруучу классланы бирикген образларыдыла. Андан сора да поэт ол адамланы чыгъармасына иш этип къошханды. Аны себеби — Бузжигит да, Зулихат да нелляй юйде туууп, къаллай атмосферада ёсюп адам болгъанларын ачыкъ суратлар ючюн, хан бла къарт устаны образларыны магъанасы бек уллу эди. Бир сѣз бла айтыргъа, кызны, жашны да кылыкъларын, былхымларын, халларын жашаулу этип, алай адамла энчи суратлауда поэтге керек болгъанын окъуучуланы

ийнандырыр ючюн, Зулихат бла Бузжигитни аталарын аналарын суратлап кѣргюзтюрге керек эди.

«Бузжигитде» Шаркъ классиканы да, малкъар халкъ фольклорну да бек кючлю сезилгени айтылганды. Алай, ол затла поэманы формасындадыла, чыгъармагъа жан берген зат а малкъарлыланы кеслерини жашаулары болганды.

Поэмада автобиографиялы мотивле ачыкъ эсленедиле. Сѣз ючюн, Бузжигитни эм аны атасыны халын Қязим бла аны атасы Беккини халына тенгleshдирип къарагъанда, ол адамланы ортасында уллу ниет жуу-укълукъ, къадарларында бир бирге ушашлыкъ, хунерлеринде бир кибиклик аз эсленмейди.

Қязимни атасы къара тарта билмеген къарангы адам болса да, жахил эди дерге жарарыкъ туююлдо. Ол таулула айтыучусуча «къара акъылгъа» бай, тюзлюкню неден да багъалагъан, адамгъа артыкълыкъ этиуню кѣрюп болмагъан, хунерге уста адам эди. Азатлыкъны, кертичиликни чексиз скойгенди. Кеси билген хунерни башхаладан жашырып, хайырны кѣбюрек алайым демегенди. Билгенин жашы Қязимге да юйретгенди. Аны да кесича, айтхылыкъ темирчи этгенди. Ол сабийлерин ырысхыгъа мыллык атыучу угъай, тюзлюкню кюрешчиси болургъа юйретгенди.

Ол жанындан алып къарасанг, поэмадагъы уста хуначы бла Бекки бек ушайдыла. Аланы тюзлюкге, жашаугъа, урунуугъа хунерлеринс башхаланы юйретирге кюрешгенлери ушашдыла. Биз айтхан поэтни жашауундан келген энчи мотивле аллайладыла. Алай, ол чыгъарма поэт жашауда болгъан кѣп тамашалыкъ уллу ишлени бирин бири бла алышындырып, сюжетни приключениялы этмейди, геройланы фантастикалы айланыужюрюулерин кѣргюзтюрге татлыкъсынмайды. Аны кесини аллына салгъан борчу башхады. Поэт, образларын ачаргъа деп, сайлап алгъан юч адамны — ханны, Зулихат бла Бузжигитни былхымларын, психикаларын, битеу къылыкъларын ачыкъ берирге кюрешеди. Поэмада берилген ишлени теренлиги, ол адамланы къылыкъларыны кѣп тюрлююлюю суратлауну кѣп тюрлю формалары бла ачыкъ болады.

Поэманы чынтды геройлары Бузжигит бла Зулихатдыла. Поэтни битеу скоймеклиги да ала жанлыды. Бузжигит бла Зулихат поэмада ишлени къымылдатхан,

тиргизген, алгъа элтген кымылдатыучу кючдюле. Аласыз поэмада берилген ишле ёлюкчеча болур эдиле. Ол поэмада малкъар элени жахиллик, къарангылыкъ басып, таулу тиширыуну мал даражасында жюрютген кезиуде, ислам динни адетлерине кёре аланы адамлыкъ намыслары тюшюрюлюп; кеслери да адамгъа саналмагъан кезиуде жазылгъанын эсен чыгъармазгъа керекбиз. Эски дуняны терс къуралгъан жашау ызына бойсунургъа унамагъан, феодал, патриархат тукъумчулукъ тереледен ычхыныр онг табылмагъан заманда, кеп тюрлю чырмауланы бугъоуларын ууатыргъа кюрешген кызыны кючлю образын берир ючюн, Қязимде фахму да, жигитлик да, жазаргъа усталыкъ да табылгъанды.

Поэманы сюжетин тиргизтген геройла Бузжигит бла Зулихат болгъанлыкъгъа, автор экисини да аталарыны образларын эсен кетмезча этип ишлегенди. Ол экиси бир бирге къажау тургъан образладыла. Поэт аланы энчи эм шарт образларын ачханлыкъгъа, ала экиси да тюзлюкню тутхан урунганланы толусунлай автобиографиялы бериледиле дерге жарарыкъ туююдю.

Қязим Бузжигитни атасыны юсюнден жалан да экинчи бёлюмде айтханлыкъгъа, ол адамны юсюнден битеу поэманы ахырына дери айтылгъаннга ушайды. Поэмада Бузжигитни атасыны аты окъуна айтылмайды, аны тыш тюрсюню къаллай болгъаны да берилмейди. Юйдеги жашауун да хазна сагъынмайды. Алай ол адамны юсюнден поэмада аллай бир суюмеклик, терен хурмет бериу бла айтылгъаны себепли, биз аны эртдеден кёрюп айланганча, бек шагъырей адамыбызча болуп къалады. Аны ким болгъанын да, тюрсюню къалай болгъанын да уста таныгъаннга ушайбыз.

Қъарт уста жашау тарлыкъ не къаты кысса да бойсунмагъан, адамлыгъын тас этмеген, урунуудан бла тюзлюкден суйген заты болмагъан, къолундан жаратылгъан хунасы да, юйлери да сурат кибик омакъ, къая кибик деменгили болгъан огъурлу малкъарлы къартладан бириди. Аны къууандыргъан, аны жүрегин ырахатлыкъгъа бёлеген, зауукъландыргъан берч къоллары жаратхан юйледиле, хуналадыла, кёпюрледиле. Жангыз кесини энчи ырысхысы, баш къайгъысы ючюн кюрешген эгоизм аны жаууду. Қъарт уста усталыкъгъа, хунерге, фахмулукъгъа халкъны ырысхысына, байлыгъына къарагъанча къарайды. Тёкмей-чачмай, кесинде болгъан ус-

талыкны халкыга берирге, кеси бла кыбыргы элтип кетмезге кюрешеди.

Ол кыартны кез кыарамында уруш бла мамырлыкны, адамны борчуну юсюнден тауушлык терен оюмла бардыла. «Биз, устала, дунягы ишлер ючюн тууабыз»,— дейди ол. Адам жашаугы жангы затланы жаратыр ючюн, чакдырыр ючюн тууады, аны борчу ууатыу, кырыу, талау, тонау туюлду. Алай урунганлада— усталода жаратычулык кудрет, «сууук, тилсиз ташланы жырлагы бурурча» элпек болганлыкыга, жашау ызы терлиги ол кудретни чырагын мутхуз жандырады. Урунуу чыгармачылык заууклыкыга кетюрюлюр ючюн, жашау хал тюрленирге керекди деген философия оюмгы келеди. Ол кесини бек алакат ишине:

Бу хыйла кеп дуняда
Жанга хыйла этмедим,
Кесим жашасам, бары
Тюп болсунла, демедим,—

деген ыз бла жашаганын тергейди. Ол кезиуде жашау ызы баш халы уа «адам адамгы берюдю», «кесим дегенни эки эрни бирге жетмейди» деген формада эди. Кергиси бла да, ол эгоизмден толган жашау ызда адамлык кыйматын айыпсыз саклау чексиз жигитлик болганды. Кыартны уа харамлык этерге, кесини хунерлеринден хайырланып энчи байлык жыаргы онгу да бар эди. Алай, кыарт устаны акылында кесимчиликни Кызим иш этип чертип кергюзтеди. Кызим ол адамны образын ишлеу бла эгоизмни энчи байлыкыга мыллык атынуу, кесимликке менсинген затны билмеген кыартны махтаулу образын бергенди. Поэт ол адамны портретин бермейди дегенбиз, алай кыйыр суратлаулары, ич моногланы юсю бла психологиясын а кючлю ачханды. Ол кесини жашаудагы баш борчуна кеси хар неге да уста болуп, ак ниетли ишлеп, адамлагы кеп иги затла кыалдырып кетиюну кыруу кесин санамайды. Жангы кесини тюзлюгу, адамлыгы, усталыгы аз болганын биледи эм ол затлагы кесини жашын да юйретеди. «Тамата тую билгенни жаш туюге юйретмеклик жашауну борчуду»,— дейди Мечиев.

Кызим а революциягы дерн жазган поэмасында окуна тамата тую, заманын излемин терен анылап, прогресс ючюн кюреше эсе, жаш тую анга кыажу туюлду. Тамата туюню этген ишин андан ары есдюрюп,

жангы бийикликге кётюреди. Поэмадагы уста кьарт малкёзлюк этме, байлыкь-ырысхыгъа мыллык атыу адамлыгьынгы тас этмесин, махтау алдаулу болады, жалан да тюзлюк бла кертилик ёмюрлюкдю деп чекленмейди. Мен эталмагъанны, болдуралмагъанны сен этерсе деп, жашына умутлу кьарайды. Айтханыбызча, ол тамата тёлю деп, барысын да бир таракъ бла тарап, бир кьазанны тегерегине жыймайды. Хар келген тёлю кеслеринден алгьыннгыланы жетишимлерин мурдоргъа санап кюрешмеселе, аланы кьолундан жукъ келмез эди. Ёсююню диалектикасы тёлюле антогонизмден сора да тёлюле арасында традициялы юйрениу, бир бирге тыяныу дегенни да билгенин поэт унутмайды. Уста кьартны битеу жашауу, усталыгъы да, адамлыкъ кьудрети да жанырыуну, тюрлениуну, ёсююню кьазауатына бойсунады. Ол табигъатдан алгъан фахмусун, жашау берген сынауну кесинден алгъа жашагъан тёлюлени ич кьудретлери жаратхан затлагъа тергеп, аны андан ары ёсдюрюп, кесинден сора келген тёлюге алгъанындан да кёп этип кьалдырыргъа кереклилигин айтады. Хан а? Ханны битеу жашауу, этген ишлери, кьылыгъы, кьыйматы адамсызлыкъны илишаныды. Ол турушунлай прогрессни душманыды. Алай ол затла ханны жалан да кесини адамлыгьындан туююлдю (автор ханны керти да адам кёрюп болмазча индивидуализировать этилген конкретна образын ишлегенди). Хан ич кьыйматына кьарагъанда иги адам окьуна болургъа боллукъ эди. Ишни башы анда туююлдю. Ол тутхан жол, ол ишлеген ишле, аны жашагъан юй тийреси ханны алчы адам эталмазын поэт кючлю сезип, ол образны кьурагъанда ол затха энчи эс бургъанындады ишни башы. Зулихат бла Бузжигитни адамлыкъ кьыйматлары Бузжигитни атасыны адамлыкъ кьыйматына бек жууукъдула. Ала ханнга уа не аз да ушамайдыла.

Хан бла аланы муратларында да, ниетлеринде да, ангылауларында да, былхымларында да келишиусюз чюйрелик бек уллуду.

Поэмада кьарт устаны бла ханны образларын контрастлы этип суратлауну ачыкъ схемасы жокъду. Ол угъай эсенг, ала экиси да бир главалада окьуна берилмейдиле. Сёз ючюн, кьартны поэманы экинчи бёлюмюнден башха жерде сагъынган окьуна этмейди. Ханны юсюнден хапар а ючюнчю бёлюмюнде башланып поэма-

ны ахырына дери тохтамайды. Алай, ол кьудретли кьарт устаны иши ёчюлмейди, аны духу, жюрек тебиую жаш тёлюню алгъа итиндириуден тохтамагъаны поэма тауусулгъунчу сезилгенлей турады. Болса да, поэмада ол эки адамны образлары контрастлыдыла.

Сюймекликни, тиширыуланы юсюнден Қязимни революциягъа дери жазгъан затларында кёп тубеучю, ма быланы унутмазгъа керекди. Ол кесини, авторну атындан жазмайды. Қыйынлыкъ сынагъан, терсликни мугурлары болгъан тиширыуланы кеслерине хапар айтдырады. Аны алай болуу себеби — ол кюйсюз ишлени башларындан ётдюрген тиширыуланы кеслеринден уста киши билмегенин ангылаудады. Биз тиширыуланы сёзлеринден аланы психикаларын, жана келип, жашауну кюйсюзлюгюню отунда кюл болгъан сюймекликлерин, жууапсыз ёчюлген сезимлерин, малгъа айландырылгъан, сансызлыкъгъа, сыйсызлыкъгъа къажау ичде бишген жюрек къыйнауларын ачыкъ кёребиз. Ол амал жашау кертиликни психология теренликде ачаргъа болушады. Автор окъуучу бла геройну ортасында байламлыкъны жюрютген, кёпюрлюк этген лирика геройну кетергенча этип, тюзден тюз окъуучуну кёргюзтюлген геройну жашауна тубетеди.

Мечиевни «Бузжигит» деген поэмасы жазылгъан жылла поэт Шаркъ къыралладан къайтхандан сорагъы жыллагъа (1912—1916 ж.ж.) бош тюшмегенди. Аны себеби — ол поэманы жазылыууна Фирдоусини, Низамини, Навоини ёлюмсюз поэмалары жол кёргюзтген къылы къалмай, Арабстанда, Турцияда тиширыуланы бугъоудан ычхынмай таралыулу жашагъанларын кёрген поэтге ол айланыула малкъар тиширыуланы да жашаудагъы сыйсыз халларын, мал къыйматына тюшюп жашагъанларын бютюн да терен ангыларгъа улуу болушханды.

«Бузжигитде» биз Қязимни сюймекликге, юй жашаугъа, тюзлюкге тутхан халын нравалы, мораль, эстетика кёз къарамын толу кёребиз. Малкъар халкъны культураны историясында анга дери сюймекликни улуу кьудрети, социальна тенгсизликни кезиуюнде сюймекликни ахыры бушуулу бошалыучусу алай кенг, алай терен бир заманда да суратланмагъанды. Қязимни саулай поэзиясында да Шаркъ классиклени хайырлы ызы «Бузжигитдеча» ачыкъ кёрюннген чыгъармасы жокъду.

Поэманы сюжетинде да, композициясыны къралыуу бир-бир элементлеринде да, образлы параллеллени бийик символикагъа дери ёсдюрюп жетдиргенинде да контрастлы суратлаулары бериуде да, портрет ишлеуде да биз айтхан ызланы хайырланнганын айтханбыз.

Ма поэманы сюжетине, ол сюжетни тиргизген конфликтге, ол конфликтге жан берген адамлары былхымларына къарайыкъ. Бу жанындан алып къарагъанда, Фирдоусини «Шах-намесиндеги»¹ Хосров бла Ширинни суймеклигине жораланнган кесегинде ол экисини суймеклигини къабынууу, артда уа хыйлачылары аманлыгъы бла жоюлуулары дегенча мотивлени биз «Бузжигитде» да эслейбиз. Алай, Хосров шахды, Ширин да принцессады, ол хыйсапдан, баям, Кязим ол заманда таулу жашауну халын тап берирча онгланы ол поэмадан юйреннген болмаз. Къалай алай болса да, Кязим Низамини «Хосров бла Ширин»² деген поэмасындан да юйренеди. Мында Низами къруу Хосров бла Ширинни суймекликлерини, ала этген ишлени суратлау бла чекленмей, Фархад деген ючюнчю геройну къошады. Ол хан тукъумдан туююлду, уруннганладан чыкъгъанды. Чексиз акъыллыды, ариулугъу кёз къаматырча, къраруу да айтып болмазча жаш болгъанды. Алай, ол жашны бек махтаулу жери уа аны кърлу жаратмагъан хунер къалмагъан уста болгъаныды. Ол суйгенине жууап тапмай эсе да, Ширинни бир кёргенлей, ёмюрде да унутмазча суймеклик отха тюшеди. Иранны хыйлачы, мурдар шахы Ширин бла Фархадны бир бирден айырып ючюн ол Фархадны ёлтюрюп къояды. Ширин ол жашны суймеген эсе да, аны ёлюмюне бушуу этип, кёп жилайды.

Алай, ол поэманы да Кязимни, толу ыразы этмезча жартылыгъы болгъанды. Низами поэмада болгъан ишлеге Фархадны тири къатышдырмай, экинчи планда бергенди. Кязимни мураты уа уруннганладан чыкъгъан жашны хар жанындан да толу суратлап, аны образын батырлагъа дери жетдириу эди. Ол жанындан къарагъанда, Навоини «Фархад бла Ширин» деген поэмасы кёп зат бергенди. Энди мында Фархад экинчи пландагъы геройдан, ал планда суратланнган геройгъа айланнган-

---

¹ К. Э. Бертельс. «Низами». Москва, 1956 год. стр. 106—109.

² К. Э. Бертельс. «Низами». Москва, 1956 год. стр. 109—128.

ды. Ол жаны бла къарагъанда, Кязимни «Бузжигити» Навоини «Фархад бла Ширинине» бек жууукъду.

Алай болгъанлыкъгъа, ол биз сагъынып озгъан поэмаланы бла «Бузжигитни» ортасында башхалыкъла да уллудула. Сёз ючюн, ол башхалыкъланы биз бек алгъа поэманы баш мотивлеринде, жютюлюкде, ачыкълыкъда кёребиз. Кязимни поэмасында баш геройларыны да, аланы суймекликлерини да насыпсызлы, бушуулу бошалууу социальна себепле бла ангылатылынадыла. Ма ол себепден, поэт Навоини поэмасына не ушатып жазгъан эсе да, ол кесини «Бузжигитин» Навоини Фархадчы хан тукъумдан угъай, урунганланы ичинден алып суратлагъанды. Аны юсюне, даулаш, чюйрелик ол классиклени поэмаларында кёбюсюнде Хосров бла «Ширини» ортасында бардырылады. Кязим а ол ишлени социальна тамырын ачаргъа кюрешгенден этген болур, конфликтни отун къызыны суйген жашы эм къыз бла къызын атасыны орталарында къабындырады. Поэтни суратлауна кёре, Бузжигит да, Зулихат да бир бирни мардасыз суюдиле, алагъа бир бирни тапханда уллу насып керекмейди. Алай, ол экисини суймекликлери бушуулу бошалады, себеби — къыз хан къызыды, жаш а жарлы юйню жашыды. Социальна тенгсизлик бийлик этип тургъан жашау ызда аллайлагъа насып жокъду демеклик поэманы лейтмотивиди.

Кязим Мечиевни «Бузжигити» бла ол классиклени поэмаларыны орталарында параллель бардырылып тинтилгенин кёргенле, Кязим оригинальна чыгъарма жазмагъанды, бек оздургъан эсе, хазыр сюжетге малкъарчалатхан поэма къурагъанды деген акъылгъа келселе, бек терс боллукъдула. Нек дегенде, биринчиден, Шаркъ классиклери бир темадан хайырланып, кеслерини фахму къудретлерини, ол фахмуну табигъатына эм ол поэтлени жашауну ангылау даражаларына кёре хар бири кеслерини ёлюмсюз чыгъармаларын жаратыу тёре болгъанды. Кязим да кесини аланы бирине санамагъан эсе да, аланы ызы бла баргъанды, ала этгенча этип, хазыр темагъа чыгъарма жазгъанды.

Бу поэмада да къанатлана келген кирсиз суююуню мыдыхын тенгсизлик жашау кертилик къалай ёчюлгени, ол суймеклик хорлар ючюн жашау ыз тюрленирге керек болгъаны терен ийнаныуу бла айтылады. Керти суймекликни хорламлы этмезге чырмау болгъан затланы хор-

ларгъа таукелленмеучюлюк адамлыкъгъа ушамайды деген акъылын да билдиреди поэт. Аны юсюне, поэмада кѳргюзтюлген Бузжигит бла Зулихатны суймеклиги эм аланы бушуулу къадарлары къуру ол экисиники туююлдо, суймекликлери замансыз ёчюлген кѳпленикиди.

Конфликт чыгъарманы экинчи кесегинде да тиргизилмейди. Мында автор поэманы баш жигитлерини бири Бузжигит къаллай юйде туууп, нечик ёсгенди, адамлыкъ даражасы къалай чыныкъгъанды, деген соруугъа жууап берир ючюн, аны атасыны образын суратлайды. Бизни акъылгъа кѳре, агъач, хуна ишге да мардасыз уста болгъан Бузжигитни атасын суратлагъанда, поэт Навонини поэмасында Фархадны «эки къолу сары алтын» болгъанындан хайырланыу бла чекленнген болмаз. Ол образда автобиографиялы мотивле да бардыла: адамла ючюн урунууну магъанасын ангылаууна, усталыкъгъа не кѳз бла къарагъанына эс бурсакъ, Кязимни атасында эм Кязимни кесинде да ол устада болгъан кѳп илишан эсленеди. Аны юсюне, Бекки да, Кязим да, ол къартха ушаш, хар неге да уста болгъандыла. Ол жашауунда биреуге хаталы зат этмегенди. Кесини баш борчуна адам ючюн жаратыучулукъну, къураучулукъну санайды. Ол «усталыкъны кюннге бла суймекликге» тенг этеди. Аны акъылына кѳре, адам жашаугъа ташладан, агъачладан хастанла ишлеп, аланы саулагъа къююп алай кетерге керекди. Аны жюрегин жапсаргъан, къууандыргъан зат: «Къолларына къан угъай, тытырла жагъылгъаныды», «Юйлерим шахарымы айбатлыгъы болдула», — деп, арсарсыз айтыр эркинлиги болмагъаны ючюндю. Ол уста тапханын кесини къанат туюбуне жыяргъа кюрешип, билгенин башхаладан букъдургъан малкѳз кесимчиледен туююлдо. Ол кеси мардасыз алапат билген усталыкъны да жангыз кесини энчисиди деп къарамайды, узакъ ёмюрлени саркъыуунда халкъ сынауу жыйгъан усталыкъды, алгъан затынга къошуп, ызынгдан келген тѳлюге бериу борчунгду деп ангылайды:

Усталыкъ, дегенди ол,
Барыбыздан да уллуду.
Ансыз къалса, кюнсюзлей
Къалыред адам улу¹,—

дегени ол затха шагъатыды.

¹ Кязим. Сайлама чыгъармалары. Нальчик, 1959 ж. 184 бет.

Кязим Мечиев Гётени ким болгъанын да билмегени кертиди. Алай, Гётени «архитектура бузлап тохтагъан (застывшая) музыкады» дегенине Кязимни:

Биз, устала, дунягъа
Ишлер ючюн тууабыз.
Сүүүкк, тилсиз ташланы
Биз жырлагъа бурабыз¹, —

деген тизгинлери нечик жууукъ болгъаны кёрюнюп турады. Ол усталыгъын да, жюрск жылыуун да, къарыуун-кючюн да адамланы насыбына бойсундургъан кыйматлы адамладанды.

Ма Бузжигит аллай атадан туууп, аны кюлунда ёсюп, хар тюрю хунерлеге да андан юйренгенди. Алай, ол атасындан жалан да усталыкны, жигитликни, акылылыкны, пелиуанлыкны алып кюймай, халал жюрекликни, кесим деп кюрешмей, башхалагъа онг тюшюрюге ёчлюкню, кертичиликни, эки бетли кюуртхаланы кёрюп болмаучулукъну да алады. Ол атасы бла ёхтемленеди.

Бир жол Бузжигит бир жумуш бла башха шахаргъа барып этерик жумушларын да бошап келе, кёз къаматхан бир ариу кызын кёрюп, мардасыз сююп къалады. Арсарсыз элине кяйтып кеталмай, ол кыызгъа жолугур амал излей башлайды. Былайда кызын кюргенлей, къалай сююп къалгъанын айтыу амалны хайырланганды. Кеси кюнакъбайда къалгъан юню хоншусу кюарт кюатынны чакъырып, кызын ким, не адам болгъанын соргъанда, ханны кызыды дейдиле. Ыннагъа Бузжигит ол кызын бек сюйгенин, ансыз жашауну татыуун ангылаялмазын ангылатады. Кюарт кюатын да ол кыыз къалада жашагъанын, аны бек кюаты сакълагъанларын, чирик байланы, залим ханланы жашлары аны алыр ючюн кюрешип, келечиле жиберип тургъанларын, алай ханны кызын уа аланы бирине да барыргъа унамагъанын ангылатады. Кёпню билген кюарт ынна Бузжигитни ариулугъун, акылылыкын, асыллыкын кёрюп, ыразы болады. Кыыз да тюз аллай жашны сакълап тургъанына кёзю жетеди. Экиси да бир бирге деп жаратылгъанча болуп тургъанлыкъгъа, жашауда тенгсизлик аланы насыплы этер деп ол хазна ышанмайды. Болса да, Бузжигитге асыры жарсыгъандан, экисин

¹ Кязим, Сайлама чыгъармалары. Нальчик, 1959 жыл. 184 бет.

да бир бирге тюбетир мадарны излейди эм жолукъду-
рады.

Поэманы бешинчи бѐлюмюнде поэт Бузжигит бла Зулихат ыннаны болушлугъу бла бир бирге тюбеп, бир бирни кѐрмеселе тѐзмезча болуп, артда уа ол ѳчюлмес сѳймекликге ѳтеди. Алай, палахны къайдан чыгъарын билмейсе, ол экисини бир бирге тюбешип тургъанларын, бир бирни унутмазгъа, атмазгъа ант этгенлерин ѳтюрюкден-кертиден да толтуруп, ханнга жетдиредиле. Хан къызы бек сѳеди. Ол себепден, анга керексиз ачы сѳлешмей, ариу айтып, Бузжигитни унутдурургъа кюрешеди. Андан жукъ чыкъмагъандан сора, урушуп да, къоркѳутуп да кѐреди. Зулихат Бузжигитни нечик унутсун!

Къызым, айтханамы эт,
Эл багъасы Зейтуннга,
Къызым, сени берирме.
Жюз тюели керуан
Келир узакъ жерледен
Жюкленип накѳут бла
Налмаздан, дарийден,—

деп, байлыкъ бла алдаргъа кюрешеди. Ма бу сѳзлеге иги эс буруп къарасагъыз, ол ханны къыйматында бла Бузжигитни атасындагъы къыйматда башхалыкъны ѳллулугъун ачыкъ кѐрлюксюз. Адамны намысы, сыйы, къыйматы деген затларынг ол хан ючюн адамны кѳолундагъы малгъа-ырысхыгъа, аны жашаудагъы кѳуллугъуна кѐреди. Байлыкъ адамлыкъ къыйматны ѳнчелеген базманчады ханнга.

Алай, аллай къыйматны Зулихатны жюреги къабыл кѐрмейди: «Бузжигитсиз дуняда къаным кѳуруп къалмазмы?» — деп, малгъа мыллык атхан атасыны малкѳзлюгюн хыликгя этип, эуюл болуп сѳеледи. Ол кесекдеги диалог хан бла къызы психологияларын терен ачады.

Чыгъарманы алтынчы кесегинде автор бизге ханны жыртхычлыгъын береди, адамлыкъ сѳфатны ташлап, мурдарлыгъын жашырмагъан ханны суратын ишлейди. Къызы ариу сѳзге да, къоркѳутуугъа да хорлатмай, мал-ырысхыгъа да эс бурмай кѳойгъанын эслеп, кесине киеу этерге мурат этген Зейтуннга аны бармазына кѳзю жетгенден сора, хыйлалыкъ жол бла Хосров Фархадны жойгъанча, хан да Бузжигитни ажымлы жояды.

Поэманы бу бѐлюмюнде Бузжигитни ѳлтюрюлюю

хапарлана эсе да, ол лирика жигитни монологучады. Харамлыкъны, мурдарлыкъны терслеуню интонациясы бийикге кѣтюрюлюп, деменгили болгъанды. Ханны мурдарлыкъдан толгъан ишине табигъат чамланганча кѣрюнеди.

Жетинчи кесекде поэт, кесини харам муратына жетген сунуп, энди Бузжигит жоюлгъандан сора Зулихат мардасыз бай, акъыллы, субай, хап улу Зейтуннга къалай бармайма дер деп, къууанчын тойда билдирирге кюрешген ханны суратлайды. Хан уллу той этилсин деп буйрукъ береди. Ол кезиуде Зулихат алыкъа Бузжигитни ѳлтюрюлгенин билмегенди. Алай, не эсе да жюрегинде тынгысызлыкъны огу къабынып, ишеклене, бу не тойду деп, ары келеди. Келе келгенлей, ол тойгъа Бузжигит келгенмиди деп соргъанында, ала Бузжигит келмегенди, деп жууап береди. Жюрекни къоркъуу алып, жаны тамагъына тыгъылыргъа тебиреген Зулихат:

Къайдады да Бузжигит?
Муслиманла, айтыгъыз!
Къандап толуп кѣзлерим,
Амалсызма, ангылагъыз,—

дегенинде, ол жюрекдеги ачыуну мыдыхлы ырысхы тышына тѣгюлгенча, окъуучуну чач тюклерин тургъузады. Ол, тартдырылгъан садакъ жыясыча, къаты динамикалы диалог адамланы битеу ич дунияларындагъы сезим отларын туурагъа чыгъарып, къоранчны уллулугъу, Бузжигитден айырылыуну ачыкълыгъы кючлю сезиледи. Ол бѣлюм поэманы кульминациясыды. Чыгъарманы бек кючлю бѣлюмю 8-чи кесегиди, деп арсарсыз айтыргъа боллукъду. Анда автор хан бла аны къызыны къаты даулашын береди. Ханны кѣзю бла къарагъанда, алайгъа дери этилген ишледе хан хорлагъанча кѣрюнеди, ол къызын да, кесин да бешишден къутхарады, ол бешишни келтирлик Бузжигит ѳлтюрюлгенди. Аны ѳмюрге жууулмаз бешишлик келтирлигине уа хан къаты ийнанып эди, себеби — тюз эллини жашы хан къызын алып ким кѣргенди... Алай ол «хорлам» алдаулу хорламны иллюзиясы болгъанын 8-чи бѣлюмдеги Зулихат бла ханны диалогу туура этеди. Нек дегенде, къызын атасы хорлаялмады, ол къурагъан насыпха къыз алданмады. Аны Бузжигитге болгъан суймеклигин селейтирик къудретни хан тапмады. Дунияда байлыкъны-ырысхыны да, ханны залимлигини да кючю жетмеген затланы болгъа-

нын, ол суймекликни хорлар кюч тампазын кёрюп, ангылап не этерге билмей, дыгалас этип абызырайды. Ол ханны хорламы туююл эди, суймекликни уллу кючюно хорламы эди. Керти суймекликни тазалыгы кесин кирге малтатмай ёчюлдо.

Хан кесини мурдарлыгына ачыу этгенден эсе, кызындагы суймеклик сезимини хорланмагына ачыулу тамаша бола, кызыны кёз аллында тюзлюгюн кёргюзтюрге кюрешгенча, Бузжигитни басдырырга кыала ишлетип, аны жигитни асырагъанча намыслы асыратады. Ол ханны хорланууну ахыр точкасы эди, себеби — ол не кюрешсе да, ёлтюрюлген Бузжигитни окъуна сыйсыз этерге кьудрети жетмегенди.

Аны юсюне, Зулихат атасыны бир затына да ийнанмайды, жюреги атасына жибимейди:

Кьолларында кьатханды
Бузжигитни нюр кьаны.
Бир кызгъа да бермесин
Аллах сенлей атаны,—

леп, атасын харам этеди. Зулихатны атасына берген алай характеристикасында «кьолларында кьатханды Бузжигитни нюр кьаны» деп айтылады, поэманы экинчи кесегиндеги Бузжигитни атасы уа кесини ишлерине ёхтемлене: «кьолларыма кьан угъай, тытырла жагылдыла» деп кьууанады. Ханга бла Бузжигитни атасына айтылгъан сёзлеге иги эс бурсакъ, ол экисиндеги кыйматны баш белгисин кёрюрге боллукъду. Аланы кыйматлары кюн бла жер кибик ахыры бла башхады. Аланы образларыны кыйматларыны шарт берилиую поэманы кючлю этгенди.

Поэманы бек ахыр бёлюмюнде хан, айтханыча, кьала ишлетип, аны ичинде Бузжигитни асырагъандан сора, Зулихат ары кирип, Бузжигитни кьабырына кьапланып, сарнау эте, жан бергени хапарланады. Ол суйгенинден айырылып жашагъандан эсе, ёлюмню сайлайды. Былайда Кязим Мечисв Зулихатны, кюрешалмай, ёлюмню сайлагъанын махтамайды, ол ишни нек этдинг деп сёкген да этмейди. Алай автор битеу акъыл кючюн, жазуучулукъ усталыгын, фахму кьудретин кызгъанмай, Зулихат Бузжигит ёлгенден сора ёлмей кьалалмазлыгына окъуучуну ийнандырырча этип суратлагъанды. Кертиси бла да ол болумда Зулихатны суймеклигини логикасы кызгъа башха онг бермегенди. Къыз быллай халгъа

түшгенди: не да кесини сүймеклигин сатып, кирге малтатып, атасы бла жарашып, ханны жашына барып, тынгылап кыалыргыа керек эди, не да ол халгыа бойсуналмазлыгын, Бузжигитге болгъан сүймеклигине кертичилей кыалгъанын ёлююу бла ачыкъ этерге керек эди. Ол экинчи жолну сайлайды.

Биз огъарлакыда «Бузжигитде» бла Шаркъ классиклени поэмаларында жууукълукъну айтханбыз. Низами кёбюсюнде Хосров бла Ширинни орталарында халны суратлай, Фархадха аз эс бургъанды. Ол образны поэмагыа киргизмей кыойса окъуна, хазна жукъ боллукъ туююл эди. Навоини поэмасында да Хосров терс адам болуп, хыйлачылыгы, бетсизлиги терен ачылады.

Кязимни поэмасында да Зулихатны алыргыа умут этген ханны жашы Зейтун барды. Алай, ол адамны поэт сценагыа чыгъармай, кадрны ары жанында кыойгъанды. Аны юсюнден, кызыны атасы айтхан затладан башха биз жукъ билмейбиз. Баям, автор битеу эсин, акылын эки суйген жаш адам бир бирге нек кыошулмайдыла? — деген социальна проблеманы ачыкълар ючюн, хан бла аны кызын суйген орталарында чуйреликни ача болур. Зейтун а поэтге суратлау борчну толтуруп, хан кеси кызын кесича ханны жашы Зейтунга берирге кюрешеди деп шагъатлыкыгыа алгъан болур. Андан сора да, поэмада автор бизге Бузжигитни атасыны адамлыкъ кыыйматын терен ачып, ханнга кыаршы суюп береди. Алай, ол адам жашыны сүймеклиги ючюн бардырылгъан кюрешде ахыры да тири туююлдо. Бизни акылыбызгыа кёре, ол ишни алай болмакылыгы, биринчиден, таулулада кыалай алай болса да кыыз бериу, кыатын алыу деген ишлени ауарасында, эр кишиледен эсе тиширыуланы тири кыатышыучуларын поэт эсден чыгъаргъан болмаз. Экинчиден а, жашыны насыплы болурун ол кыарт не бек суйген эсе да, ханны кызын суйюуден насып чыкъмазын, ол замандагы жашау ыз тюз элли жашха ханны кызын барыргыа кыоймазлыкъларын уста билгенди. Жашын тыялмазын, тохтаталмазын билген ата, намысы чыкъмаз жерге ёшюн уругыа суймегенди. Ол ишге урунганлада болуучу ёхтемлиги жибермегенди.

Кязим Мечиев Бузжигитни атасыны бла ханны шарт образларын ишлегенди. Уста кыарт битеу хунерлилигин, адамлыкъ кыуатын, кючюн-кыарыуун адам ючюн бер-

ген адамды. Тюз адамны кѳууандырған, аны жүрегин жансарған, аны ючюн бир хайырлы иш этген ол адамны насыбын тергеген ёлчеудю. Урунууну, ишлеуню, кѳурауну адамны баш борчуна санайды, ол хунер иесине да, ол ишлеген затланы кёргенлеге эм хайырланганлагъа да эстетика зауукълукъну берирча урунууну излейди.

Қязим Мечиев Гётени ким болгъанын билмегенди. Алай ол экисини эстетикалы ангылауларында тамашалыкъ ушашлыкълар кёпдюле. Гёте «скульптура—это заставшая музыка» дегенча, Қязим да:

Биз, устала дунягъа
Ишлер ючюн тууабыз.
Сууукъ, тилсиз ташланы
Биз жырлагъа бурабыз,—

дейди. Ма, Қязимни тюз кърартыны битеу адамлыкълыкъыматы:

Қолларыма кѳан угъай,
Тытырла жагълдыла.
Юйлерим сахарымы
Айбатлыгъы болдула.

Хан а? Ханны кызы атасына былай дау этеди:

Юйюнг да, арбазынг да
Боялдыла кѳанинга.
Юйюнг кѳабырдан эриши
Кёрюнед энди манга.

Огъурлу уста кърарт тапсыз жашау ызда адамлыгъын тас этмегенине, аны хатасындан бир сабий да жилимагъанына ёхтемленеди. Хан а хатасы болмагъан акъыллы, асыл жашны ёлтюреди. Хан кертиси бла да бетсизди. Адамлыкълыкъымат ол адамдагъы ырысхыгъа кёре тергеледи деп ангылагъанладанды. Андан не аманлыкълыны сакъларгъа да боллугъун, ала этген палахлары ючюн кишиге жууап бермезликлерин Қязим унутмайды. Алай, хан, бизни кёп поэтлерибиз эски жашауну суратлагъанда айтыуларыча, бир кѳарагъан адам терк эслеучю тели диммо, кѳолундан иш келмеген, былхымсыз «гинжи», байладан туююлдю. Қязим аны аман акъыллылыгъын, къртхалыгъын жашауну халын билгенин, сёлеширге усталыгъын, кесини бёрюлюк кѳудретин тереннге букъдурургъа хунерлигин кёрюзтеди. Аны юсюне ол кызы Зулихатны суймейди дерге да жарамайды. Алай,

артда кызын сүймеклик адамлыкдан тайып, хайуан сезимге, чексиз эгоизмге ётеди.

Хан динни догмаларын да кесине уста хайырланган жыртхыч кўуртхаладанды. Кызын жапсарыр ючюн, кеси ёлтюрген Бузжигит аллахны кьадары бла ёлгенди деп, жууаплылыкдан ычхыныргьа кюрешеди. Ма кызы ёсген, юйренген юню таматасы аллай ханды.

Поэт бизге ол адамны образын лирикалы геройну сабыр хапарлауу бла да, жашны атасыны жашын юйретип адам этерге жарсын кюрешгени бла да, халкьны акьыл-эсин жюрютген акьыллы, халалжюрек кьарт кьатынны характеристикасы бла да, ол адамгьа ханны кёзу бла кьарагьан хал бла да, аны сюйген кьызын суратлауу бла да ишлейди. Бизге Бузжигитни жюрегинде кьызыу сезимле, кирити этилген кюбюргеги ырысхьча, ташада кьалмайдыла. Автор геройну психологиясын да ачады. Бузжигит акьылсыз, керексиз отха сскиргенледен туююлду. Аны эсинден кесини карлылыкьы, Зулихатны хан кьызы болгьаны кетмей эсе да, ол кесини сүймеклигин унуталмайды. Ол былайда тенгсизликни эслерге да сүймейди. Сүймеклик аны борбайларына жайылып, ахыры бушуулу бошаллыкьын эслерге онг бермейди. Алай Бузжигит сүймекликге не кертичи эсе да, ансыз жашауну излемей эсе да, акьыллы, тюзлюкчу эсе да, кесини керти сүймеклиги ючюн керекли тириликде кюрешалмагьанын кёргюзтуп, аны ёлюмге бойсунганын терслеу керек болгьанын да поэт эсде туталды. Бузжигитде сүймеклик от кибик кьызыу болгьанлыкьгьа, ол ханны хо этдиралмазын, жашау ызын терслигин хорлайлмазын ангылагьанча, сүймеклиги ючюн тири кюрешалмай, сүймекликсиз жашаудан ёлюмню сайлагьанча, кьадаргьа хорлатханча болгьанды. Ол жанындан алып кьарагьанда, кесини да, Бузжигитни да кирсиз сүймекликлерини хорламы ючюн Зулихат бек да ачыкь, кючлю кюрешеди. Ол ёмюрюнде ачлыкь, жаланигачлыкь, инжилиу дегенни сынамагьан, излегенин тапхан хан кьызыды. Аллай кызы жарсыу, ачыу этиу дегенни билмезге керек эди. Кесин кётюрюп, кишини тенгсинмей, кючбюсюреу да болмайды. Кесини таза сүймеклигин ёчюрюрге кюрешген, аны кирге малтагьан эски дуниягьа кьажау сюеледи. Ол кезиуде ханны тийресиндеги жашау норманы да, байлыкь, ырысхы иелери не айтырла деген акьылыны да, атасыны ушатыр-ушатмазлыкьын да эси-

не алмайды. Артда не болурма, адамла не айтырла, ол халда кюрешсем, тилегиме жетермеми, угъаймы, деп тергеу этмейди. Аны акъылында, психологиясына, адамлыкъ къудретине, сезим къолайына кёре тюзлюк ючюн кюрешде (шёндио аны аллында тюзлюк ючюн кюреш а кесини суймеклиги ючюн кюрешди), арсарлыкъ, керексиз сабырлыкъ, жалгъан ийменчеклик, базынмаучулукъ жокъду. Аны битеу ич къудретини ангылаууна кёре, адам адамлыкъ къыйматын тас этмей жашаргъа керекди, не да аны ючюн гунч болгъаны тюздю. Кесини ич акъылында бир тюрлю, тыш халында уа башха тюрлю болуп экилениу адамсызлыкъны илишаныды деп ангылайды къыз.

Кесини ёз атасы хан анга не жууукъ эсе да, не татлы кёрюнюп тургъанлыкъгъа да, аны мурдарлыкъын, аны бетсизлигин Зулихат ийменмей, арсарсыз бетге айтады. Жанындан суйген Бузжигитге хан къабыр орнуна къала ишлетгени бютюн да бетсизликни, бютюн да харамлыкъны, озгъан мурдарлыкъны жашырыргъа деп этилген дыгалас болгъанын ол ахшы биледи. Къызны суйгенини юсюне къапланыуу аны мораль жаны бла уллу хорламыды. Ол ётюрюкден, жалгъандан, мурдарлыкъдан толу къаланы ичинде жашагъандан эсе, ёлюмню сайлайды. Нек дегенде, ол дунияны терслигин хорларгъа, не къадар кюрешди эсе да, не бек кесини суймеклиги ючюн мыллык атды эсе да, хорлаялмады, ол жашаудагъы терс адетлени къабыл алып, тынгылап къалса уа, кесини ачыкъ жүрегине, кирсиз суймеклигине кертичи болаллыкъ туююл эди.

Кязим поэмасында бек толу ачыкълагъан образ, авторну терен симпатиясы бла жазылгъан образ — Зулихатны образыды. Ол образны ишлер ючюн, поэт реально жашауну кесинден алынган кючлю деталланы да, метафораланы да, фольклорну битеу суратлау къудретин да, шаркъ классиклени поэтикалы ызлары да сейирлик уста хайырланганды.

Поэмада автор жалан да Зулихатны портретин ишлейди. Мында фольклор гипербола, фольклор тенгешдириуле бек элпекдиле. Алай ол портретни эки уллу магъанасы барды: биринчиден, кесини баш борчу — къызны тыш тюрсюнюн ишлеудю, экинчисинден а, — ол Бузжигитни жүрек къызыулугъун, психологиясын кёрюрге болушууду. Фольклордача, мында да къызны кёз-

лерин чолпан бла тенг этеди. Жюрюююн журланы жюрююуне ушатады. «Хар атлагъан сайын, жер андан уялгъанча», «терекле, кырдыкла да ол къызгъа баш ургъанча», «аны кёрген къартла жаш болгъанча», «ол болмаса дуняда кюн жарытмай къаллыкъча», «кёгетле бишмезликча», «сабанла битмезликча», «шауданла да къурурукъча» деген семиртиуле — тенглешдириуле ол къызны сейирлик айбатлыгъын ачыкъ кёрюрге аламан онг бергендиле. Портретни ишлегенде, поэт шарт суратлау мадарны мардасыз тап хайырланады.

Орамда кёрген эди,
Бузжигит ариу къызны.
Зындандан чыгып, кёрген
Кибик кёккырдык жазны.

Поэт, къызны образын къурагъанда, аны тыш тюрсюню бла чекленип къалмайды. Аны битеу ич дунясын, психикасын ачады. Ол затланы тамамлар ючюн, къызны репликаларын, ич монологларын, кючлю динамикалы диалогланы хайырланады. Лирикалы геройну бирде сабыр, бирде бийик ауазлы хапарлау уста файдаланады. Артыгыракъ да, тойгъа келген кезиуюнде Зулихат бла тойдагъыланы бир бирге соруу-жууап халдагъы жырлары, бушуулу ийнарлары, термилиу тарыгъыуну фольклордагъы формаларына жангы тюрсюнюлю магъана бергенди. Былайда бир къарагъан адамгъа ол диалог кибик кёрюнесе да, ол къызны тойдагъылагъа берген сорууна жууап алгъан хал эслене эсе да, ол къызны ич саргышларын, жюрегини сынсыуун, суюгенинден айырылыуну къан адыргылы солуууну тышына тегюлюуюдю.

Поэмада лирикалы геройну да кючлю образы барды. Ол болгъан ишлени тышындан кёрюп, сансыз хапарлагъан тыш адамгъа ушамайды. Болгъан ишлени тири къатышыучусу, алагъа тюз багъа бичген, терсликни терслеген, тюзлюкню хорланмазын тууралагъан адамды. Лирикалы герой хапарлагъан заманда кимни юсюнден айта эсе да, аны кесине тюзден тюз айланып, аны бла ушакъ этгенча, сиз быллай адамласыз, бу былхымыгъыз, халыгъыз тюздю, была уа терсдиле дегенча хапар бардырады. Геройла анга тыш адамла туююлдюле. Ол да урунганланы бириди. Душманла да, узакъдагъы, тыш душманлача угъай, тюзден тюз кесини душманыча бериледиле. Нек десенг, халкъны душманы аны да жауду.

ЖАШАУ ЭМ ЧЫГЪАРМА

I

«Жангыз терекден бау болмаз» дегенча, профессионал литература акъылбалыкъ болгъанды, «сюск къатдыргъанды» деп айтыр ючюн, жангыз бир не да эки жанрны айныгъаны азлыкъ этеди. Барыбыз да билгенликден, бизни поэзиябыз къарыусуз да туююлдю. Кязим Мечиевни сёзге къызгъанч, магъанагъа терен поэзиясын, атлары китап окъуучулагъа белгили Къайсын Кулиевни эм Керим Отаровну чыгъармаларын битеу совет сёз культурасыны уллу жетишимлерине къошадыла. Окъуучулары эстетика излемлерин, къандыргъан чыгъармаланы тири жаратып, заманыбызны ёчюлмез суратын берирге къазауат этип кюрсшген поэтлерибиз дагъыда аз туююлдюле.

Прозабыз поэзиябызны бийиклигине кётюрюлалмагъанлыкъгъа, поэзиябыздача къыйматлы, тынгылы, толу бишген чыгъармала алыкъа жаратылмагъанлыкъгъа, ахыр жыйырма жылны ичинде осал ёсменди. Чыгъармаланы саны бла уллулукъларын эсге алсакъ, прозабыз поэзиябыздан хазна артха къалмайды. Ол жылланы ичинде Залихановну («Тау къушла», «Жанган жүрек-ле»), Гуртуевни («Жангы талисман»), Этезовну («Тарда», «Аслан»), Кадиевни («Тамата»), Шаваеваны («Мурат»), Токумаевни («Дертли къама»), Тепиевни («Отлукъ ташла», «Ташыуул») романлары, жыйырма бла ондан артыкъ повесть, мардасыз кёп хапарла бла очерк-ле жазылып, басмадан чыгып, окъуучулары сынау элегинден ётгендиле. Кертиди, алыкъа бу айтханларыбыз

ич кыйматны асылулулугундан эсе проза чыгъармаларыбызны саныны хапарыды. Мен бир затны тюз ангылай эсем, бизни прозаиклерибиз кеслери чыгъармаларындан алгъа магъаналы атламла этерге кюч-кыуат жыйып, хазыр бола турадыла.

Бююнлюкде чыгъармачылыкъ тирилик жанындан алып къарасакъ, прозаиклерибиз поэтлерибизден осал ишлемейдиле. Жазгъан чыгъармаларыны магъаналарыны теренлиги жанындан да, формасы жанындан да ала жангы хорлам эталлыкъдыла.

Бизни литературада бек акъыртын, къарыусуз айныгъан жанр драматургияды. Ол ишни бир кыауум сылтаулары барды. Кесигиз бир сагъыш этип къарагъыз. Поэзияны айныргъа тыянчакълыкъны узакъ ёмюрлени саркыуунда кыурала, жыйыла, бююнню кюннге жетген бай фольклорубуз этгенди. Бизни профессионал литературабызгъа да, литература тилибизге да мурдор салгъан Кязимни ёлюмсюз поэзиясы да, фарс, арап, чагатай тилледен келип кесибибизни фольклор чыгъармаларыбызча халкыгъа кенг жайылгъан поэтика чыгъармала да малкыар литературагъа жангыдан келген жаш авторлагъа юйрениуню уллу дерси болгъандыла.

Бизни биринчи прозаиклерибиз да жашауну юсюнден кыара сёз бла хапар айтыуну ал дерсин халкы жомакъладан, проза вариант бла айтылгъан нарт таурухладан, халкыбызгъа жомакъ халда кенг жайылгъан шаркы поэтлени деменгили поэмаларыны сюжетлеринден алгъандыла. Алай бла аз-аздан болгъан ишлени тыш хапарларын айтыудан ол ишлени ич магъаналарын суратларгъа юйрене башлагъандыла. Драматургларыбызда алай дерс алырча онг, юйрениуде тыянчакълыкъ этерча сёз чыгъармачылыгыны адет тёреси (традициясы) болмагъанды. Кертиди, бизде тюрю-тюрю оюнла болгъандыла. Фольклор поэзияда да, жомакълада да, нарт таурухлада да эм башха жанрлада да драматургияны бир-бир белгилери болгъанды. Кёп тюрю фольклор чыгъармалада монолог, диалог, сцена, реплика, ритми динамикалы ёсюю, дегенча драматургия чыгъармалагъа жан кийирген затланы кёребиз. Кыаллай драматургия чыгъарманы да сингири андагы динамикалы кымылдауду, конфликтни жютюлюгюдю, ма аланы да фольклор чыгъармаларында кёрюрге боллукъбуз. Алай

ол затланы барысы да юй ишлерге тебиреген адамны юй аллына жыйылган ташы-агъачы, цементи, чюйю дегенча бир затладыла. Юй ишлеуню усталыгъын билмеген адамгъа аланы хайыры болмагъанча, фольклорда бардыла деп биз санагъан драматургияны тюрлю-тюрлю элементлери драматургия чыгъарма жазаргъа фахмусу да, усталыгъы да болмагъан адамгъа не хайыр берликдиле. Бизни литература жангыдан жаратыла тебиреген заманда, малкъарлы авторла уллу орус литературада драматургиядан дерс да алалмагъандыла. Нек дегенде, орус тилни иги билмегендиле. Ма ол себеплени хатасындан, бизни литературада драматургия тиргизилип аягъы юсюне болуп, сюек къатдыргъанны къой, ол жанрда юйренчик чыгъармала окъуна бек кеч жазыла башлагъандыла.

Максим Горькийни айтханына кёре, литература жанрланы ичинде драматургиядан къыйыны жокъду. Сёз чыгъармачылыгъында хар сёзню кеси орну табылыргъа керекди, суратлана тургъан затны тыш тюрсюнюн не да ич къыйматын ачаргъа болушмагъан сёз чыгъармагъа кирирге керекмейди. Ол излем драматургияда бютюн да уллуду. Хар сёзню ичи пура агъашча болмай, магъанасы тыкъ толу болургъа керекди. Аны юсюне, прозада да, поэзияда да автор суратлауну ызларын тюрлендирип, тюрлю-тюрлю формаланы хайырланып, бирде персонажланы кеслерин сёлешдирирге, бирде лирика ыхтырылыулагъа ётерге, бирде уа авторну кесини тюзден тюз хапарлаууна не да суратлаууна ётерге, бирде уа монолог халда берирге онгу барды. Драматургияда уа кимни ким болгъанын жалан да ол персонажланы сёлешген сёзлери билдиредиле. Чыгъармагъа къатышхан адам акъыллымыды, телिमиди, окъуулумуду, жахилмиди, тиримиди, асыры сабырмыды, ахесекмиди, тынч адаммыды, сабиймиди, къартмыды, ол ёпкелеуокмюдю, тёзюмлюмюдю, ол сёлеше тургъан заманда ачууланамыды, къууанамыды, сагъышмы этеди, огъесе жилаймы турады, ма быланы бирин да кеси багъа бичип автор айталмайды, геройланы кеслери сёзлеринде кёрюнедиле ол затла. Жалан да драматурглагъа ала сёлеше тургъан кезиулеринде не халда тургъанларын айтыргъа авторгъа ремаркала болушадыла. Персонажла къаллай болумда жашагъанлары бла къаллай болумда жашаргъа суйгенлерин авансенала да бир

аз болушадыла. Драматургияда бир артыкъ, керексиз зат болургъа жарамайды. Анда берилген хар зат чыгъарманы баш магъанасын эм ол персонажланы ич кыйматларын ачаргъа къуллукъ этерге керекди. А. П. Чехов «Спектаклни биринчи актында къабыргъада шкок тагъылып тура эсе, ол шкок оюнну ахырына дери атылыргъа керекди» деп бош айтмагъанды. Пьесада хар сёз, реплика, мизансцена, сцена магъананы ачаргъа болушурча «атылып турурча» этмеклик алай тынч туююлду. Бизни литературада драматургия чыгъармала жазаргъа гаукел этмей къоркъутхан затланы бири олду. Экинчиден а, театрны жашауун, анда ойнауну спецификасын уста билмеклик да бек кыйынды.

Алай бла къайтарып айтама, бизде драматургия чыгъарма жазаргъа кюрешгенлени кёбю ол затланы билмей, бир кере кеси къоллары бла мурса жыртып, къолларын хыппил этгенден сора, андан узакъгъа къачадыла. Пьеса жазууну энчилигин, кыйынлыгъын билген белгили артистлерибиз, поэтлерибиз, прозаиклерибиз ол ауаралы ишни къатына окъуна барыргъа суймегенлери бек жарсыулуду. Ким биледи, ол прозаиклерибизден, поэтлерибизден сейирлик драмала, комедияла, трагедияла жаратыллыкъ эдиле эселе уа. Х. Кациевни къысха лакъырда хапарларында не къадар динамика, экспрессия барды. Ол адамланы монологун, диалогларын жазаргъа нечик уста эди. Аны ол хапарларында персонажланы тили аланы ким болгъанын туура этип тургъанды. Аны кюлкюлю хапарларында конфликтле кючлю эдиле. Алай бизге Кациев пьеса жазмай кетди. Не да башха юлгю. Эльдар Гуртуевни «Даулаш» («Поединок») деген хапарында драматургияны сингирли ич къудрети барды. Ол сценаланы, конфликтлени кесини проза чыгъармаларында аламант бередиди. Аны проза чыгъармаларын инсценировкалап къойса, аланы арсарсыз сценада ойнаргъа боллукъду. Ол драматургиягъа нек уллу кёллю болгъанын ким билсин, жалан да мени айтырым: аны чыгъармаларыча чыгъармалада биздеги репертуар къытлыкъны селейтир кюч барды. Литературабызда бир къууанчлы юлгю: Къайсын Кулиев кесини назму бла жазылгъан «Кёк чинарла» деген повестини сюжетине кёре «Къоркъма, анам», («Дунияда суймеклик барды») деген комедия жазгъанды. Ол комедия кёрюучюлени «Кёк чинарла» деген повесть китап окъуучуланы къууандыр-

гъандан аз къууандырмагъанды. Алай мени акъылыма кёре, ол «Кёк чинарланы» жигити колхоз председатели Хамзатны акъылбалыкъ болуп ёсююню эм адамлыкъ къыйматыны ууатылыууну юсюнден драма жазса, не къадар уллу иш этиллик эди. Не да Кулиевни «Осуят» деген ачыудан толу деменгили поэмасыны сюжетине кёре оптимистли трагедия жазса, нечик уллу чыгъарма жазыллыкъ эди. Была бизни татлы умутлу тилегибиздиле.

Мен малкъар литературада бек къарыусуз, артда къалгъан жанр драматургия жанрды дегенликге, ол жанрда да бир актлы пьесаладан, сценаладан, интермедияладан башлап, кёп актлы драма, комедия, трагедиялагъа дери жазылгъандыла. Юлгюге Геляевни («Къанлы къалын»), Этезовну («Къанлы той»), Боташевни («Жамотну хорланыуу», «Таулада танг жарыйды»), «Танг аласында», «Таулу къызын жигитлиги», «Къушла бийикни сюедиле», «Солтанны къадары» эм башхалары), И. Маммеевни («Тойдан сора», «Сюймекликни поэмасы», «Жаралы жугъутур», «Шамай къала», «Къурман»), Караевни («Аманатха хыянат»), Теппеевни («Сени жарыгъынг», «Намыс»), И. Жантуевни («Анала бла балала», «Сын таш»), Токумаевни («Жалгъан даража», «Мен билеме, ол сауду») пьесаларын айтыргъа боллукъбуз. Ол авторланы хар бири кеслерини фахмуларына, жазыу усталыкъларына, халкъ тилни эм халкъ жашауну къалай билгенлерине, драматургия жанрны эм театрда ойнаууну энчилигин, спецификасын ангылап, кеслери чыгъармаларында хайырлана билгенлерине кёре юлюшлери бла драматургиягъа къошулгъандыла. Ол авторланы ичинде бизде репертуар къытлыкъдан хайырланып, башхаладан окъугъанларына ушатып, бир зат жазаргъа къорешгенле да бардыла. Алай драматургия чыгъармаланы жазгъанланы кёбюсюню фахмулары да, жазыу усталыкълары да, драматургия бла театр бла да терен шагъырейликлери бар адамладыла. Мен Кулиев Къайсынны юсюнден жукъ окъуна айтмайма. Исса Боташев бла Ибрагим Маммеевни битен чыгъармачылыкъ жашаулары драматургия эм театр бла байланып келеди. Ибрагим Маммеев кеси жазгъан чыгъармаларына угъай да, башха драматурглары пьесаларыны кёбюсюне да сцена жашау бергенди. Токумаев бла А. Теппеев да литературада тыш адамла туюлдуле. Ал экиси да

малкъар прозада окъуучулагъа танылырча иш этген адамладыла. Аллай авторла дагъыда бардыла.

Мен бу затланы аллай бир кѣп нек айтама? Бизде драматургия чыгъарма жазаргъа къолундан келгенле, аны халын, энчилигин билгенле, театрны ойнау жашауу бла шагъырейле, пьеса жазууну къыйынлыгъын сезгенле, халкъ жашауун да иги билгенле аз туююлдуле. Ала кеслери да бизни театрны малкъар къауумда репертуар къытлыкъны да кюн сайын кѣредиле. Кѣргенден не хайыр, пьеса жазмакълыкъ къолларындан келгенден не файда, ол ишни жалчытыуну ауур жюгюн кѣбюсюнде, нек эсе да И. Боташев бла И. Маммеев кѣтюргенлей барсала сюдиле. Мен айтханла анда-санда бир драматургия чыгъарма жазып, кеслерин бирлеге изеуге келген сунадыла. Эки-юч адам драматургияны жаратыуну, аягъы юсюне этип, бишириуню уллу ишин къалай жалчыталлыкъды. Малкъарлы литераторла драматургиягъа башха кѣзден къарап, башхача тирилик бла кюреширге керекдиле. Драматургияны акъсауу жалан да литературабызны оу этмейди, театр искусствобузну да ёсерге къоймайды.

Исса Боташев да, Ибрагим Маммеев да кѣп кюрешедиле, аз жазмайдыла, чыгъармачылыкъ тириликлери махтарчады. Халкъ алагъа ыразыды, кѣп махтау сѣз айтханды, ала экиси да кѣрюочюлени да, китап окъуучуланы да аз кере ыразы этмегендиле. Чыгъарманы аманлыгъын-игилигин аны башха чыгъармала бла тенгленширсенг айтырыкъса, кеси багъасын бичаллыкъса. Бизде уа аланы чыгъармаларын кѣбюсюнде тенгленширип, ёнчелеп багъа бичерге онг тапмагъандан, ала жазгъан пьесалада чийсилликни, жартылыкъны, бишмей къалгъан жерлерин кѣрюп, сезип да тургъанлай, ёпкелетип къоярбыз да эшикни жабарбыз, жазмай къойсала уа, не этербиз дегенча, мардадан озуп махтап, керексиз бюсюрейбиз. Не букъдурлугъу барды, аланы жазгъан пьесаларына алай багъа бичиуню театргъа да, артистлеге да, литературабызгъа да, къараучулагъа бла китап окъуучулагъа да, бютюн да бек а драматурглары кеслерине артда тюзетирге къыйын болурча хатасы барды.

Биз билебиз, зарланыу, кюйюклениу не иште да, артыгъыракъ да литература чыгъармачылыкъда адамсылыкъны бек баш белгилеринденди. Алай чыгъарманы нет магъанасын терен суратлап берир ючюн, эришиусюз

болмайды. Авторла, иги жазар ючюн, башхала бла угъай эсенг, хар жангы чыгъармасын жаза туруп, жазгъанын ары дери кеси жазгъанла бла да эришдирип кѳреди. Чыгъармачылыкъ жашауда эришиу атмосфера кѳуруса, адам кеси ёрлеп жетген бийиклик ёсюню ахыр чегн сунуп, алайгъа юйренчик болады да, ол халдан ычхыныргъа, кѳутулургъа кесине «керексиз» тынгысызлыкъны излеп «ийне бла кѳр къазгъан» азапны табаргъа кюрешалмайды. Чыгъармачылыкъны аллай зауукълу, ырахат, тынч, къаугъасыз жашаууна бир юйренсе, ол халдан уяныргъа кѳыйынды.

Кесини жангы жазгъан чыгъармасын кеси акъылында ары дери жазып, театрда ойналгъан пьесасы бла тенгледирип кѳарайды. Критика да, кѳрюучюле да жаратхан эселе, жангы пьесам андан осал тѳююлдю деп, кеси кесин алдайды, булжутады. Сѳз чыгъармачылыгъы бла кюрешмеклик ийне бла кѳр къазгъан кибикиди, билемисиз, бир юйренчик болгъандан сора, тынчлыкъгъа татлыкъсыннгандан сора ышыкъ жазылгъан затны бек иги этерге деп ишни жангыдан башламакълыкъ нечик кѳыйынды.

Мен букѳдурмай айтайым, биз лигераторлабыз деп, жашауубузну литература бла байламлы этгенле эм аны юсюнден жазып, багъа бичерге кюрешгенле да Боташевха уллу хата этгенбиз. Кеси бла сѳлешгенде да, жыйылыулада да ётюрюк, кертини кѳшуп, кѳзбаугъа махтап кѳоябыз. Рецензия жазсакъ да, «ёгюз да ёлмесин, арба да сынмасын» деп, бираз махтап, бираз сѳгюп, аны пьесаларыны не да спектакллени юсю бла учхара сыпдырылып ётебиз. Алыкъа мен аны битеу пьесаларыны юсюнден угъай да, жангыз бир пьесасыны юсюнден да тынгылы проблемалы статьяны угъай, асыулу рецензияны окъуна окъумагъанма. Боташевни кесини театры барды. Аны кесини энчи темасы, энчи проблемалары, энчи жазыу ызы барды. Аны драматургияда белгили сынауу да барды. Кимибиз аны чыгъармаларын кѳл салып окъуп, алада ниет-тематика теренликни, алада суратлап кѳргюзтѳюню даражасын, жашау кертилик бла аны чыгъармаларыны арасында халланы, конфликтни кѳалай тешилгенини, адамны образын ол кѳалай ачханын, ол жазгъан чыгъармала театрда нечик ойналгъаныны юсюнден тынгылы зат жазмагъанбыз. Исса Боташевни чыгъармаларын терен сюзюп кѳарамакълыкъны, драма-

тургну кзуру кеси ючюн угъай, башха пьеса жазып айланганла ючюн да, жангыдан талшына башлагъанла ючюн да хайыры уллу боллукъду. Бизни драматургияда бир тюрлю жетишимле бар эссе, ала Исса Боташевни чыгъармалары бла да байланыпдыла. Исса Боташевни чыгъармаларында кючлю жаны аргументли ачыкъланып, шарайыплары да, чийсилликлери да букъдурулмазгъа, туура этилирге керекди.

Боташевни юсюнден жукъ айтмай тынгылап турууну дагъыда автор ючюн эки уллу хатасы барды. Биринчиден, ол тынгылауну себеби авторну жазгъанлары мардадан озгъан алакатды не да бир затха да ушамагъан магъанасыз затды демекликди. Ол а терсди. «Экинчиден Исса Боташев жетер бийиклигине жетди, берир затын берди, анда чыгъармачылыкъны ич онгларыны тюнгкеси юзюлдю дегеннге ушайды. Ол да ётюрюкдю. Исса Боташевда чыгъармачылыкъ ич онгла уллудула, ол алыкъа бизге кёп чыгъарма берирге керекди. Жалан да биз аны жукъусун къачырып, юйренчикликни, сансызлыкъ тутхучундан чыгъарча этиуню излейик.

Бу башында айтып озгъан затларыбызны кертилигин ачыкъ этер ючюн, биз Исса Боташевни «Абрек» деген драмасыны юсюнден айтыргъа сюебиз. Айтхан затларыбыз кеслери да кзуру ол «Абрекни» юсюнден болмай, бир бирде тенгleshдириу муратда ол авторну «Таулада танг жарыйды» деген пьесасын да сёзге кюша барлыкъбыз. Бу эки чыгъарманы жигитлери да башха адамладыла. Башха адамланы жашаулары, башха адамланы кылыкълары, башха адамланы къадарлары эм да башха адамланы ортасында жарашыусузлукъла, чюйреликле бериледиле. Андан сора дагъыда «Абрекде» бла «Таулада танг жарыйды» да бир ёзгелик: «Таулада танг жарыйды» да ишле тюзюнлей революцияны, граждан урушну кезиунде таулуланы жашаулары, граждан урушха къатышханлары суратланып башлана эсе, «Абрекде» уа ишле 1914 жылдан башланадыла. «Таулада танг жарыйды» да автор битеу ишлени, саулай ниет магъананы кеси тегерегинде элтирча, авторну муратын толу ачарча, бир адамны образын берирге итинмегенди, кюрешмегенди. Башха сёз бла айтханда, чыгъармадагъы ишлени къан тамыры бла башындан ахырына дери ётдюрген баш образ жокъду. Авторну акъылы бла хар адамны кесини орнунда кеси ишин этерге керекди, ол

этилген ишле бла ол ишлени этген адамла ич байлам-лыкъда болуп, таулуланы уллу кюрешде тутхан жерлерин ачаргъа керекди. Ол муратына автор къалай жетип, не жерлери тутурукъсузлай къалай къалгъанын айтыргъа керекди. Авторну мураты энчи адамланы къадарын ши этии кѳргюзтюу туююлдо, ала азатлыкъ ючюн кюрешде кеслери орунларыи къалай тапхандыла, унукъгъанла бла унукъдуруучула болуп жамауат нечик жикленнгенди деген зат ал планда тургъанды.

Былайда сѳз авторну уллу кюрешни эм ол кюрешде таулуланы орун кѳргюзтюрге сайлагъан суратлау ызыны юсюнденди.

«Абрекде» драматург суратлауну башха ызын сайлайды. Мында автор адамланы къадарларын, жашауларын, кюрешлерин, бир бирлери бла болгъан байламлыкъларын баш геройну юсю бла берирге мурат этгенди. Пьесаны баш герою Асланни адамлагъа не халы барды, адамла анга не кѳзден къарайдыла, аны энчи жашауу, жюрек халы къалайды, ол жамауат жашаугъа, жамауат кюрешге къалай къатышады, ол башхала бла къаллай келишиусюзлюкде турады, ол келишиусюзлюкге башхаланы халы къалайды, ол чюйреликлени жигитлени энчи эм жамауат жашауларында не магъанасы барды дегенча затланы юсю бла уллу кезиуню уллу кюрешини юсюнден билдирирге кюрешеди. Ала экиси да эки башха чыгъарма болгъаны себепли, эксинде да кезиуню юсюнден хапар айтылгъаны ючюн суратларгъа сайланып алыннган затла да тюрлюдюле. «Абрекге» драма—къадар дерге боллукъбуз. «Таулада танг жарыйды» да драматург кюрешни суратларын береди. Анда энчи адамланы къадары угъай, битеу халкъны кюрешни авторну эсиндеди. «Абрекде» автор кѳбюсюнде эки юйдегини адамларыны адамлыкъ къыйматларында, этген ишлеринде, ниетлеринде, тутхан ниетлеринде башхалыкъны, чюйреликни суратлайды. Заман оза баргъаны къадар, кюреш кенгере, теренден тереннге кете баргъаны къадар, жамауат ол келишип жашамагъан эки юйдегини жанына бѳлюне, ол юйдегилени тийреси, къаууму ёсе, халкъ тюзлюк бла терслик жанындагъыла эки болуп жиклене келеди. Класс кюрешни индегини бир жанында Хажибатыр деген тау бий, аны юйдегиси, аны жанлы болгъан Къурман эфенди, Элькъурут деген стражник, полковник Гордеев эм 'башхала тура эселе, экинчи жанында уа

ёмюрю жарлылыкъда келген, байланы, бийленн жарлы-
лагъа этген артыкълыгына тѳзмей, абрекликге чыгып,
харам мюлк-ырысхыны малкѳз иелеринден дерт алгъан,
жарлылагъа жакъ басхан Аслан, аны атасы, анасы, эге-
чи, комиссар Омар, Сергей, Анна эм башхаладыла. Алай
бла, драматург экилендире, туманлата турмай, кюреш-
ни халын, кюреш барлыкъ жерни, кюрешни бардырлыкъ
адамланы, аланы кимиси къайсы жанында боллугъун,
хар бирини къылыгы къалай боллугъун, кими нечик
сѳлеширлигин ачыкъ этип къояды. Пьесадагы ишлени
автор биринчи дуня уруш башланьрны тюз алчыгында
башлайды. Баям, уруш башланган окъуна болур эди,
Малкъарда эшитилмегенди ансы. Биз окъуп ангылагъан-
нга кѳре, Хажибатыр не эсе да бир къуллукъда ишлей-
ди. Ол кесини юйдегисини эм эфенди Къурманны,
стражниклери Элкъурут бла Атабекни болушлугъу бла
аладан дерт ала, къарыусузлагъа болуша айланган
абрек Асланны тутады. Элни ортасында асмакъ къурап,
элни адамларын да жыйып, быллай абреклеге болушса-
гъыз, аладан болушлукъ алсагъыз, алагъа азыкъ бер-
сегиз не да юйюгюзге къойсагъыз, барыгъызны да
тукъумугъузну ѳчюрлюкме деп ачуланады. Ма ол ке-
зиуде алайгъа Асланны атасы Зулкъай, анасы Тайбат,
эгечи Зубайда келип, жашыбызны ѳлтюрме деп Хажи-
батырдан тилейдиле. Таулу жашаугъа кѳре, аланы тилер
эркинликлери да барды, эки юйдеги бир бири бла бай-
ламлыды. Зулкъай сабийлигинден бери Хажибатырны
малын кютеди. Тайбат да аланы къарауашы болуп тур-
гъанды. Аслан да, Зубайда да аланы кѳп жумушларын
этгендиле. Аны юсюне Тайбат Хажибатырны жашы
ротмистр Таубийни эмчек анасыды. Таубий бла Аслан
эмчек къарындашладыла, аланы жилимсырагъанларына
Хажибатыр эс бурмайды, аланы тилеклерин аны къаты-
ны Айжыякъ да, эфенди Къурман да эшитирге суймей-
диле. Алай ол мурдарла, жыртхычла Асланны асып да
къоялмайдыла. Адамланы кѳплюгю, аланы гюрюлдеуле-
ри, Асланны ѳлтюрюп къояргъа унамазлыкълары ол
жыйылып тургъан адамланы халындан кѳрюнеди. Ма ол
сагъатда уруш башланган хапар келип, Асланны ѳл-
тюрмей, аягъын-къолун байлап, Нальчикге ашырадыла.
Пьесаны экинчи бѳлюмюнде иш баргъан жер Россия-
гъа кѳчеди. Урушну баргъан кезиуюнде ара шахарланы
биринде ротмистр Таубий полковник Гордеев бла бирге

к'ууллукъ этеди. Аслан Таубийни деншигиди. Аслан Таубийни юйюн сыйпап, азыгъын хазырлап, атларына к'арап, барчы-келчи жумушларын этеди. Гордеев а, эгечин биргесине тутуп, к'ууллукъда айланады. Аны эгечи Анна большевикди, подпольщикди к'арындашы аны билмейди. Анна жашыртын революция ишлеге тири к'атышады. Кюрешни халы, революция ишлени барыуу, Асланны сезимлилиги, жютюлюгю, Аннаны юйретиу ишлери, большевик солдатланы берген дерслери Асланны кюрешни тюз жолун к'ергюзтедиле. Ол, аз-аздан кюрешге кире, чынтды большевик болады. Солдатланы революцияны жанына етдююрча агитация бардырады. Артда уа тутулуп, асмак'гъа асылыргъа аз к'алгъан жеринден аман акъыл бла, жигерлиги бла, Аннаны болушлугъу бла, (Таубийни диммолугъун хайырланып) тутмак'дан к'ачып келеди. Демобилизовать этилген солдатланы эшелонуна тюбеп, аланы болушлугъу бла тюрмеде тутулгъан большевиклени ычхындырады, аланы орнуна контрреволюционер офицерлени беклейди.

Андан ары баргъан ишле Север Кавказгъа етедиле. Патчах тахтадан тюшюрюледи, большевикле да хорлайдыла. Он сегизинчи жыл. Таубий, к'ача-к'утула, элге келеди. Ол заманда Аслан да Север Кавказда оруслу профессионал революционер Сергей бла бирге Север Кавказын халк'ларын акъ гвардиячылагъа к'ажар к'орешге хазырлайды. Кеси да жыйымдыкъ отрядха командир, аны тенги Омар а комиссар боладыла. Анна да кызылланы штабында ишлейди. Аны к'арындашы, белогвардеец отрядланы к'уараргъа Малк'аргъа келип, Хажибатырлада к'онак'да турады. Таубий да, аны атасы-анасы да, стражник Элк'урут да, полковник Гордеев да Асланны тутаргъа оноу этедиле. Асланны эгечин тутуп, тутмак'гъа атып, аны хапарын Асланны эшитдиредиле. Ол, эгечими к'утхарам деп тургъанлай, пленнге тюшеди. Алай кызыл гвардиячыла, аны к'утхарып, душманланы тутадыла.

Пьесадагъы ахыр суратла ингушлула бла дюгерлилени ортасында баргъан к'аугъалы туююш-урушну юсю бла байламлыдыла. Мында да кюрешни ал тизгининде Аслан айланады. Ол Сергей бла бирге Пятигорскеде бардырыла тургъан таулу Советлени съездини оноуу бла терслени, провокаторланы юскюрююу бла бир бирин кыра тургъан хоншу эки халк'ны жараш-

дырыргъа барады. Ол, окопдан окопха ётүп, керексиз къан къыздырмазгъа, къан тѣкмезге керекди деп тилей, кѣп ишлени жалчытады. Провокаторланы къайсы эсе да бири, Сергейни ёлтюрюп, къаугъаны бютюндан да уллу этер ючюн, шок бла марагъанын эслеп, Аслан Сергейни аллына сюелип, анга атылгъан шокну огъундан ёледди. Керексиз ёлюмню ачыуу туююшгенлени кѣп сагъышлы этдиреди, бир биригизни къырмагъыз деп, аланы ёлюмден сакълар ючюн ёлген таулу жашны таукеллиги бютюндан да бек сейирсиндиреди. Ма алай бла пьесада не тюрлю туююш, къаугъа, уруш байлагъа-бийлеге къажар сюелиу, урунганланы азатлыкъгъа чыгъарыр ючюн бардырылгъан къазауат тубей эсе, халаллыкъ, жигитлик, таукеллик, кертичилик сынала эсе, ол жерлени барында да Аслан ал сатырдан кетмейди, кесин къорууламайды, кийик сюрюуде окъ алгъа аланы къалаууру ёхтем жугътургъа тийгенча, Асланны иши да алайды, дейди автор.

Кеси аллына чыкългъан дерт алыу, адам ёлтюрюу, аман бийле бла жалчыны ортасында жарашыусузлукъ аз-аздан акъл-сезим бла бардырылгъан класс кюрешге айланганын берирге къаст этеди автор. Асланны биз бек алгъа терк къабынган, терс айтады деген адамыны сёзюн жутмагъан, кесин, ата-анасы бла эгеч-къарындашын, кесича малы-жери болмагъан, жалчылыкъда кечингенлеге азаплыкъ бергенлени къырып тауусургъа хазыр болгъанын кёребиз. Ол байланы-бийлени мурдар бетсизлерини онг тапхан жерде мюклерин, малларын сыйырып, жарлылагъа чачады. Чачалмаса, къырып жокъ этеди, аланы юйлерин кюйдюреди. Жарлылагъа уллу сёлешмегиз, аманлыкъ этмегиз деп къоркъутады. Кесича таукел жигитледен абреклени къауумун къураиды. Ол кесини ол ишлерине бек къууанады, ёхтемленеди. Жашау ызны терслиги-тюзлюгюню юсюнден акъл-сезимли сагъыш да эталмайды, жашау ызны тюрлендиррге керекди деген сагъыш аны жукълап тюшюне да кирмейди. Ол жашау ызгъа къажар угъай, адамлагъа кюн бермеген аман бай-бийлеге къажар жортуулда айланады. Аны класс сезими, акъл сезими уянмагъанды. Ол класс кюрешни историясын да, теориясын да билмейди. Жашау нечик тюзелирге кереклигин да англамайды: Ол жалан да кюрешни тюз жолу (баям, ол кюрешни жолуну тюзюн, терсин излеген да этмегенди) — эн-

чи дерт алыу суннганды. Алай урунганла бла урукъ-дургъанланы ортасында халланы жютюден жютю бола баргъаны, аланы ортасында класс жиклениуню къатылыгъы Асланнга аз-аздан сагъыш этдире башлайды. Бир байны къурутханлыкъгъа, андан да осалы аны орнуна сюелгени, бир элни жарлыларына мал, ашарыкъ бергенликге, экинчидеги жарлыла андан да кѣп болгъаны аны жютю акъылына, сезгич жүрегине тынчлыкъ бермей, жол излетип дыгаласха къалдыра башлайды. Аны юсюне Север Кавказда таша ишлеген большевикле бла шагъырей болууу аны кѣзюн кѣп затлагъа ачады, жашау гъа башха тюрлю къаратады, алгъын ангыламагъан кѣп затланы ангылатады. Алай ол кеси жангылычлыкъларындан толу къутулмайды, алыкъа хар затха да тюшюмгенди. Ара Россиягъа тюшгенде, анда пролетариатны хар кюнлюк кюрешин кѣргенде, урушха къажау къымылдау башланганда, класс кюрешин дерсин алады. Аз-аздан заман оза баргъаны къадар, ол анда-санда бир аман байлагъа къажау кюрешгенликге, алагъа дерт жетдиргенликге, тюзлюк келмезин биледи, жашау ызны тюп тамырындан тюрлендирмегенлей, унугъуу кетмезлигин ангылайды. Аны эмоциясы кючлюдю, ол темпераментлиди, акъыллы адамды. Алай окъуу-билими жокъду. Ол хыйсапдан а кѣп ишде жангылады. Асыры ийнанчакъды. Жюреги тебинген затха секирип, ардан келликге бир бирде сагъыш этип, сабыр халда къараялмайды. Ол ишге шагъатлыкъны биз аны юч кере да къаллай сылтаула бла тутулгъанында кѣребиз. Алай бла бизге драматург ёсери ёсген, жетерине жетген, революционер болуп чыныкъгъан, адамлыкъ къыйматны баш даражасына дери кѣтюрюлген, акъылбалыкъ болгъан хазыр адамны ишленген образын угъай, ол даражгъа жетер ючюн ёсюуню къыстау баргъан процессинде тургъан адамны ачаргъа кюрешгени бек игиди. Аслан ёсюу къыйматы белгили бир бийнкликде бузлап тохтагъан фольклор образ туююлдю. Къыстау ёсген динамикалы образ халда берилрге мурат этилгенди. Автор кесини бу пьесасында башха тюз адамланы образларыны да кѣбюсюн ёсюуню, тюрлениуню прохалында берилге кюрешгенди. Сѣз ючюн, чыгъармада ишлеге аз къатышхан Атабек, жарлы таулу, бек алгъа байланыбийлени къарауашы, ала юскюргенни чабып къапхан итлери, стражниклери болуп, кеси кибик жарлыланы

кыйнаргъа алагъа болушхан байланы саууту болуп кёрюнеди. Артда уа акъ гвардиячылары артыкълыкларына тэзмейди, аланы ким болгъанларын ангылай башлайды, тюзлюк къайда, терслик къайда болгъанын кёре тебирейди, излей кетип, артда уа тюзлюкню большевикледе табады. Кертиди, ол геройну хар атламы, хар сёзю, хар иши, сагъышлары окъуучуну артыкъ ийнандырмазчады. Былайда сёз ол геройну образыны окъуучу ийнанырча ачылгъаныны не да ачылмагъаныны юсюнден бармайды, къарангы халкъ революциягъа жол излеп къалай кюрешгенин эм ол жолну къалай тапханын берирге автор нечик кюрешгенини юсюнденди. Кёбюсюнде аны адамлыгъында, ангылауунда бола тургъан терс ишле болумну бла геройну ич логикасындан чыкмайдыла, авторну кеси хазырлап берген схемадан келип туугъаны ол образны асылулулугъун селейтеди.

Къысхартып айтханда, драматург Асланны образына бек ауур жюк жюклегенди. Аны адамлыкъ кыйматындагъы чыгъармачылыкъ ич онгланы уяныуу, ол уяныу аны кюрешни тюз жанына бургъаны, ол бурулууну юсю бла бизде класс кюрешни халы кёрюнгени пьесаны кючлю жаныды. Ол кесим дегенледен, кесине къуллукъ излегенледен туююлду. Хар атламы кечеси-кюню да халкъ ючюн деп берилгенледенди дейди автор пьесада. Ол образны юсю бла ол заманны юсюнден кёп затла ачыкъ айтыла эселе да, ол образгъа окъуучу бир бирде ийнанмай къалады. Сценалада, мизансценалада, тюрлю-тюрлю ситуациялада аны кесин жюрютюуюн, аны хар тюрлю болумда сёлешюу халын, башхалагъа ушамагъан энчи кылыгъын бералмагъанды. Асланны байлагъа-бийлеге къаны кызып сёлешгенинде да, асмакъгъа асыла туруп, жашаугъа термиле туруп айтханында да, ата-анасын, эгечин суююп, алагъа татлыкъсыннганын билдиргенинде да, суюген кызы Анна бла сёлеше, анга суюмеклигин айта тургъан заманында да, эгечини тутулгъанын эшитип, анга жарсып, аны тутханлагъа къан кыздыргъанында да, революциялы терен магъанасы болгъан сёзлени айта туруп да ол бир ауаз бла, бир халда сёлешеди. Аны сёзюне къарап, ол сагъышмы этеди, къууанамы турады, ачыуму этеди, ачуланганмы этеди, аны биллик туююлсе. Ол кесини ич халына, жюреги не халда болгъанына, къаллай болумгъа тюшгенине кёре интонациясын тюрлендирип сёлеш-

мейди, автор салгъан болумда, автор хазырлагъан интонацияда, автор берген схемада сѐлешеди.

Сѐз чыгъармачылыгъыны ичинде ахыры бла да бош, къуру сѐзлени хайырланьргъа жарамагъан, хар сѐзню терен магъанада тыкъ, къысыр болуп берилмей жарамагъан бек къыйын жанрланы бири драматургияды дегенбиз. Айтылгъан хар сѐзде автор ангылатыргъа, сездирирге кюрешген затны кѐрюучюлеге, окъуучулагъа жетдирир ючюн ич кюч, ич къыймат болургъа керекди. Башха сѐз бла айтсакъ, «макъырыучу киштик чичхан тутмаса», аллай «киштик» драмагъа кирирге керекмейди. Ичи болмагъан чертлеуюкню сындырып тургъанлыкъгъа, тишинги аурутхан бла арытхандан башха не аллыкъса. «Сценада шкок тагъылып тура эсе, ол спектаклни бир жеринде атылыргъа керекди», деген сѐз барды. Ол чыгъармада бош айтылгъан сѐз болмазгъа керекди. Кертиди, бир-бир сейирлик суратлау чыгъармаланы бир-бир геройлары тузу-мыстысы болмагъан сынтыл сѐзлени айтыи да къоядыла. Алай аллай сѐзлени ол чыгъармада магъанасы уллуду. Ала ол геройну жаншакълыгъыи береди. Исса Боташевни чыгъармасында, «шкокну атдыралмагъан» сѐзле кѐпдюле. Сѐз ючюн пьесаны башланнганыны аллында окъуна бий Хажибатырны къатыны Айжыякъ Къурман эфенди бла зыйна жюрюгенини юсюнден Зубайда кеси кесине «сен ол Къурман эфенди бла этип айланнганларынгы ол жаналгъычынг билсе, къууанчынгы жилаугъа бурур» — дейди. Автор сѐкген, тилчиге санап берилген образ Зубайда болса, аны сѐзю жаншаргъа суйген, эшитген-эшитмегенин бирлеге айта айланнган адамды дер эдик. Алай автор Зубайданы бек махтайды. Аны тилчи, ѳтюрюкчю, зар адам болмагъанын ахырына дери эскертгенлей турады. Ол хыйсапдан, Зубайданы айтханында магъана барды, билмегенин айта болмаз дейбиз. Ол алай айтылгъанлай, ѳчюлмей, конфликтни ичине кирсе, ол баш чюйреликни, келишиусюзлюкню жютюлендирирге аламат болушлукъ этерик эди. Тау бийледе, байлада, эфендиледе, намыс-сый, хурмет, адамлыкъ деген зат болмагъанын ачаргъа болушурлукъ зат эди. Автор Асланнга Аннаны бек суйдюреди, аны юсюнден кѐп айтдырады. Алай ол сѐзледе эки суйген жюрекни къызыу мыдыхы сезилмейди. Асланны сѐзлери хар тюбеген къызгъа суйгенин айта айланнган лакъырдачыны сѐзюнден оз-

майдыла. Ким биледи, Аслан керти суйгенин ачыкъ айталмай, бирле билип къоярла деп къоркъгъанча, суймеклигин лакъырда сёзле бла букъдуруп къояргъа окъуна кюреше болур. Алай суймеклигин керти да жашырыргъа кюреше эсе, асыры къаты букъдургъандан, Анна угъай, окъуучу окъуна сезмей къалады. Аннагъа болгъан суймеклигин ротмистр Таубий да айтады. Аны сёзлерини кертиликине биз Асланны Аннагъа айтхан сёзлеринден эсе бек ийнанабыз. Нек дегенде, Таубий Аннаны суйюп жаратхан этеди, сиеме дсй эсе да, сёзлеринде Аннаны ариулугъун, кесин тута билиуюн жаратады. Таубий кеси да Аннаны алгъандан эсе, аны бла айланьыргъа сюеди. Аны юсю бла оруслу дворянланы обществосуна къошулургъа излейди. Таубийни кылыгъында, сёзлеринде аны жыртхычлыгъы сезиледи. Лакъырдачыны сёзюне, айтханлай кюлюп, ол сагъат унутуп да къоядыла. Асланны атасы Зулкъай аллайладан туююлдо. Бир жол Асланны суйген кызы Аннагъа Асланны юсюнден Зулкъай былай дейди: «Кесине да бир иги кызыны хазырлап турабыз. Битеу элибизде андан иги кызы жокъду. Чырайы эсе, суратха ушашды, асыры тынчдан токълу кибикди». Сагъыш этип бир кёрюгюз. Авторну айтханына ийнанакъ, Аслан бла Аннаны суймеклиги кёп сынау элегинден ётюп, хорлап чыкъгъанды. Ала бири бирсиз жашау этмезча чекге жетип сюеди. Зулкъайны сёзю аны бла ёчюлмей къалса эди, ол Аннаны да, Асланны да, Зулкъайны да, Асланнга аллыкъбыз деп ышандыргъан кызыларыны да жюреклеринде сагъышлы бушууну къабындырлыкъ эди, кёп ангылашыусулукъла, даулашла чыгъарлыкъ эдиле, жашауну жолу да алайды. Автор даулашны жютюлендирирге аламан онг тапхан эди, алай кеси тапхан жолну кеси жокъ этеди. Ол тюз адамланы ангылауларында, кылыкъларында чюйреликле болмайды деген болур. Аллай сёзню берлик онгларын хайырланмау палахны бир жаныды, бек башы уа ол сёзню лакъырдачы жашха айтдырса да, Аннагъа Зулкъайча къарт терс айтханды.

Аслан душманларыны къолуна юч кере тюшеди. Юч кере да кесини хатасындан угъай, авторну зорлугъу бла тутулады. Уруш башлангынчы абрекликде айланган заманында эфенди Къурман, Элкъурут стражникни, пристав Хажибатырчаланы къапханына биле да тургъанлай тюшеди, бир затдан ангылауу болмагъан са-

бийча тутулады. Автор айтханнга ийнансакъ, элде аны тутаргъа марап сакълап тургъанларын ол биледи. Артда уа граждан урушну заманында къызыл гвардияны бирикген отрядыны командири болуп тургъанында, акъ гвардиячыла Асланны тутар муратда элге келтирир ючюн, аны эгечи Зубайданы тутмакъгъа атадыла. Ол акъла аны эгечин нек тутханларын биле эди, анга келип айтхан эдиле, кеси да акъыллы жаш эди да, сезген эди дейди автор бизге. Ол а элге келип къалады. Ол зат аны акъыллылыгына да, тапхычлыгына да, сакълыгына да окъуучу ийнанмазча этеди. Узакъ заманланы ичинде абрекликде сакъ айланган, дунялыкъ урушну отунда кюйюп-бишген, таша ишледе ишлеген, узакъ заманладан бери уллу сынауу болгъан уста таша ишчи, сокъур киштикча, алай тутулуп къаллыкъ туююл эди. Аллай кюрешчилени къулакълары сакъ, кёзлери жютю, хар тюрлю болумгъа кёре кюреше билген уста боладыла. Боташевни бу героюну биз санагъан ишлери, Асланны кеси кесин жюрютюю чыгъарманы ийнандырыу ючюн тюшюреди.

Бир бирде пьесаны геройларыны этген ишлеринде ич логика жокъду. Сёз ючюн, Зулкъайны бла Хажибатырны юйюрлери къайнатса къанлары къошулмаз жауладыла. Хажибатыр бийди, Зулкъай бла аны юйюрю уа аланы жалчыларыдыла. Аслан кесини кюч-къарыууна базына башлагъанлы, Хажибатырланы кёрюп болмагъанын жашырмайды. Бай-бийдеге дерт жетдириую да Хажибатырладан башланады. Абрекликге чыкъгъандан тутулгъунчу, Аслан алагъа хата этиуюн къоймайды. Сора абрекликде айлана, байланы да, бийлени да, патчахлыкъны да душманы Асланны не атасына, не эгечине жукъ этмей, жашыгъызны табып беригиз деп аланы къыйнамай, Хажибатыр алагъа нечик тёзюп тургъанды? Не да Асланны дерти сабий оюнундан озмагъанмыды? Ол бир жаны. Экинчиден а, Хажибатырны жашы Таубийни кёрюп болмагъанын Аслан букъдурмайды. Да къазауат урушда тап тюшсе уруп ёлтюрюп къояр деп къоркъмай, Асланны Таубий кесине къалай денщик этерге базыннганды? Таубийге дерт жетдирирге урушда Асланнга бек тынч эди. Таубийни ол ишин автор былайда ангылатыргъа кюрешеди. Биринчиден, ала бир эллиледиле, бир бирни уста таныйдыла. Эмчек къарындашладыла. Къыйын кюнде аллайлагъа бек базынырчады.

Экинчиден а, Таубий Асланны эки кере ёлюмден кьут-харгъанды. Ол затланы юсю бла уа Асланны итнича кесине къарауаш этгенди. Асланны алдагъанды дерге кю-решеди автор. Ол да ётюрюкдю. Аслан да, Таубий да бир бирлерин суймегенлерин букъдургъан да этмейди-ле. Аны юсюне Асландан жийиргеннгенин, кёрюп болма-гъанын букъдурмай, хар заманда да намысын-сыйын тю-шюргенлей турады. Хар сёзюнде хыликгя этгени къал-майды, ууун чачханын къоймайды. Аллай сёзле уа ала экиси айланган жерлерини болумуна кёре айтылган сёзле туююлдюле. Бир жерде Таубий Асланга былай айтады: «Тауда мени жалчым эдинг, урушда уа ден-щигим. Манга кьулланыр борчунгдан кьутулганмы су-наса?!» Автор махтагъанча жигитлиги болган ёхтем Асланны анга тёзгени бек сейирди. Андан да терси: се-кундла сайын ёлюм марагъан уруш аулагъында жа-нындан тюнгюлмеген адам, сылхыр болмаса, ол сёзлени биргесине айланган денщикге угъай, кьоркъмай бош шагъырейине да айтырлыкъ туююлдю. Таубийге ол сёз-лени айтдыргъан зат аны сабырлыгъы, акъыллылыгъы, не да Асланны эмчек къарындашына санагъаны туююл-дю. Кеси айланган халны ангылап кьоркъган адам, ол кесини жапына кьоркъмай, къабарыкъ итча, тохтамай Асланга секиргенлей турлукъ туююлдю. Ол ишни бир жаны эсе, экинчи жанындан а тау бийле кеслерин бек намыслыгъа, хурметлиге санагъандыла, кеслери не аман, осал болсала да, кылыкъны тыш ариулугъуну чегинден чыгъаргъа базынмагъандыла. Асланга ол Ан-наны, Гордеевни къатында сёлеширге тюшгенди. Аланы кёз алларында Аслан бош, жажил, къарангы адамды. Полковник Гордеевни да, аны эгчи Аннаны да кёз ал-лында сылыкъ тилли, кылыкъсыз болуп кёрюнюрге Таубий базынырыкъ туююл эди. Артыгъыракъ да ол Ан-наны къатында кесин окъуулу, Европаны культурасында ёсгеннге санатыргъа кюрешген бий улуна ол ушамай-ды, аны бедишлик этин кьояды. Суратлау литератураны башха жанрларында ишлени къалай баргъанларын, ге-ройла ким болгъанларын, аланы жюреклеринде не къай-нагъанын автор кесини атындан хапарлап кьутулургъа, кеси сёзю бла ангылатырлыгъын да, сезерлигин да бе-рирге онг табады. Драматургияны халы башхады. Хар ким этген ишин, кеси ким болгъанын кеслерини даулаш-лы сёзлеринде ангылатадыла. Алагъа тыш болушлукъну

берген окъуна жалан да авансцена бла ремарка-ладыла, аланы юсюнден артда айтырлыкъма. Шендю уа геройланы сѣлешулерини юсюнден айтыргъа сюеме.

Малкъар драматургияны бек ахсатхан зат жигитле-ни энчи тилин бералмагъанындады. Исса Боташевни драматургиясыны бек осал, бек къарыусуз сынтыллыгъы да хар адамны психологиясына, адамлыкъ кыйматына, темпераментине, билимли-билимсизлигине, акъыллы-акъылсызлыгъына, жүреги не халда тургъанына кѳре спецификалы энчи тилни къураялмагъанындады. Аны бу мен анализ эте тургъан «Абрек» деген пьесасыны терс образларыны барысын да автор сѳгеме, эрши этеме, аманлыкъларын кѳргюзтеме деп, асыры мыллык атхандан, чекден чыгып, барысын да бир бетли жыртыч этип кѳйгъанды. Аланы тилине къарагъан адам, аланы кимиси къарт, кимиси жаш, кимиси акъыллы-акъылсыз, кимиси тиширыу, кимиси эр киши, кимиси солдат, кимиси офицер, кимиси бий, кимиси къул болгъанын биллик тѳйюлсе. Авторну алагъа айтдыргъан сѳзлерине эс буруп къарасанг, ала кѳргенлерин, тѳбегенлерин таларгъа, жулкѳургъа хазыр тургъан бѳрюлеге ушайдыла.

Ол терс адамла барысы да кимге айтханларын тергеуге алмай, барына да бир кирик сант, сылыкъ сѳлешидиле. Алагъа тѳбеген къартмыды, жашмыды, тиширыумуду, эр кишими — анга эс бурмайдыла. Ол ѳтюрюкдю. Жашау кертиликни карикатурагъа айландырыуду ол деген затынг. Таубийни сѳлешу халын айтханма. Энди элде пристав болуп ишлеген аны атасы Хажибатырны сѳлешу халына бир къарайыкъ. Ол адамлыгъы болмагъан мурдар, харамжюрек, эриулюкню билмеген, малкѳз, кесинден эм кеси кирикледен башхаланы адамгъа тергемеген зат окъуна болур эди. Алай аллайла окъуна бузалмагъан, адетлиликни тыш формасын окъуна болса да сакъларгъа тѳшген чекле боладыла. Аман адам аманма деп къычыралмайды, не аманлыгъын билмейди, билсе да, букѳдурургъа кюрешеди. Къызгъанчлыгъына махтанган адамны ким кѳргенди. Автор а кесини Хажибатырына алай айтып кѳкюрек тѳйюп къычиртханча этеди. Хажибатыр кѳкде жашамагъанын, адамла бла жашагъанын билмез тели тѳйюлдю. Адамланы аны юсюнден аман-иги айтханларына ол сансыз

къараяллыкъ тюйюлдю. «Чанка кибик къубула» деп бош айтханмы сунасыз. Ала сёзлерини тыш омакълыкъларына бек эс бургъандыла.

Асланны асмакъгъа аса туруп, аны анасы Тайбат, Хажибатырны аллында тобукъланып, жалынып, жашымы саулай къалдыр деп тилейди, Тайбат Хажибатыргъа бош адам тюйюлдю. Ол жашыны эмчек анасыды. Хажибатыр Тайбатны итден аман кёрюп, ёлтюрюп, этин ашаргъа угъай демезча болуп тургъанлай окъуна, адамланы къатында базынып анга осал сёлешаллыкъ тюйюлдю. Былайда ишни башы Хажибатыр бла Тайбатны бир бирге не кёзден къарагъанларында тюйюлдю. Эмчек анагъа этилген таулуладагъы намысны ол не залим пристав эсе да, кесини хурмет-сыйын тюшюрмей, кетераллыкъ тюйюлдю. Эмчек ана эмчек балагъа эм аны жууукъларына бек къаршы адамланы бири болуп къалгъанды. Хажибатыр халкъ къарап тургъанлай: «Кет, жиргенчли, сени кимилдинг мени жашларыма къалай къарындаш болур!» — дейди. Тайбат аны жашына берген акъ сютюню аты бла тилегенде уа, Тайбатны табаны бла тюртюп: «Сютюнг, башынг да от тёбеси болсун!» — деп ачыуланады. Биринчиден, эл къарап тургъанлай, тиширыугъа базынып ким къол, аякъ кётюрсюн?! Экинчиден а, жашына сют берген тиширыугъа угъай, бош танымагъан тиширыууна окъуна акъ сютню къудретинден къоркъмай, ким айталлыкъды? Ол адам тюйюлдю, адам сыфатлы жыртхычды, хайыуанла тургъан жерге атаргъа керекди. Кеси жашыны эмчек анасына айтханы ол эсе, Асланны атасы къарт Зулкъайгъа былай айтады: «Сени некахсыз туугъан гыбышынга не этерим мени ишимди! Қъарт эшек!» Адамла жыйылгъан жерде къарт кишиге алай айтыргъа базыныр деп айталмайма. Қъарт таулу киши адамла жыйылып тургъан жерде сабий таулу къызгъа быллай сёзлени айтыр деп ким ийнансын? Ол Зубайданы юсюнден былай айтады: «Бу къахмени тюп юйге атыгъыз да, эшикни юсюнден бир жары тепмегиз?».

Хажибатырны тыш адамлагъа айтханы алайды. Алай ол кесичаланы да, кесини къатынып, жашын да аямайды. Ол кеси къагыны Айжыякъгъа ачыуланып, былай айтады: «Аузунгу тый, кёкбаш алмосту! Сен манга, жаш табама деп, муну тапмагъы эдинг да, бир иги кючюк тапхы эдинг! Уялмагъан гажи, сен да мени эл бедишлиги этер ючюн къоймагъанса». Ол жангыз адамлагъа

алай сѣлешип кѡймайды, сау элни адамларына айланып былай кѡчырады: «Да, жаланбыдырла, сизни сюдюгюз, аллахыгъыз да менме, мен!» Таза кѣлю бла, жюреги бла болмаса да, адамлагъа, сау элге алай айтыргъа аны кѡлундан келлик тѡйюлдю. Кѣп тюрлю эфендиле боладыла жашауда. Кеслери акъыллы, халалжюрек, кѡарыусузлагъа жазыкъсынып кюрешген, урунганланы унукъдургъанланы кѣрюп болмагъанча этип, динни жаны бла кѡркѡутуп, жарлылагъа болушургъа баяланы чакъырадыла ала. Ала кеслери ангылагъанча, ѳтюрюкню да кѣрюп болмайдыла. Алай эфендилени ичинде бек аман адамла да боладыла. Аллайла малкѣздюле, жутлукла, эриулюк, жазыкъсыныу дегенни билмейдиле. Кѡайдан не юзейик, не жулкѡайыкъ деп мюлкге-ырысыгъа мыллык атхандан башха акъылларына жукъ келмейди. Хар тюрлю кѡйматлы, кѡылыкълы адамла болгъанча, эфендиледе да хал алайды, нек дегенде, ала кѣкден тѡшмейдиле, жамауатда кимиси дин окъууун окъуса, ол эфенди болады. Диннге багъа бичгенде, биз ол динни идеологлары — эфендиле ким болгъанларына кѣре угъай. динни кесини терслигине, ѳтюрюклюгюне кѣре багъа бичебиз. Эфенди не иги адам да болсун, ол жаяргъа кюрешген дин объективна алгъанда терсди. Жазыучуну борчу — эфендини юсюнден аллай чѡйреликни ачаргъады. Ала психологладыла, аланы не игиси, аманы да сѣзге устадыла. Ала адам нелляй халда тургъанына кѣре, кѡаллай ситуациягъа тѡшгенине кѣре кенгеше, жарсый, жапсара билирге керекдиле. Не осал эфенди окъуна болсун, кече уручулукъгъа, адам ѳлтюрюрге барыргъа хазыр тура эсе окъуна, адамлагъа кѡарап, урламагъыз, адам ѳлтюрмегиз, жарашыулу туругъуз дерге тѡшеди. Аллай осал эфендилени кѡылыкълары ичли-тышлыды. Кѡабарыкъ итча гырылдагъан, жыртхыч бѣрюча адамлагъа секирирге хазыр тургъан эфендини элде адамланы айтханына тынгылатырча намысы болмайды. Халкъ аны уста билгенди, сезгенди. «Эфендини айтханын эт, этгенин этме», — деп андан эскертгенди. Эфендини айтхан сѣзлери бла аны кѡйматыны бир бирин тутмагъанын ангылагъанды. Малкѡар поэзияда да, прозада да, драматургияда да алыкъа тап ишленген, терең ачылгъан эфендини образын табыу кѡйынды. Бизни литературада эфендини образы хар кѡачан да карикатура болуп бериледи. Аны кѡылыгъын-

да, жюрюу-турууунда, сёзлеринде да не этген ишлеринде махталырча бир тюз заты берилмейди. Аллай образлары болгъан чыгъармаладан ол халда жазыу окъучуланы кесинден къачырады, не ючюн дегенде, эфендилени кёп тюрлю болгъанларын адамла кёрюп, билип айланалыла. Кесини аманлыгъы бла, тилини сылыкълыгъы бла Къурман эфенди Хажибатыргъа хорлатмайды. Пьеса башланганлай окъуна, ол кесини шытылы сылык сёзлерин теге, Асланга былай тебинеди: «Угъай, керахатдан туугъан, керахат, мен айтханыга уа башынг тюшмез эди да!» Ол Асланга дагъыда былай айтды: «Жюйюсхан, бу гыбышыны мындан кёп жаншатма». Боташевни терс адамлары къахме, гыбышы, гажи, кимилди, некахсыз туугъан деген сёзлени онгуна-солуна да жаудуругъа бек сюедиле. Таубий Дахир деген жашчыкълыгъа: «Ой, гажиден туугъан, аузунгу тый!»—десе, кёп да озмагъанлай Зубайдагъа айланып: «Бу гажини ары теркирек асыгъыз дейме да!» — деп алынады. Оруслу белогвардеец Гордеев да адамла бла башха тюрлю сёлеше билмейди. Аны юсюне, аны ачы, сылык сёзлери таулуланы ичинде бир сылык, эрши ауузлула болуучудула, аладан башха туююлдо. Алай хар динни кесини аллахха күүлукъ этиу, табыны жорукълары болады. Христиан динлилеге буслийманча намаз этдириу не да ислам диндегилеге жор бла табындырыу кюлкюлю ишди. Аныча хар тилни кесин жюрютгенле болмаса, ол тилге жангъдан юйренгенле окъуна айталмазча спецификалы сёзле боладыла. Сюймеген адамларына тауллула кеслери болмаса «малгъун» деп киши айталлык туююлдо. Гордеев а, къарт тауллуча, тынч айтады. Ол, Таубий бла сёлеше туруп, таулуланы юсюнден «сизни чийбыдырларыгъыз» дейди. Дагъыда бир, Аслан бла даулашхан жеринде ишчи-элли урунганлагъа «жаланбыдырла» деп къояды. Аллай сёзле миллет тилни энчи колоритин берген сёзледиле. Кесини культурасы, билими болгъан адамгъа санагъан дворян-офицер ол сёзлени айтырык туююлдо. Ол аланы революцияны, ишчилени сюйгенден угъай, аны юйренген тийреси салгъан чекле ол чекледен чыгъаргъа анга къоярлык туююлдо. Стражник Элкъурутну сёзю да тюз ол ыздан чыкмай бериледи. Аслан тутулгъанда, аны сакълагъан къалауурну жангыз бир фразасын окъуна автор сылык этип бергенди. Ол Асланга: «Ой, анасына гыбышы туу-

гъан ит! Аузунгу тый дейме да!» — деп кычырады. Оруслу солдат ол сёзю къайдан билген болур.

Пьесаны геройларыны тиллериндеги дагъыда бек осал бир зат, аны тюз геройлары да, терс геройлача ушагъыусуз, сылыкъ сёлешедиле. Асланны Айжыякъгъа айтхан сёзлери бла Хажибатырны Тайбатха айтхан сёлеринде не аз да башхалыкъ жокъду. Ол бир жерде, Айжыякъгъа жалына тургъан анасына къарап, былай айтады: «Анам, Айжыякъ ана туююлдю, гажай бёрюдю!»

Авторну акъылына кёре, Хажибатыр да, Таубий да аны атасына-анасына, эгечине осал сёзле айтып, эл бе-дишлик эте эселе, Аслан а аладанмы аманды, ол да ачыулансын, сылыкъ сёлешсин. Алай Асланга сёлешдириу бла автор кеси махтап кёкге жетдирирге кюрешген героюну кыйматын ол осал адамланы даражасына чёкдюргенин сезмейди. Автор а бизге Аслан акъыллыды, хурметлиди, намыслыды, кесин тута биледи, тап сёлеширге устады деп ийнандырыргъа кюрешеди. Ол ызда сёлешиюну осал адамла ючюн логика сылтауу окъуна барды: автор окъугъанла аланы сюймезча, аладан жийиргенирча этерге кюрешеди. Кесини намысын сакълагъан тюз, ёхтем, кесини кючюне, тюзлюгюне базынган адам эмчек къарындашыны анасына угъай, бош тиширыугъа окъуна, къаны къартыкыгъа сыйынмай тургъанда да алай айта эсе, адамла аны ангыларыкъ да, сюерик да туююлдюле. Адет, тёре, намыс, хурмет сылыкъ сёзлери ючюн Таубийге нечик налат бере эсе, Асланга андан да бек ачыуланады. Таубийге берилген кечгинлик Асланга жокъду, нек дегенде, ол адамны автор тюзлюк ючюн кюрешген жигитни юлгюлю образды деп береди. Драматург пьесаны экинчи главасында кесини геройларыны фронтда жашауларын, кюрешлерин берирге кюрешгенди. Алай автор орта школну окъуучуларына белгили история шартланы билмегени да кёрюнеди. Автор кеси геройларына «полковой комитет», «Советле» деген терминлени айтдыргъанына кёре, ол ишле февраль революциядан сора болгъаннга ушайдыла. Ол заманда патчахны тахтадан тюшюрген эдиле. Алай авторну терс геройлары патчахха кертичи болгъанларын, патчахлыкъ ючюн жан берирге хазыр тургъанларын, патчах алагъа сакъ къарагъанын айтханларына эс бурсакъ, бу ишле не 1916 жылда не да 1917 жылны ал

айларында болгъандыла. Биринчи орус революцияны заманында Советле болгъандыла, алай революция ууатылгъандан сора, февраль революциягъа дери Советле иш-лемегендиле. Аскер бёлюмледе революция комитетле уа историяда биринчи кере патчах кюллукудан кысталгъандан сора кюурала башлагъандыла. Учхара къарасакъ, бу асыры уллу магъачалы шарайыпха да ушамайды. Алай иш анда туююлду. Автор геройларына ол заманда этерге, жалчытыргъа кюолундан келмезлик ишлени этдирип, терс магъана береди, история шартланы бузады. Автор Асланны «ичги отоуу» болгъан, жашыртын ишлени букъдура билген уста адам деп кёргозтюрге кюрешеди. Сёз ючюн, ол биринчи кере тутулуп, асмакъгъа асыла тургъан жеринде Север Кавказда жашыртын революция ишлени бардыргъан профессионал революционер Сергей (Кировну прототипи) ким болгъанын соргъан да этгинчи айтып кюояды. Алай жаншакъ, аузунда сёзюн тыялмагъан адам Сергейча таша ишни устасыны шуёху болгъанды, андан дерс алгъанды деп ким ийнанырыкъды. Север Кавказы таулу халкъларына подпольшик-большевикле нек келгенлерин, ала анда не жалчытып айланганларын охранка, полиция, жандармерия уста билгендиле. Ары келген революционерле, аз кесекге болса да, кеслерин охранкадан жашырыргъа, албугъаргъа, кеслерин унутдурургъа деп келгендиле.

Экинчиден а, таууланы класс сезимлерин уятып, революциягъа хазырлагъандыла. Ючюнчюден а, Север Кавказы таулары, халкълары Закавказьяны революция кымылдауу бла Россияны байлагъан кёпюр болгъанды. Охранка аны уста билип, эл сайын агентлерин жиберип, ала да, ийс билген итле кибик, излеп айлангандыла.

Драматургия да, пьесаланы ойнагъан спектаклле да шартлы (условно) болгъанын билебиз. Алай ол затны окъугъан да, спектаклге къарагъан да аны шартлыгъын сезмей, ийнаныргъа керекбиз. Ма ол затланы бузгъан, «Абрекде» кёп шарайып барды. Сёз ючюн, Аслан Таубийге деншик болуп тургъанында, аны къарауашы болгъанына бир жанындан ылыкъсына, бир жанындан а къаны бузулуп, ачуланнганын букъдуралмай, кеси кесине мурулдай тургъанлай, фатардан Анна чыгып, аны сёзлерине тынгылайды. Хар сёзюн ангылагъанча, Аслан-

ны кьаны Хажибатыргъа, Таубийге нек кьызады деп сорады. Кертиди, пьесаны бир жеринде Аслан орусча юйреннгенин да айтады. Алай ол орусча сагъыш этерча, орусча мурулдарча, кьаны кьайнагъан затлагъа орусча ачыуланьрча орус тилни алай уста билилмайды, билсе да ол тилни алай кючлю сезалмайды. Анна уа, тау адетлени билсе да, тауча билмейди, аны алыкъа ангылар онгу болмагъанды. Ма аны себепли, Анна бла Асланны селешиюу, бир бирни толу ангылаулары ишеклик туудурады. Ала, бир бирни жарты-кьурту ангыласала да, толу тюшююрча, хар затны да толу билирча чекге жетмегендиле. Дагъыда бир тапсыз зат: таулу партизанла уруш этген жер да, дюгерлиле бла ингушлула уруш этген жер да бирге жууукъ жердеча, терк окъуна жетип кьалгъан жерча болуп кёрюнеди. Автор ишлери баргъан жерни бир жерге жыялмагъанды, жалгъан жууукълашдырады.

II

Бу пьесада дагъыда чий жерлери тюбейдиле. Историяда керти болгъан ишлени кесни чыгъармачылыкъ кьазанында биширип чыгъаралмагъанды. Терс ангылатып кьойгъан жерлери да барды. Керексиз таурухха, жаншакъ хапаргъа айланган узунлукъла да бардыла. Ала уа чыгъарманы динамикалыгъын шошайтады, эмоциялы романтика да жетишмейди.

Драматургия чыгъармалада ремаркаланы хайыры уллу болады. Автор кеси суратлай тургъан жигитлерини кьаллай болумда, кьаллай жүрек халда тургъанларын кёргюзтюрге ол бек болушады. Исса Боташевни «Абрегинде» ремаркала да, авансценаланы берилиую да артыкъ ырады этерча тынгылы кьуралмайдыла.

Биз малкъар халкъны белгили драматургуну чыгъармасыны кёп кем жерлерин айтдыкъ. Ол кемчиликлени биз кьолундан жукъ келмеген, фахмусу оу, тилни да, жашауну да, театр искусствону да билмеген, не кюрешсе да, андан иги жазалмазлыкъ адамны чыгъармасында тапсакъ эди, алай ачыу этерик туююл эдик. «Аллах бермегенге, файгъамбар бермейди» дер эдик. Боташевни иши башхады. Ол асыры тынчлыкъгъа юйренип, татлыкъсыннгандан, кьолундан келген ишни этмегени жарсытады.

АДАМСЫЗЛЫҚЪНЫ АДАМЛЫҚЪ ХОРЛАЙДЫ

Малкъар литература кыстау тиргизиле, чагъа тургъан заманда, таулу авторлагъа теманы керти жашау да, фольклор да элпек бергендиле. Совет малкъар литератураны башлагъан жаш авторла кеслери иги билген фольклордан дерс алыуну эртде башлагъандыла. Отузунчу жыллада литературагъа келген жаш авторланы ичинде революциягъа дери таулу тиширыуланы тенгсизлигини юсюнден чач тюклени ёрге тургъузурча кючю болгъан чыгъарманы жазмагъан хазна болмаз.

Ол уллу теманы жазма литературагъа бек алгъа Кязим кесини «Тарыгъыу» деген белгили назмусу бла келтиргенди. Жашау ызны палахындан, бай юйню кызы да, жарлы юйню кызына ушаш насыпдан юлюшсюз къалыучусуну бушуулу суратын, Мечиев «Бужигит» атлы поэмада суратлайды. Отузунчу жыллада аллай кызыланы юсюнден Къайсын Кулиев кесини «Зухра» деген жилаудан, бушуудан топпа-толу поэмасын жазады. Ачлыкъ, жалангачлыкъ, тамбланы къоркъууу кече жукълатмай, кюндюз солутмай, къазауат этдире кетип, жюрегинде адамлыкъ сезимни къалдырмай, малкёзлюк, жутлукъ хорлагъан ананы да, жашауну тынчлыгъын, къыйынлыгъын да бирге кёрейим деп сайлагъан суйген жашына бармай, чырмауланы хорлаялмай, уу ичип ёлген Зухраны да, кызыны бушуулу къадарына асыры ачыу этгенден кюйюп бишген, алай бузулгъан, малкёзлюкге хорлатхан, аналыкъ сезимин тас этген, кюйсюз къатынына айтханын этдиралмай, кызына къошулуп

жилягъан Зухраны атасын да Кулиев эсен кетмезча бергенди.

Азрет Будаевни да «Алгъын», «Мараучуну хапары» деген поэмалары ол темадан кенгде туююлдюле. Таулу тиширыулары революциягъа дери бушуулу къадарлары малкъар тилде бек алгъа жазыла башлагъан проза чыгъармалада да баш темаладан бири эди. Сёз ючюн, Хочуевни «Мудах жашында» Аминатны, «Эки къарелди», «Бу эки къабыр кимниди?» деген чыгъармаларында тиширыулары, Кациевни «Мухтарында» Афуажанны, Шаваеваны «Мурат» деген романында Асиятны эм башхаларыны сифатлары алайдыла. Малкъарча жазылгъан биринчи драматургия чыгъарма Геляевни «Къанлы къалын» деген трагедиясыны да баш темасы насыпсыз таулу тиширыу Жансуратны бушуулу къадарын кёргюзтюу бла байламлыды.

Башха сёз бла айтханда, революциядан алгъа таулу тиширыулары насыпсызлыкъларын кёргюзтюуню Саид Отаров бек алгъа башламагъанды, чыгъарманы фольклор ызда жангыз ол кеси жазып тебиремегенди. Ол темада (тиширыулары тенгсизликлерини темасы) жазылгъан чыгъармаладан Саид Отаровну «Салиматыны» башхалыгъы мындады: бирси авторлары кёбюсю жомакъны хапарлау ызын, фольклорну суратлау кереклерин, жомакъланы, нарт таурухланы композицияларын жашауда кеслери билген, эшитген, ангылатыргъа суйген кертиликни берир ючюн хайырланадыла. Эстетика къарамлары фольклорда ёсген жаш авторлада жашауну кёргюзтюр ючюн, алыкъа суратлауну башха ызлары, мадарлары жокъ эди. Саид Отаров да фольклордан юйренип поэт болгъанды, фольклор чекледен ол да озуп кеталмагъанды. Алай Отаров фольклордан жалан да биз санап озгъан затланы алыу бла бирге сюжетни да алады. Фольклордан ол алгъан сюжет не магъана, не да композиция жанындан хазна тюрленмегенчады. Ол жалан да жомакъдан эсе кеси поэмасында адамланы образларын теренирек ачады. Хар бирини жюрек халын кёрюрча психологиясын ишлейди. Поэмада суратланган хар адамны башхалагъа ушамагъан тыш тюрсюнюн, сёлешиу ызын да береди. Не къылыгъы бла, не сёлешиуюу бла, не кесин адамла бла жюрютюуюу, тутуууу бла, не да болгъан затлагъа не кёзден къарагъаны бла, не адамлыкъ къыйматы бла, не да элде намысыны, сый-

ыны жүрююу бла да ол адамла бири бирине хазна да ушамайдыла. «Салимат» деген жомакъдан С. Отаровну поэмасыны дагыда бир башхалыгы ма мындады. Адетге кёре («Салимат» деген жомакъда да алайды), жомакълада адамла не иш этгенлери, къайда этгенлери, кимлеге тюбеп, кимле бла кюрешгенлери жоргъалап айтылып кетген болмаса, ол ишле нек этилдиле, алай нек болду, жомакъны жигитини кылыгынын, адамлыкъ кыйматын не себепле тюрлендирдиле деген затха эс бурулмайды. Жомакъда ким не зат этди деген затха жууап изленип, айтылган затлагъа тынгылаучу ийнамыды, угъаймы, анга эс бурулмай эсс, жазма литературада уа болган затланы сылтауу, себеби, мотивировкасы изленеди. С. Отаров кесини поэмасында Сапраны да, Салиматны да, Солтанны да эм жомакъда жашаулары, этген ишлери хапарланган адамланы барысыны да хар этген ишлерин, хар атламыны сылтауун ачыуну борч этип алады. Ол поэмасыны ийнаныулугъуна энчи эс буруп, суратлау мотивировка бла кёп кюрешеди. Бизде «сылтаусуз къой ёлмейди» дейдиле. Хар адамны кылыгы, психологиясы кёкден тюшмейди, туугъанлай окъуна хазырлай берилп кълмайды. Ол затла белгили атмосферада, белгили тийреде, белгили себепле бла тиргизилип, тамырланып, зыгъыт эте, алай ёседи. Хар адамны кесин жүрююу-тутууу чыныкыган кылыгына кёре болады. Жомакъны тутуругъу хапарчыны айтыуу бла жомакыга къатышханланы тохтаусуз кымылдауу бла байламлы болганын эсде тутуп, С. Отаров фольклорну спецификасы салган «кепни» бузуп чыгъаргъа, жазма литератураны излемине жууукълашдырыгъа кюрешеди. Саид Отаровну поэмасында атадан-анадан сабийчиклей ёксюзлей кълган Солтан бла Салимат деген эгеч бла къарындашны жашауларын ачыкылайды. Ала жарлы юйюрню сабийлеридиле, ашаргъа ашлары, киерге кийимлери жокъду. Алай экиси да тири, ёхтем сабийледиле. Биреуленни кёзюне умуглу къарап, кълларындан бир зат алгъандан эсе, кыйналып жашаргъа сюедиле. Жашауну кыйынлыгы-тарлыгы аланы жунчутуп жашатса да, тобукъландыралмайды. Адамлыкъ сезимлерин жокъ эталмайды.

Солтан учулукыга юйренеди, уста мараучу болады. Экиси да, заман оза баргъаны кьадар, уллу бола, ёсе,

халкъ аузуна махтаулу тюше, акъылбалыкъ боладыла. Аллай кюнлени биринде Салимат Солтанга къатын ал, келинли эт деп тилейди, аны юсюне, ол эл бла ол тийредеги элдеде кыз болуп, алай сыфатлы, чырайлы, акъыллы, къарыулу, бир затдан къоркъа билмеген, аты чыкъгъан мараучугъа умутлу къарамагъан кыз жокъ эди. Ол тегерекдеги кызла Солтанга жашыртын умут бла къарай эдиле эсе, ол жерлени да, узакъ эллени да жашлары уа Салиматны алыргъа деп, къазауат этип къореше эдиле. Кёп ата-анала аллай келин юйге келсе эди деп, татлы гилек эте болгъандыла. Алай, кыз бирине да барыргъа унамайды, сайлагъаны жокъду, къарындашына да сени юйдегили этгинчи, киши юйюн сынамам деп къаргъанганды. Солтан эгечине угъай демейди. Ол элли Сапра деген кызны келтиреди. Салимат, аякъ тюплеринде чёп сынмай, къууанады. Къууанмай а, жанындан суйген жангыз къарындашы къатын алса! Алгъынгы жангызлыкъ андан кетер, Солтан ууда айланганда, сёз негерлик этер, суйген къарындашыны къатыны бла жарашыулу турурла, алагъа сабий тууса, анга къарар, багъар, юйретир, аны ёсдюрюню ауарасын адамгъа жетдирмез деген татлы умутла аны къанатлы этедиле. Алай, Салимат артда келликни билмейди, Сапраны жүрегинде зарлыкъны, хыйлачылыкъны, адамгъа хата этер ючюн неден да аргъа турмазын эслеялмайды. Кесинден башхала кесича болмагъанларын эслеялмайды. Сапраны, эр юйюне келгенлей окъуна, жүреги зарлыкъдан толады, кир ниет аны тынчлыкъын алады, къайын кызы Салиматны кёрюп болмайды. Тышы ышарса да, ичи зарлыкъны ууунда бишеди. Эгеч бла къарындашы татлылыкъы аны къанын бузады. Элде Салиматха махтаулу бир иги сёз айтылса, ол кюн андан тынчлыкъ кетеди, кёсюне жукъу кирмейди, кызгъа айтылгъан иги сёз кесине хыликгя этип айтылгъан сунады. Солтан бла Салиматны орталарын бузарча, татлылыкъларын ёчюртюрча, сууутурча мадар излейди. Солтан къайры эсе да кетип тургъанлай, аны жанындан суйген итин ёлтюрюп, «Салимат ёлтюргенди» — деп, Солтанны къозутады. Уучуну итинден айырыу жүрекге къаллай бир ачыулукъ бергени хакъды, алай Солтан алыкъа эгечи ол ишлени этерикди деп ийнанмайды. Ол иши хайыр бермегенден сора, эгеч бла къарындашы суймеклигин суууталмагъандан сора, Сапраны жү-

реги бютюн да кёрюп болмауну, зарлыкны сезиминден толады, «отдан кёлек киеди». Жангы мадарла излейди. Ма ол заманлада Солтан бла Сапрагъа сабий тууады. Салимат кечеси-кюню да ол сабийни кирин-кипчигин жууа, ашын-сууун бере, кюндюз солумай, кече жукъу кёзюне кирмей кюрешеди, кыйналдым, ауара болдум, деп эсине да алмайды. Сабий да анасы, Сапра угъай, Салимат болгъанча, аны излеген болмаса, анасын хазна излемейди. Дунияда кызгъанчлыкъ бла зарлыкъдан ичи жаннган Сапра сабийни багъууну ауарасындан къутулгъанына къууанмайды, Салиматны бютюн да кёрюп болмай башлайды. Энди аны жашауда бир мураты, бир акъылы барды, битеу билгени да, хар къудрети да ол муратны толтуруугъа бойсунады. Ол да эгеч бла къарындашны араларын не мадар бла сууутуу. Салимат, сабийчикни да кыйнуна кысып, татлы жукълап тургъанлай, Сапра ол сабийни буууп ёлтюреди. Танг атханлай, сабийни ёлгени биленип, Сапра Салиматха, «Сен буууп ёлтюргенсе», -- деп ачыкъ айтады. Тюсюнтерсин тергер къудрети болмагъан Солтан бу жол уу сёзге женгдиреди. Эгечи ёлтюрген сунады. Къатыны бла оноулашып, Солтан эгечин алдап, кеси бла терен агъачха элтеди. «Сен былай тур, мен бир зат ёлтюрейим», -- деп, жангыз эгечин танымагъан терен агъачда ажашдырып, кеси уа башха жол бла кетип къалады. Солтан бла Сапра этген оноуну да, Солтан аны уугъа нек элтгенин да билмеген кыыз къарындашын кёп сакълайды. Жюрегинде харамлыкъ деген затны билмеген кыыз анга аллай бир артыкълыкъла этилирле, сен сау къал ансы, манга не да болсун деп жашагъан къарындашы ол затланы этер деп, жукъласа тюшюне да кирмейди. Кыыз, кыйры барыргъа да билмей, абызырап, дыгаласха къалып, агъач ичинде ажашып кёп жюрюйдю. Ачдан, суусапдан онгсуз болады. Жаныуарладан къоркъуп элгенеди. Кече бир терекни тешигине кирип, жаныуарладан кесин алай къутхарады. Экинчи кюн а, жан къазауат этип, адамланы излей, кёп айлана кетип, арып, ачдан-суусапдан онгсуз болуп, жукълап къалады. Назир деген уучу, ханладан къачып айланнган абрек жаш аны табып юйюне келтиредди. Жаш да, кыыз да бир бирни жаратадыла, бек сюедиле, уллу хурмет бла къарайдыла. Жашны ата-анасы да кызыны бек жаратадыла. Экисин юйдегили этедиле. Сора Назир, кесин излеп айланнганлагъа тюбетмез

ючюн, узакъгъа кетеди, ол заманда алагъа жаш туууп, аны атына Салимат суйген къарындашыны замансыз бууулгъан къагъанакъчыгъыны атын атайды. Назирни ата-анасы жаш туугъанды деген суйюнчю къагъытны Назирге иедиле, ол суйюнчюлюкню элтген жаш, кеси да билмей тургъанлай, кече Сапраны юйюнде къонакъ-байда къалады. Сапра, ишчи толусунлай ангылап, былайда да аманлыкъ этеди. Назирге жазылгъан къагъытны орнуна ата-ананы атындан башха къагъыт жазып, Салиматны юсюнден дуня бла бир сылыкъ затланы айтады. Эки суйген жүрекни юшютеди, бир биринден айырады. Тилге ийнанып, кеслери суймеселе да, Назирни ата-анасы Салиматны къагъанакъ сабийчиги бла юйден къыстап, харам этедиле. Артда уа, терсликни бети ачылып, Сапра кеси отунда кеси кюеди, харам этилип элден къысталады. Салимат а сабийчиги бла эр юйюне келип, насыпха къутулады.

Ма поэмада айтылгъан затла аладыла. Автор, малкъар тил берген суратлау онгланы хайырланыргъа кюрешген эсе да, болгъан ишлени хапары фольклорну эпикалы хапарлау ызы бла бериледи. «Салимат» деген поэмада болгъан ишле, ол ишлеге къатышхан адамла да эпикалы хапарлау бла бериледиле. Саид Отаров сюжетни да хронология халда, баш геройну биографиясыны юсю бла къурайды. Бу чыгъармада авторну мураты суратланган адамланы жашауларындагъы бир-бир ишлени, эпизодланы юсю бла озгъан заманлада малкъар халкъны жашауундагъы феодализмни адетлерини терлигини керти бетин ачады, унукъдуруучуланы унукъгъанлагъа этген артыкълыкъларын туура этеди. Бу поэмада мораль, этика проблемала уллу жерни аладыла. Адамлыкъ бла адамсызлыкъны, халаллыкъ бла зарлыкъны, чомартлыкъ бла къызгъанчылыкъны орталарында бардырылгъан къайнатса къанлары къошулмазча терен къазауатны автор кюрешге къатышхан керти адамланы ачыкъ суратланган энчи къадарларыны юсю бла берирге кюрешеди.

Биз баш жанында айтып озгъанча, эм поэманы аты да кёргюзтюр тургъанча, поэмада Салимат деген ата-анадан ёксюз къалгъан къызпы бушуулу жашауу, анга этилген артыкълыкъла, не уллу болсала да, къыйынлыкълагъа не кёп тубесе да, ол къатыдан къаты, жигитден жигит бола, неге да хорлатмагъаны кёрюнеди.

Алай, авторну мураты жалан да Салимат кѳрген кыйышлыкъланы чач тюклени тургъузурча суратын ишлеу бла чеклену туююлдо, анга келген зарауатлыкълны чыгъуу себеплерин ачыуду. Салимат сабийчиклей ёксюз кългъланлыкълга, юсюне кьерге кийими, ашаргъа ашы заманында табылып турмагъланлыкълга, кесини да, къларындашы Солтанны да тамбланы сагълышы кече жукълатмай, кюндюз солутмай кълзауат этдиргенликге, аман, тырман сѳзлени да кѳп эшитмегенликге, ала, гитчелейтин окълна тизгинли сабийле боладыла. Поэт ол эки сабий бир бирлерин бек кълаты суюгенлерин, экиси да мажаруулу затла болгъланларын, кеслери да ариула, субайла, иги кълылыкълыла болгъланларын иш этип эскертеди. Жарлы болсала да, тапханчыкъларын ашап, жарашуулу жашагъланларын айтады. Эгеч бла къларындашны орталарында жарашуулукъл, бири ючюн экинчиси жан берирге да хазыр болуулары юйлерине Сапра деген келин келгенден сора бузула, сууукълукъл кире башлайды. Бир къларагъланда, поэманы сюжети бла анга материал болгълан жомакълны башхалыгълы жокълчады. Болгълан ишлени хронологиясы да, адамланы къладарларыны берилнуду да, сюжетни приключениялылыгълы да, халланы жютюлюкклери да, образланы юсюнден хапарлау да хазна тюрленмегенчады. Алай, иги эс буруп окълусакъл, оюм этип къларасакъл, жомакъл бла поэманы адамларыны кълылыкълларыны тюрлену хыйсапларында башхалыкълла сезиле башлайдыла. Ол хыйсапдан, чыгълармада баш жерни Салиматны эриулу къладарыны кълуру кесин алып кълыймайды, аны жашауун къларангы этген, палахланы отуна атхан, эгеч бла къларындашны къланлы жау этген бетсиз кюч — Сапра да баш магълананы тутхан образгъла кълошулады. Сапраны малкѳзлюгю, зарлыгълы, этген хаталары поэмадача, жомакълда да бериледи. Алай бир башхалыкъл, жомакълда этилген ишле этилгендиле деп айтылып кълалады ансы, нек этилгенин, Сапрадагълы бетсизлик, адамсызлыкъл, мурдарлыкъл дегенча затла кълайдап чыкългъландыла, зарлыкълны, кълызгъланчылыкълны аны жюрегине не затла тамырландыргъландыла? деген соруугъла жууап изленмейди. Саид Отаров ол затланы барысыны да ич себеплерин толу, чегине жетдирип ачалгъланды деп айталмайбыз, алай ол соруулагъла жууап излерге кюрешгени уа кертиди. Ма ол себепден, биз поэмада адамлыкъл кълыйматны даражасын, тюзлюкню

не бла ёнчеленнгенин, Салиматча асыл кыызгъа ким не кёзден къарагъанына кёре угъай, Сапраны адамсыздыгъына хар кимни не халда къарагъанына кёре да табабыз.

Ма къарагъыз. Сапраны Солтан алгъынчы, эгеч бла къарындаш къалай жарашыулу жашагъандыла. Кеси бла ёксюз къалгъан къарындашын ол не къадар сюеди, анга, кеси сабий да болуп гургъанлай, аналыкъ, эгечлик этерге кюрешеди. Бу кыызда не къадар адамлыкъ кыймат, не къадар тёзюмлююк, хурмет, жүрек байлыкъ барды:

Сау дуняда Солтан эди кёз чырагъы,
Тюше, тюнде да ол эди жүрск ийнагъы,
«Солтан ёлмесин» деп эди анты,
Олсуз бармай эди аузуна ханты.

Аллай сюйген къарындашына кеси сюйюп, ыразы болуп къатын алдырады. Артдан келлик палахны билмейди, сезмейди. Жанындан сюйген къарындашыны къатыны анга аллай кир ниет тутарыкъды деп эсине да келмейди, жүреги асыры халалдан, адамлыгъы асыры уллудан, къарындашына болгъан сюймеклигин келинине да береди. Келинини гур-муру къайдан чыкъгъанын, тырманла нек терк этиле башлагъанын, келинни къашлары не терк-терк туюле башлагъанын Салиматны халал жүреги ангыламайды, кёзю кёрген затлагъа акъылы бла ийнаныргъа сюймейди. Кесим терс болурма, не тапсыз, шарайыплы ишле этген болурма деп, терликни кесинден излейди. Юйлерине адам кирсе, адам бир зат къапса, хоншула бир зат иш тилей келселе, аны бети-башы нек тюрленнгенин, кёзлерине къан нек чапханын ол билялмайды. Кеслери къарыусуз жашагъанлыкъгъа, адамладан букъдуруп ашау, кеслери зауукъланыу деген зат акъылларына да келмеген Солтан бла Салимат келини алай кыызгъанчды деп эсине окъуна алалмайды. Юйге келген адам да болсун, тышында да болсун, Салиматны махтагъан, анга ыспас этилген сёз эшитилсе, Сапра нек къутургъанын да кыыз ангыламайды. Ол затланы аз-аздан кёре, сезе, ангылай башлагъан Салимат ол затланы юсюнден не башхалагъа, не къарындашына айтханны кьой, кеси кесин ийнандырыргъа окъуна кьоркъады. Жанындан сюйген къарындашыны жүрегин аурутхандан эсе, ол ичинден куююп тугенирге

окъуна хазырды. Сапрадагы ниет бузулуу, адамсызлыкъ, зарлыкъ, кыызгъанчлыкъ деген затла Солтанны юйюнде къуралмагъандыла. Автор Сапраны бузулуууну палахы сабийликде башланнганын эскергенди. Киши юйюне келген ал чурулада Сапра кесини кимлигин жашырыргъа, иги болуп кёрюнюрге да кюрешеди:

Салиматха кукалана сёзюнде,
Урурча эд огъу болса кёзюнде.

Ёмюрге дери кимлигин жашырып а туралмады:

Кесине бир кишини тенгсинмеген,
Башханы игсини да кюйсюнмеген,
Гурмук, кючбюсюреу ол бир кыыз эди,
Сёзю мурса, кылыгы — андыз эди.

Элде аты чыкыгъан жашха баргъанлыкыгъа, кишини бир затха да тергемей, менсингенликге, элде аны ким болгъанын уста билгендиле, анга намыс къошулмагъанды, хурметли болмагъанды, багыасы кетюрюлмегенди. Адамлагъа амандан аман кёр оне башлайды. Башхалагъа жукъ эталмагъан Сапра, дертин харип Салиматдан алады, анга этмеген хатасы къалмайды. Салимат а ол этгенча этип жууап бералмайды. Сапра Салиматха нек дерт тутады, нек къан къайнатады? Ол анга не этгенди? Къарындашына къарагъанча къарайды, келинни къолуна иш жетдирмейди, къарауашлыкъ этип жүрюйдю, не аман зат айтмагъанды. Сора ол халалжюрск, кир ниети болмагъан, кеси ючюн деп къазауат эталмагъан, сабыр, акъыллы кыызгъа жүреги нек къайнайды? Ма поэма ол сорууланы жууабын окъуучулагъа излетеди. Ол затланы ангылар ючюн Салимат бла Сапра къаллай ызда, не тюрлю халда ёсгендиле, акъылбалыкъ болгъандыла деп анга къараргъа керекди. Салимат кылыгы бла да, акъылы бла да, жүрек халаллыгы бла да, ариулугъу бла да сабийлигинден окъуна эл ичинде махталып тургъанды. Махталлыкыгъа Салиматча бол деп, аныча бол деп юлгюге тутхандыла. Ата-анала ол келинибиз болса эди, деп тилек этгендиле, менме деген жашладан анга сукъланмагъан, анга муратын билдирмеген къалмагъанды:

Чырайына адам къарап тоймазлай,
Не эригип, не да талып къоймазлай,
Сукъланчлы эд, экеу сёзде айтырча,

Кюнлюк жолдан аны кёре къайтырча,
Кюннге чыкъса, жарыта эд кюзгюча,
Хар бир саны — жарашыулу, юлгюча.
Жашла, къызла келиучелле олтура,
Кетнучелле, хурметин бек толтура.

дейди поэт Салиматны юсюнден бир жерде. Дагъыда бир жерде уа аны юсюнден былай айтады:

Чыгъыучу эди кьонакъланы ашыра
Нюр жарыгъы тенг къызларын жашыра,
Жашла аны талпып элле алыргъа,
Къызла да анга келничик болургъа.

Былайда биз Салиматны ич кыйматын угъай, тыш тюрсюнюн кёребиз. Алай тыш тюрсюнюнден окъуна аны ич кыйматы кёрюннгенча, суюдюмлюлюкню оту жап-нганча болады.

Ол Салиматды. Сапра уа? Аны аты окъуна тапсызды. Сапра деген сёзню эшитгенлей, сапран деген эрши сёз эсге тюшеди. Ол кьагъанакълыгъындан окъуна ариу кыйлыкъ не болгъанын билмегенди, жилиуукъ, гузабачы, кьолуна тюшгенден адамгъа ёзденлик эте билмеген, кьуру кеси болмаса, башхаланы суймеген, кесине болмаса, башхагъа бюсюремеген, кючбюсюреу, башхагъа бир ахшылыкъ болады, иги сёз айтылады деп, жаны чыкыгъан зар адам, къызгъанчлыгъы чеккин билмеген зат болуп ёседи. Ол, затла аз-аздан кьошула, жыйыла кетип, аны тюзелмезлеге кьошадыла. Ёмюрюнде тизгинин тута билмеген, сыфаты да эрши, суюдюмсюз адамны кёлюн чыгъарырча болады. Ма аны ючюн болур, элде Салиматны аты нечик махтаулу жюрюй эсе, Сапраны аты да сёгюлюп алай жюрюйдю. Тапсыз иш этген адамны, къызгъанчны, зарлыкъны, тизгинсизни бедиш этерге тюсселе, юлгюге Сапраны айтхандыла. Ол себепден, гитчелейтин окъуна аны жюреги хар кимге да ачуулануудан, кьан бузулуудан толуду. Аны тийресиндегилени да Сапраны аллай адам болуп ёсююнде терсликклери уллуду. Ала, кемчиликлени кетерирча, сабийни юйретирни орнуна шарайыпларын бедиш этер ючюн айтханча айтхандыла. Аны палахындан ол тиширыу, кесине бедиш этгенлени жаулап кьоймай, элде ариу, акъыллы сабийлени да, аланы махтап жукъ айтханланы да кесини энчи жаууна тергейди. Аны кьатында сабийге иги зат айтсала, ол кесин хыликгя этип айтхан сунады. Ол

Сапра бла уа бир элде туууп ёсгени, Салиматха айтылгъан махтау сёзле андан урланып айтылгъанча, Салимат кесиндеги тап затла ючюн, Сапрадагъы осал затла ючюн да Салимат анга бир уллу хата этгенча алай сезеди. Ол аны къанлы жаууна тергейди. Кечесин-кюнюн да, кюнюн-къарыуун да терслиги болмагъан халал Салиматдан дерт алыргъа бойсундурады. Мени ююм окъуна кюйсюн, анга хата болсун ансы дейди. Ол адамсылыкъны, мурдарлыкъны философиясыды. Аны ахыры Сапрагъа кесини туугъан сабийин, къагъанакъ Заурну буууп ёлтюртеди. Кюйюклениуге, зарлыкъгъа женгдириую халы не заманда да алайды. Кесин да, кишисин да, Салиматны да насысыз этгенини сагъышын эталмайды. Сапраны образы бла Горькийни «Старик» деген драмасындагъы къарт кишини образыны ушашлыгъы уллуду. Кесини насысызлыгъын башхаланы насыплылыгъында, кеслерини былхымсызлыкъларын башхаланы былхымлылыкъларында излеген аллайла адамлыкъны къанлы жауларыдыла. Аллайланы бузулгъан акъыллары кеслерине файда излетмей, башхалагъа хата, палах излетеди. Поэмада экинчи ачыкъ тамамланыргъа кюрешилген проблемма Солтанны образыды. Эгечи Салимат бла ол экиси къагъанакълыкъдан бирге ёксюзлей къалып, ачы дуняаны ачылыгъын бирге кёрюп, бир бирине ата-аналыкъ эте ёсгендиле. Салиматны къууанчы, тилеги, насыбы, умуту да Солтан эди. Алай да болуп тургъанлай, Салиматны адамлыгъы мурдарлыкъгъа къалай барыр эди деген затланы Солтан ангыларгъа кесинде кюч тапмайды. Солтанны чексиз суюген итин, артыгъыракъ да жанындан артыкъ суюген къарындашыны жангыз къагъанакъчыгъын ёлтюрген мурдарлыкъгъа Салимат баралмазын, къатыны эгечи бла аны ортасын суууртургъа кюрешгенин кёралмайды. Жомакъда анга жууап жокъду. С. Отаров да, ол затны тынгылы эталмай эсе да, Солтанны ийнаныучулугъуну оту къайдан чыкыгъанын ангылатыргъа кюрешеди. Аны эки тюрю сылтауун айтады. Биринчиден, Солтан гитчелейтин жашауда кыйынлыкъны не кёп кёргенликге, ол жашауну иги билмегенди, элде, жамаутда къаугъалы жашауну къазанында къайнап, тюз бла терсни айырырча болалмагъанды.

Тауланы, агъачланы къыдыра, ууда айлана, ол жамаут халны билмейди. Ол айланган жерле, суула,

агъачла, ташла, хайыуанла, жаныуарла, къанатлыла харамлыкъ жюрютмейдиле, тил этмейдиле, ётюрюк айтмайдыла, зарлыкълары жокъду. Солтан табигъатдагъы ол халны адамлагъа кёчюреди. Алада да хал алай сунады. «Ол болгъан затланы юсюнден сагъыш этерге сюймеучюдю»,— дейди автор бир жерде. Адамла бир бирлерине аллай кир ниет, мурдарлыкъ тутарлыкъ сунмайды. Дагъыда бир жерде автор Солтанны юсюнден былай жазады:

Солтан Салиматча кёп унукъмады,
Жашау амалны ойлап тунукъмады.
Кинши къолу байыкъландырмазын билди,
Кечиниуню мадарына кирди.

Экинчиден а, Сапра къуртхады. Тохтамай бир затны эгегенлей, тил этгенлей турады. Жашауну юсюнден иги сагъыш эталмагъан Солтан Сапраны тил сёзюн хорлар кючню кесинде тапмайды. Ол да алай боллугъу белгиледи. Адамны адам этип чыныкъдыргъан жамауат жашауду. Инсан жалан да жамауат жашау бла байламлылыгына кёре болады, аны жарсыууна жарсый, къуанчына къууана, ортакъ бола билген адам чыныгъады. Акъылбалыкъ болады. Адамлыкъ къыйматы ёсерча ич онгла Солтанда кёп болгъанлыкъгъа, ала ёсмей къалгъандыла. Солтан инсан болалмагъанды, деп жазады автор. Автор алай айтылгъан затлагъа окъуучуну ийнандырыгъа этеди. Поэмада берилген адамланы кеслерине аланы халларына кёре ауаз да ёзгерип турады. Бирде кюйдюргюч ачы тилли сатиралы, бирде жумушакъ лирикалы, бирде уа терсликге къан къайнатхан бийик ауазлы болуп бериледи. Автор чыгъарманы адамларыны тыш сыфатларын, портретлерин ишлегенде, фольклорну суратлау кереклерин кёп хайырланганлыкъгъа, окъугъанны эсинде къалырча эталгъанды. Хар суратлау онгланы поэт зарлыкъ бла адамлыкъны керти бетлерин ачар ючюн хайырланыргъа кюрешеди. Аны къой да, Сапра деген атны кеси окъуна бетсиз, уялмагъан, мурдарлыкъын жюрютген тиширыуду деп эскертип тургъаннга ушайды. Автор Солтан бла Салиматны жарлылыгъын:

Къайдан болсун ийнеклери, сютлери?!
Аны къой да, жокъ эд хап дер итлери,

деп жазады.

Таулуланы ангылауунда «хап дер итлери жокъду» демсклик онгсузлукъну чексиз халын туура этеди. «Хап дер ити» деген бош сёзле кючлю образгъа айлангандыла. Ма аллай образлы сёзлеге дагъыда бир къауум юлгю:

1. Учхан жели бере таууш,
Къушну жутду бийик аууш.
2. Кюн кёз да батышха бата,
Терекле ауана ата.
3. Салимат къоркъуугъа къалды,
Къууушха жуммак тыгъылды.
4. Мазанлы, юйюкген тонлу,
Гяпчи кибик, жубу къоллу.

Аллай кючлю образла поэмада сансыз кёпдюле. Алай, аллай образлы сёзле, хунагъа жарашмагъан ташча, чыгъып, кёрюнюп турмайдыла, баш ниетни ачаргъа болушадыла. «Къууушха жуммак тыгъылды» деген образлы сёзле Салиматны ол кезиудеги мугур халын ахыры да эсден кетмезча этип суратлагъанды.

Автор поэманы эки тюрлю бёлюм санда (ал жартысын II бёлюмлю этип, экинчи жартысын а 8 бёлюмлю этип) жазгъанды. Алай этгенини себеби, баям, биринчи жартысында Солтан бла Салиматны, кыйынлы жашауларын, чыныгъып, адам болуу процесслерин сабыр, шош халда суратларгъа ол бёлюм сан иги онг берген болур, экинчи жартысында уа хал тюрленеди. Сапраны мурдарлыкъгъа излеген жолу да халны жютюлендиреди. Ол затланы барысы да поэмада энчи теркликни излегенди, аны ючюн а автор 8 бёлюмлю ёлчемни андан излегенди. Поэма жангы рифмала бла жазылгъанды деп айталмабыз, алай, авторну рифмалары фольклор поэзияны кенг байлыгъындан элпек хайырланып къуралгъандыла. Строфалары тёрт тизгинли болгъанлыкъгъа, АА ББ деген къош рифмаладыла.

МАЛКЪАР ЛИТЕРАТУРАДА КОММУНИСТНИ ОБРАЗЫ

Не кѣп жаза барсанг да, таркѣаймай, аз болмай, теренден тереннге кете, кѣпден кѣп бола баргъан ѳмюрлюк темала боладыла. Аллай темалагъа не саулай литература, не да энчи авторла меникиди деп иелик чек салалмайдыла. Ол темаланы бири коммунистлени юсюнден жазыуду. Аллай темагъа чыгъарма жазмагъан, чыгъармаларында уа коммунистни образын, жашауун берирге аланы сыфатын ишлерге кюрешмеген не поэт, не прозаик, не драматург жокъду. Сѣз чыгъармачылыкъны хунерге сайлап, кюндюз солугъанны, кече жукълагъанны татыуун унутуп, чыгъармачылыкъны тынчлыкъсыз ауарасы бла кюреше, «ийне бла кѣр къазгъанланы» хар бири кеслерини фахму къудретлерине, жазыу усталыкъларына, чыгъармачылыкъ сынауларына, тилни, жашаууну, философияны билгенлерине, эм да ол билгенлерин чыгъармагъа айландырыгъа усталыкъларына эм жамауат жашауда кеслерини тириликлерине кѣре ол темада чыгъарманы алай жазадыла. Бир-бир авторла ол саналгъан затладан юлюшсюз кългъанлары ючюн, асыулу чыгъарма жазалмай, теманы кълларындан ычхындырып иедиле. Коммунистлени образларыны ич кыйматын ачалмай, идеяны образгъа айландыралмай, къургъакъ деклорациягъа, жалгъан пафослу ѳтюрюк лозунгагъа женгдирии къоядыла. Аллай чыгъармалада не улуу магъаналы затны юсюнден айтыла эсе да, не белгили адамны иши бериле эсе да, окъуучуну жюрегин къозгъаялмай, сансыз къояды. Жалгъан ауазгъа жан кирмейди. Малкъар литературада да ѳлюмсюз, авторланы

хар заманда да жангы чыгъармачылыкъгъа кѣллендирген темаланы бири — коммунистлени образларыды. Ол тема бизни литературагъа совет малкъар литератураны жаратылыуу бла бирге келгенди. Коммунистлени юсюнден бир къадар назму, поэма, хапар, повестле жазылгъандыла. Малкъарлы авторланы романларында да, пьесаларында да коммунистлени образлары унутулмай, кѣп кере айтылгъандыла.

Жангыдан жаратылып, тиргизиле, аякълана башлагъан башха миллет совет литератураладача, бизни литературада да ол теманы тамамлауда бир энчилик барды. Ол энчиликден къарыусузлукъ да туугъанды.

Малкъарлы жаш авторла жашауда бола тургъан уллу тюрлениулени ич къыйматын терен ангылаялмагъандыла, сезалмагъандыла. Сезалгъанларын, ангылагъанларын тынгылы суратларча сѣзле да, форма да табалмагъандыла. Жашауда баш магъанасы болгъан затла бла экинчи даражадагъы магъанасы болгъан ууакъ затланы айыра да билмегендиле. Жазгъанларына тыш омакълыкъны берирге кѣп кюрешгендиле. Жашауда ѳзгериулени, тюрлениулени ич халын жашауда ѳсююню диалектикасын туталмагъандыла. Бийик идеялы дегенни къургъакъ декларациялы пафос суннгандыла. Образлылыкъ дегенни тыш омакълыкъ деп ангылагъандыла. Аны хатасындан, жашауну юсю бла учхара жоргъалап ѳтген болмаса, жашауну ич халын иги суратляялмагъандыла. Адамны образын ишлеуге да ол кѣзден къарагъандыла. Коммунистлени адамлыкъ къыйматларын, тыш тюрсюнлерин, аланы башха адамладан энчи ѳтген затланы, ала жашауну алгъа ѳлтген кюч не затлары бла болгъанларын, элни адамлары аланы юлгюге нек тутханларын эм аланы ызларындан алгъа таукел барырча нек болгъанларын окъуучулары эслеринден да, сезимлеринден да кетмезча ѳталмагъандыла. Ала жашауну тутуругъу нек болгъанларын ачалмагъандыла. Аланы чыгъармаларында коммунистле жарсый да, къууана да, сагъышлана да билген жашаулу адамлагъа ушамайдыла, авторну айтханындан чыкъмагъан гинжилеге ушап къаладыла.

Андан сора да совет малкъар литература къыстау тиргизиле, чагъа башлагъан ал жыллада коммунистлени образын бериуню бир энчилиги эсленеди. Отузунчу жыллада малкъарлы жаш авторла аты историяда белгили

болмагъан, революциягъа, граждан урушха, коллективизациягъа керти къатышмагъан, аты, тукъум аты сагъынылмагъан коммунистлени юсюнден жазаргъа керек болмагъан сунгандыла. Ол хыйсапдан, коммунистлени образы кёбюсюнде жалан да партияны таматаларыны, большевиклени, таулу революционерлени бла белгили къуллукъчуланы атлары эм юслери бла бериледи. Коммунистлени образларына социальна тинте къарагъанча къараялмагъандыла. Белгили революционерлени, граждан урушну жигитлерини, совет къыралны таматаларыны жамауатдагъы эм кеслерини энчи жашауларын, аланы халкъ бла, жашау бла, кюреш бла къалай байламлы болгъанларын, аланы башхалагъа ушамагъан энчикъылыкъларын, психологияларын, сыфатларын, жашау аланы жапыларын къалай тюрлендиргенин, аланы аллай алчы кюрешчи этип чыгъаргъан себепле не болгъанларын тап бералмай. аланы хар ким да иги билген белгили затларын санап, аны бла кеслерини ишлерин тамам этген сунгандыла.

Ол хал жаш авторланы терслиги туююл эди, тюз адамны образын сезимли ишлерге юйрениуню тынчлыкъсыз дыгаласы эди. Ол юйренчикликни «аурууу» алагъа къыямагъа дери жабылып турлукъ туююл эди... Юйрениуню хайырлы тирлиги алагъа келлик эди.

Алай ол жаш авторланы аллай юйренчик учхара жазылгъан къарыусуз назмуларында окъуна махтарча шартла болгъандыла. Ол назмулада ниет ачыкълыкъ кючлю эди. Ол коммунистлени жашау жолларына, къаты кюрешлерине, тынгылы жалчыхан ишлерине, Ленини жолуна кертичиликлерине, кеслери ючюн деп угъай, халкъ ючюн деп жашагъанларына, азатлыкъгъа чыгъаргъан кюрешге халкъланы коммунистле элтгенлерине къууанган жүрек алгъыш, уллу бюсюреу, аланы жолундан ажашмай барыргъа къаст этиу барды.

Отузунчу жыллада, коммунистлени жашауларын чыгъармагъа атландыра туруп, малкъарлы жаш авторла партияны, къыралны таматаларыны замансыз ёлгенлерине бушуу этип, кёп назму жазгъандыла. Ол назмулада коммунистлени жашау жолларына, этген ишлерине, адамлыкъ къыйматларына уллу багъа бичип, аланы ёлгенлерине халкъ къалай ачыу этгенин айтадыла. Аланы ёлтюргенлеге халкъны къалай къаны къайнагъанын

суратлайдыла. Ол большевиклени халкъгъа жууукълугъу да эскертиледи.

Юлгюге быллай чыгъармаланы айтыргъа боллукъду: Берт Гуртуев: «Партиягъа», «Кировну жыры», Кациев Хабу: «Серго», Азрет Будаев: «Ажымлы къорады», «Тельманнга», «Сууукъ жел», «Ёлгенди», «Мутхузлукъ».

Алада революцияны, жангы жашауну, ол иште коммунистле этген ишлени юсюнден бийик ауаз бла айтылады. Киров да, Орджоникидзе да, Островский да, Горький да эм башхалары да малкъарлы авторланы чыгъармаларында ахыр кюнлерине дери халкъ ючюн деп къазауат этип, кюрешип айланганлары берилгенликге, аланы образлары бек къарыусуз ишленгенди. Ол назмула кеслери да халкъны жигер, багъалы батырларына этилиучю фольклордагъы бушуулу сарнауну ызы бла берилгендиле. Композиция жанындан ол назмула юч кесекли схема бла берилдиле. Ол схема кеси да тюрленирге, биринчи, экинчи, ючюнчю кесеклери орунларын алышындырып тюшерге, биринчи кесекдеги магъана ючюнчю кесекде, ючюнчю кесекдеги магъана экинчи кесекде, экинчи кесекдеги магъана уа биринчи кесекде айтылыргъа да боллукъду.

Ол бушуулу эллегиялада бек алгъа аллай белгили адамланы кимликлерини, жашау жолларыны, этген ишлерини, ала халкъгъа нек белгили болгъанларыны юсюнден айтылады. Экинчи кесегинде аланы халкъгъа жууукълукълары, халкъ аланы ёлюмюне ачыу этгенлери хапарланады. Ючюнчю кесегинде уа ала халкъ ючюн, азатлыкъ ючюн жан бергенлери хыйсаплы, аланы бош ёлмегенлери айтылады эм халкъны эсинде сакъланырыкълары эскертилинеди. Кёп тюрлю шарайыплары болгъанлыкъгъа, ол ыз да коммунистлени образларын кёргюзтюнюю малкъар совет литературада белгили бир жол эди. Ол жыллада профессионал литературабызны да, литературагъа жангыдан келгенлени да жашлыгъын, сынауларыны азлыгъын, аланы жазыучулукъ хунерлерини «сюек къатдырмагъанын», фахмуларыны чыныкъмагъанын, билимлерини къарыусузлугъун эсге алсакъ: заманыбызны алчы адамларыны энчи образларын бериюню асыулу жолун табалмай, дыгалас этип кюрешген авторлагъа не тырман эталлыкъса. Чыгъармачылыкъны аллай чийсиллиги суратлауну жангы жолун излеюню ауарасында туумай мадары жокъ эди. Бизни бек сейир эт-

дирген затла: бир-бир авторларыбызны ол ыздан бюгюн да кьутулалмагъанларындады. Эртдеден бери литературабызда кюрешген кёп авторларыбыз коммунистлени образларын бюгюн да тюз ол халда бередиле.

Малкьар литературада коммунистлени юсюнден бек алгъа Кязим Мечиев жазгъанды. Аны коммунистлени юсюнден жазгъан назмуларында биз башында санап озгъан кемчиликле хазна жокьдула. Ол кемчиликледен кьутулургъа Кязимге чексиз уллу фахмусу, деменгили жазыучулукъ хунери, терен акъыллылыгы, сёзню образлы кючюн сезе билиую, иги сезимден, оюмдан толу сёзлени кеси орнуна сала билиую, аны жамауат жашауда тирилиги, кимни ким болгъанына багъа бичгенде, аллайланы сёзюне къарап угъай, адамлыкъ кыйматына артыкъ эс буруучусу болушхандыла. Ол жашаугъа да, адамны акъылына, эсине да тохтап, бир бийикликде бузлап кьалгъан затхача угъай, тохтаусуз ёсе, тюрлене, жангы магъанагъа ёте баргъан затлагъача къарайды. Поэт, коммунистлени образларын суратларгъа мурат эте эсе, ол образны ич кыйматы бла образы ишлене тургъан адамны тыш тюрсюнюн бир бирден айырылмазча этип берирге кюрешеди. Кязим коммунистлени да энчи жашаулары, энчи тюрсюнлери, энчи акъыллары, сезимлери, кеслерин тутуу-жюрютюу ызлары болгъанын унутмайды. Алай аны бла бирге, коммунистле Ленин кьурагъан, ёсдюрген, чыныкьдыргъан уллу партияны членлери болгъанларын да эсде тутады. Коммунистледе адамлыкъ кыймат, акъыл, эс, билим, таукеллик уллу болгъанлыкьгъа, аланы деменгилиликлери хар бирини башха-башха кюрешгенлеринде туююлдю, хорланмаз партиягъа бирикгининдеди, Ленинни жолуна кертичиликлериндеди деп жазады поэт.

Кязим Мечиев образларын суратлагъан коммунистлени хар бирини энчи жашаулары болгъанлыкьгъа, ала кесимчиликни, «кесим демегени эки эрни бирге жетмейди» деп жашагъанланы кёрюп болмайды. Кязим коммунистлени юсюнден жазгъанда, дагъыда бир алакат жери барды: ол энчи адамны юсюнден жазгъанында, биттеу халкьны сейирин, ангылауун унутмайды. Энчи бушууну жамауат магъанасы болгъан бушуугъа дери жетдире билгининдеди. Ма сёз ючюн ол коммунистлени юсюнден бек алгъа «Солтан-Хамитни жыры», «Жашыма» деген чыгъармаларын жазады. Автор «Солтан-Ха-

митни жырында» ол адамны кьаллай юйде туууп ёсгенин, жарлыла бла байланы ортасында кюрешде хар заманда да жарлыла жанлы болгъанын, кьарыусузланы кьоруулагъанын айтады. Алай ол байланы кёрюп болмай, жарлылагъа не кьадар жакъ басханлыкъгъа, жашау ызны терс кьуралгъанын, аны тюрлендирирге кереклигин акъылы, сезими бла билмейди. Байгъа-бийге кюч-кьарыу берген жашау ызгъа угъай, ол аман, бетсиз, мурдар, малкёз байлагъа кьажау кюрешеди. Солтан-Хамитде кюрешчиликни ич онглары толу бардыла. Алай ол ич онгла тюз жол бла жамауат кюрешген кьазауатха акъыл-сезим бла ангылап кьатышырча болур ючюн, орус большевикле бла, класс кюрешни бардыргъан орус ишчилери бла шагъырей болургъа эм да ол кюрешге кеси кьатышыргъа керек эди. Назмуда Солтан-Хамит чынтды кюрешчи, керти коммунист болгъунчу, жашауну айланч-кьыланчында кёп айланнганы айтылады. Къазимни коммунистни ич кьыйматын ёнчелеген базманы аны Ленинни жолуна кертичилиги, халкъ ючюн жашауда тири кюрешчилиги. Революция, жангы жашау, большевикле, Ленин, халкъгъа азатлыкъны берип, кьалай суйсегиз, алай жашагъыз деп кьоймагъанды дейди поэт. Революция кюрешчилик ич онгланы уятханды, халкъ насыбы ючюн кюреширча жигитлени ёсдюрюп чыгъаргъанды. Алай бла Солтан-Хамитни образы, аны кьуру кесини энчи образы угъай, халкъ жигитини, Ленин, партия ёсдюрген таулу коммунистни юлгюлю образыды. Ол этген ишле таулу большевикле этерлик ишледиле. «Жашыма» деген чыгъармасында поэт кесини жашыны жашау жолуну, кюрешини, кьыйматыны, граждан урушда халкъ ючюн жан бергенини юсюнден жазып, кеси бушуун айтханлыкъгъа, аны кюрешине, жашауна жамауатны кёзю бла кьарайды. Коммунист деген атны жүрютюр эркинлиги бармы эди деп сагъышлы тергеуге алады. Къазимни жашыны ёлюмю халкъ жигитни ёлюмю, поэтни бушууу энчи ата-ананы бушууу туюлдю, халкъны бушуууду, нек дегенде ол халкъ ючюн кюрешде ёлгенди. «Ленин» деген назмусунда Къазим Ленинни юсюнден жазады. Бу назмуда поэт Ленинни адамлыкъ кьыйматына багъа бичеди. Коммунист, адам да боллукъ бек аламант юлгюле ол адамда болгъанын уллу ийнаныу бла айтады. Адамлада адамлыкъ кьыйматны Ленинге

кёре ёнчелейди. Ленинни образын берирге бизни кёп поэтлерибиз Кязимден юйренгендиле, бюгюн да юйрендиле.

Керим Отаров уруш жыллада магъанасы терен, суратлаулары кючлю чыгъармаланы аз жазмагъанлыкъгъа, ол жылла поэт ючюн юйрениуню, окъууну, излеуню, чынтды профессионализмге жетерге кюрешиуню «университетлери» болгъандыла. Урушха поэт — терен факмуну неси, жазыу хунери чыныкъгъан кезиунюнде тюбейди. Магъана жаны бла да, формасы бла да аны чыгъармачылыгыны бек чакъгъан жыллары уруш жылла болгъандыла. Ол кезиунде Отаров суратлауну жашыртын кюдретин ачаргъа уста болады. Аз айтып, кёп ангылатхан чыгъармала жаратыр даражагъа жетгенди.

Уруш башланганда, бек алгъа жазгъан назмусун автор «Коммунист партиягъа» деп атагъанды. Ол чыгъармада автор партия халкъны кюрешге кёллендирип, хорламгъа элтирлигин, халкъгъа насып берлигин уллу жүрек ийнаныуу бла айтады:

Сен халкъны жүрегисе, сен халкъны жүтю кёзю,
Аны акъылы, къаны, къарыуу.
Сен халкъны насыбыса, тюзлюкню жарыкъ кюню,
Мутхуз болмаз ол кюню жарыуу.

Бу назму поэтни битеу уруш жыллада чыгъармачылыкъ жолуну программасына ушайды.

Поэтни китабында урушну къанлы жылларында къазауат не семиртилмей, не кем этилмей, жашауда болгъан халы тюрленмей берилгенди. Ол урушну юсюнден кёп суратлау чыгъармала жазгъанды. Алай болмай мадары да жокъ эди, нек десенг, Керим коммунистди, солдатды, поэтди. Ол а кеси къатышып, кеси кёрюп айланган, жүрегинде бишген затланы жазмаса, халкъны хорламгъа кёллендирмесе, коммунист борчун толтуралмаз эди. Ол кезиунде халкъыбызны фашистлени ууатып, жерибизни аладан сыйырудан уллу борчу кимни болгъанды? Совет халкъ ол урушдан уллу сынаугъа, къыйынлыкъгъа тюбегенди. Урушда кюл болгъан элле, тюп тамырларындан къопхан терекле, ууалгъан сахарла, ачыгъан адамла, поэтни жүрегине жара салып, аны фашистлени кёрюп болмау сезимин кюзгъагъандыла, патриотизм сезимин уятхандыла. Алай ол къыйынлыкъ туманында халкъыбызны зарауатлыгын кёрюп къоймагъанды. Ол

халкыбыз абызырап, кюрешден кьоркьурча болмагъанын, къан кьазауатдан артха турмагъан жигитлигин кьоргенди. Халкьгъа тьушген палахха поэт кертти коммунистни кьезю бла кьарайды. Аны жашау жолун ачыкъ этген партия салгъан жашау ыз болгъанын, аны жюрегин да, сьезлерин да Марксны-Ленинни окъууу жарытханын ол сезеди. Мыллык атып чапхан ит фашистлени ууатып хорламаса къ, дуняда адам улуну насыбы тас боллугъун сезген поэт ол затны кесини кьючлю эмоциялы чыгъармаларында окъуучуну жюрегин минг тюрлю кьозгъарча этгенди. Поэзияны да, ол поэзия бла кюрешген поэтни да баш илишанларындан бири тюзлюкдю эм аны жазгъанларыны керттилиги. Ол затла поэтге кьайда да, ишде да керттичи болгъанлай кьалыргъа онг береди. Ол затласыз искусство уа болмайды. Керим Отаров китабында айтылгъан затланы кеси кьезю бла кьорюп, башындан сынагъанды. Нек десенг, ол Совет Аскерни солдаты эди. Керим Отаров кьуйген элни, кьырылгъан адамланы, топ юзген тереклени, бузулгъан кьепюрлени, кьул болгъан мекамланы адамладан айтып эшитмегенди. Сау ыйыкъланы жукъусуз жюрюгенди, жангыз сухарны, жангыз папиросну солдат тенглери бла юлешип тургъанды. Ол затла аны поэтика чыгъармаларына жашауну чынтды мухурун киргизмей кьоймагъанды. Поэтни уруш лирикасы жылы кабинетде олтургъанлай, бирле айтхан сьезлеге кьере жазылмагъандыла, ала сермеш аулакъларында, окоплада, кьыхса солургъа тохтагъанда, солдат бастаны ашаргъа олтургъанда бишгендиле, туугъандыла. Алада урушну кьуйсюз солууунда, атакагъа барыуну сухулугъун да, сюнгю урушну хынылыгъын да, окопда олтургъан солдатны сабыр сагъышларын да, жерлеринден, сьуйген ишлеринден уруш айыргъан сабанчыланы жерге тансыкълыкъларын да, аланы бурунларына жаз башыны биринчи бараздасыны топурагъыны ийиси ургъанын да, агъач усталаны кьоллары балтагъа, сюрмеге, быхчыгъа кичип, сьуйген ишлерине термилгенлерин да, солдат жашланы сьуйген кьызларына жюрек тансыкълыкъларын да сезебиз. Поэтни ол назмуларында халкыны, партияны, Туугъан журтну, табигъатны чексиз сьуймеклик, хорламгъа итинну, адамланы жюрек жаралы сагъышлары, палахха жюрек ангылаулары поэтни жюрек отундан жылыулукъ алып жазылгъандыла. Фашистле бла бардырыл-

гъан къазауат къыралыбызны кючюн къарыуун жашау ызыбызны тюзлюгюн, миллетле арасында шуёхлукъну кючюн сынагъан уллу кюреш болгъанын, ол сынауладан халкъыбыз уллу хорлам бла чыккыгъанын поэт бек ахшы ангылагъанды. Аны бла чекленмей, халкъыбыз хорламгъа къаллай къыйынлыкъланы ууатып жетгенин да поэт битеу фахму кючюн салып жазады.

Отаровну уруш жыллада жазылгъан чыгъармаларын тематикагъа юлешу, орталарын айырырча чек салыу бек къыйынды. Керти поэтлени чыгъармаларында халхар заманда да алай болуучуду. Белгили кепге салып, схемагъа жыйып сюземе, багъа бичеме десенг, баш къудретлери сындырылып, ычхынып кетедиле, къолунгда уа тыш магъаналары къалады. Аны назмуларын автор берген атлагъа къарап, тематикагъа юлешеме десенг, жангылыргъа бек байтамалды. Сёз ючюн, табигъат лирикаларына бир къарайыкъ. «Жаз башы», «Акъ къыйнычыкъ», «Талада», «Къарылгъашчыкъ уя ишлейди» деген назмулары табигъатны ариулугъун, Туугъан журтну багъалылыгъын, жерибизни монглугъун жырлагъан сунаса. Кертиди, ол затла биз санагъан чыгъармалада бек кючлюдюле. Алай ол назмулада табигъатха сукъланыу, аны ариулугъуну суратын ишлеуден башха зат жокъду демклик, авторну тауушлукъ чыгъармаларыны багъасын энш этиудю, такъыр этиудю. Алада автор кесини битеу жюрек кючюн эм фахмусун къызгъанмай, уллу къазауатда халкъыбыз кёрген уллу къыйынлыкъ суратланады. Назмулада табигъатны ариулугъу да, Туугъан журтну сюймеклик да, адамларыбызны батырлыкъ сермешти да, чыдамлыгъы, тэзюмлюлюгю да, къууачы, жарсыуу да, сагъышы да, тилеги да, кюн сайын тюбеген къыйынлыгъы да ачыкъ кёрюнеди. Ма ол себепден аны назмуларын тематикагъа юлешип, тар рамкагъа сыгъындырыу терсди. Сёз ючюн биз сагъыннган назмуланы бири «Жаз башына», «Арыгъан солдат терен жукъудан уянганды, жер уянганды, кюнчюк да ийнакъланды. Жаз башы атлайды, уруш малтагъан сабанчыны келирин жер сакъланды». Сабанчы уа кёрюнмей «сабанны къыйырына келмей, къайда эсе да къалгъанд».

Мамыр сабанчыны орнуна уруш мында,
Оюуну кеси къолуна алгъанд.
Сабанчы уа тас болгъанды, ауур сермешде

Урупады, демей кече, не кюн.
Алгынынгы ишине ушамагъан кыйын ишде
Толтурад солдат кыйын юлюшюн.

Бу назму тизгинледе, не къадар жашау кюч барды, фашистлеге налагны адам угъай, жараланган жер кеси береди. Болгъанны ууатыргъа, малтаргъа, сыйырыргъа кюрешген фашистлени мурдарлыгъы бла жерчилик бла кюрешиучю халал сабанчыны кыйматларында нелляй бир башхалыкъ барды! Кёрюп болмауну ол кюдретли кючюнден коммунистле хорламны байрагъын ишлейдиле. Жараланган жүрек кеси кычыргъапча болады мында. Назмуда суйюу бла кёрюп болмауну эки уллу сезими фашистлени ууатырлыкъ кючге айланганлары айтылады. Жерибизни суймеклик къаллай бир уллу эсе, ол жерни хауасын бузгъан, мурдар чурукълары бла малтагъан, къатыш къара этип къаздыртхан, ол жерни чакъдырып ёсдюрген сабанчыны суйген ишинден айырып, къолуна автомат алдыргъан душманны кёрюп болмау да аллай бир кюуатлыды. «Не сепсенг — ол чыгъады» деген сёз кертиди. Фашистле да бизге палахны отун, ажалны алып келгендиле. Бизде табарыкълары да ёлюмдю: ёмюрюнде чылчыкъны кюркютургъа суймеген монглукъну чомарт неси болгъан сабанчы, сабанчылыкъ ишни не бек суйсе да, ол фашистлени хорлагъынчы, термилген ишине баралмазын толу ангылап, душманны теркирек хорларгъа тартынады. Отаровну табигъатны юсюнден жазылгъан назмуларыны барысы да ол халдадыла. Автор мамырлыкъны сураты бла урушну суратын бир бирине къаршы салып, чексиз кючлю контрастла кюрайды. Аны ол назмуларында ёлчем бек къаты сакъланады. Бир жангыз артыкъ солум жолукъмайды. Алай солумланы санларын бир кибиклей сакълау, бир бирде назмуну татыусуз, схемалы этип да кююучуду. Аллай назмуланы окъугъан окъуучуну акъыл сезиминде форманы сыйдамлыгъы бла магъананы такъырлыгъындан сора жукъ къалмаучуду. Керимни ол ишге сакълыгъы, ол биз айтхан сыйдамлыкъгъа, схемалылыкъгъа элтмейди. Аны назмуларыны формасы магъанагъа кёре чыгъадыла да, магъананы теренлигини юсюнден этген сагъышдан башха, форманы юсюнден не аз да ойламайса. Рифмалары да сейирликдиле. Керим Отаров рифмаланы хар тюрлю сёз керекледен кюрайды.

Отаров Керимни назмуларында бек кючлю илишан-ланы бири лирика ыхтырылыуладыла. Лирика ыхты-рыула ол суратлагъан затлагъа энчи халын, энчи кёз къарамын туура этедиле.

Сауут кереклери бла да, урушха хазырланыу жаны бла да, уруш сынауу бла да фашист Германия бек кюй-сюз душман эди. Кеси да бизни къыралыбызгъа билмей тургъанлай, сунмай тургъанлай чабады. Алай хорлаял-гъан а этмейди, кеси ууатылады. Аллай залим, кюйсюз, къарыулу душманны ууатырлыкъ кючню биз къайдан тапдыкъ деген соруулагъа жууапны Керим Отаров кеси-ни назмуларында излейди эм табады.

— Хорламыбызны баш себеплерини бири миллет шу-ёхлукъну деменгиллиги, — дейди поэт. Гитлер уруш ачханда, СССР-де бек кёп тюрлю миллетле жашагъанын билип, миллет жарашыусузлукъ болур деп бек уллу ышанган эди. Алай ол адам сыфатлы бёрюню мурагы толмады. Марксны-Ленинни окъууу терен сингип, на-сыплы жашагъан халкъла жашау ызыбызгъа не кёзден къарагъанын, ол халкълада миллетле шуёхлугъу бузул-маз къаяча кючлю болгъанын билилмагъандыла фашист-ле.

Уруш жыллада Отаровну чыгъармачылыгъы бек чакъ-ды. Ол кезинде поэт суратлауну жашыртын амаллары-на уста болду. Алай революциягъа дери малкъарлыны Туугъан журту тар тыгъырыкълы тау ауузлары бла чекленгенди. Биз айтхан урушда уа? Анда уа малкъар-лыланы Ата журтлары Бахсан, Чегем, Холам, Черек ау-узлары бла чекленмейди. Аланы Ата журтлары Украин-надан Сахалинге, Буз океандан Памир тауларына де-ри созулады. Малкъарлы кюйчу аланы иеси болгъаны ючюн ёхтемленеди. Кесин къарыулума деп сезеди. Бек башы уа ол СССР-ни хар къарыш жери, хар ёлген ада-мы, хар бузулгъан юйю, хар тамыры къопхан тереги ючюн жууаплы болгъанын толу ангылайды. Ол себеп-ден а урушда не аз хорламчыкъ да анга къууат къоша-ды. Аны арыгъан санларын тиргизеди. Хорламгъа кёл-лендирип, алгъа итиндиреди. Къууандырады, хар къо-ранч, бир атлам да артха кетиу аны жүрегине жара са-лады. «Кюйген орус элде», «Орус аулакъла башында», «Россия», «Ата журт», «Украина» дегенча назмуланы поэт урушда кёп жазгъанды. «Орус тюзледе» деген наз-мусунда автор былай дейди:

Орус тюзле! Сюеме сизни кенглигизни,
Гергелени жырлауларын.
Сюеме будайла ичинде эллеригизни,
Сюйген кибик жерими тауларын.
Сюеме сизге насыпны, шуёхма сизге мен,
Туугъан юйюме насып суйгенча.

Аллай чыгъармаланы ичинде «Эшит мени, Россия» деген терен сагъышлы жютю публицистика назмусу ала-матды. Мында поэт кесин Россияны керти жашына тергейди. Россиягъа келген палахны кесини энчи юйюне келгеннге санайды, ол палахла аны жюрегине ачы жара саладыла:

Эштемисе, Россия? Санга сёлешед жашынг,
Жаным, къаным бла да мен сениме ёмюрге.
Сени къайгъылы палахдан къутхарыуд сагъышым,
Къууанч эсе — бирге, бушуу эсе да — бирге,—

деген тизгинледе не къадар суймеклик оту къайнайды. Назмуну публицистика интонациясы аны динамикасын ёсдюргенди. Лирика геройну битеу ич сезимин окъуучугъа ачыкъ этерге болушханды. Къыйынлыкъда, жарсылалада жашы анасындан къууат-къарыу излеген адетди. Малкъарлы поэтни лирикалы герою да Россиягъа ана деп андан тыянчакълыкъны сакълайды. Ол аны атып къоймазына толу ийнанады.

Аллай геройла кеслери Россиядан болушлукъ аллыкъларын кеслери да биледиле. Ала бизни кюрешге элт, биз энди урушха хазырбыз, сен салгъан борчну толтурургъа хазырбыз деген жюрек отну ачадыла. Ол отну мыдыхы окъуучуну жюрегине да жылыулукъ бергенди. Аны назмуларында миллетле арасында шуёхлукъну, патриотизмни, адамлыкъны жырламагъан жангыз тизгини жокъду.

Малкъар поэзияда сюжет къурауну бек усталарындан бири Керим Отаровду. Сюжет болгъан жерде уа образ болмайды. Отаровну эпикалы узун чыгъармалары угъай эсенг да, къысха чыгъармаларында окъуна ала-мат сюжетле бардыла.

Керимни бек махталырча чыгъармаларыны бири «Къарылгъашчыкъ уя ишлейди» деген назмусуду. Къыстау уруш шошайып, солдатла блиндажда жатадыла. Аллаи кезиуледе хар ким кеси сагъышын этеди. Бирле

уа кѳргенлерин, билгенлерин айтадыла. Ма ол мамыр шошлукъда лирикалы герой, блиндажда уя ишлеген къарылгъашчыкыны кѳрюп, анга тамаша болуп къарайды. Ёмюрюнде къарылгъачны уя ишлегенин кѳрмегенча болады. Да ол да кертиди, уруш отларында жюрюю мамырлыкыны къаллай болуучусун унутхан солдатланы жюреклерин къозгъай, къарылгъачны уя ишлеую, аланы жюреклерин минг тюрлю этеди. Ала, мамыр шошлукъну татыуун унутуп, хорламны юсюнден сагъыш да этмегенча, жалан да фашистлени ууатыуну ауарасы бла кюрешгендиле. Къарылгъачны уя ишлеую солдатланы ташагъа кетген сезим дунияларын, ол сезимни иелери болгъан солдатланы кеслерине ачды. Ала энди хорламгъа керти да жете башлагъанларыны, адамланы кырылыуу, сахарланы, эллени ууалыуу тохтагъаныны, топну, окъну атылыуу тауусулгъан заманны келлигини юсюнден терен сагъышха кетедиле. Кеслери да ол мамыр жашау ючюн, эркинлик ючюн, кюнню жарыкъ тиериги эм къанатлыланы шошлукъда уя ишлериклери ючюн къан къазауатда айланган керти батырла болгъанларын унутуп кѳйгъаннга ушайдыла. Къарылгъачны къазауатда уя ишлегени, топну, окъну буз ургъанча жаугъанына да эс бурмагъаны солдатны жюрегине, акъыл сезимине жашауну ёлюмсюзлюгюн жетдиреди. Топну, окъну жаугъаны, адамланы кырылгъанлары, болгъан затланы ууалыулары, фашизмни мурдарлыгын туура эте эсе, къарылгъачны уя ишлеую анга контрастды. «Жаз башы», «Жаз башы» деп хар строфадан сора къайтарып айтылгъан рефрен адамны дуния ич сезимин толу ачханды. Бу назмуда ишленген сурат бла ол суратны кючлю сезерча этген интонация бек тап келишгендиле. Автор кесини ол назмусунда хорламлы жазны келлигин, адамла насыплы боллукъларын да толу ангыларча даражагъа жетдирип жазгъанды.

Керимни «Жаралы комиссар» атлы чыгъармасы да аллайладанды. Чыгъарма терен психологизм бла кючлю темпераментде берилгенди. Лирикалы ыхтырыула геройну сезим дуниясын ачыуда авторну бек суйген амалларынды. Лирикалы ыхтырыулада, авторну хайырланган заты кѳбюсюнде табигъатны суратларыдыла. Керим кесини лирикасын, пейзажны тыш эффект ючюн угъай, идеяны терен ачар ючюн хайырланады. Адамны ич дуниясын, табигъатны сураты бла тенгешдирип, су-

ратларгъа бек суюди. Пейзажны духу лирикалы геройну жюрек халына, андагы тюрлениулеге жууап берича болады. Бир жанындан, аны пейзаж суратлары, кеслерини пейзаж борчларын толтуруп турадыла, экинчиден а геройну психологиялы халын: къууанчын, ачыуун, жарсыуун, кеси, кесини тенглери этген ишге ыразылыгын, умутун, тилегин ол ачыкъ береди. Автор «Жаралы комиссарда» чынтды коммунистни, керти солдатны жашау философиясын бералгъанды. Ол назмуну баш жигити коммунист комиссарды. Ол коммунист кесине насыпны халкъгъа деп этген хайырлы ишден излейди. Халкъны азап-лыгъы ючюн къазауатчы керек болгъан кезинде, ол адамда арсарлыкъ, не этейим деп абызырау, кесин ал сатырдан артха тартыу болмайды. «Хайда!» дегенде «Ма, мен!» — деп чыгъаргъа хазыр тургъан адамны жашау ызыбыз — Марксны-Ленинни окъууу юйретгенди. «Тип обществу кёрюнюшдю», — дегенди Горький. Горький айтханча, Керим Отаров суратлагъан коммунистлени да жангы жашау ызыбыз ёсдюрюп адам этгенди. Керим Отаровну чыгъармаларында фронт бла тылны ортасында къаты байламлыкъ да унутулуп къалмагъанды. Аны фронтдан юйге, юйден фронтха письмо жазгъан жанрдагы сейирлик чыгъармаларында граждан пафос, жюрек къаушалтхан лирика, адамны хорлаугъа учундургъан, итиндирген жютю публицистика, жюректни отун чачхан кючлю эмоция бек кючлюдю. Шагъатха аны «Анама» атлы узун чыгъармасын айтыргъа боллукъду. Анга лирикалы гитче поэмачыкъды дерге да боллукъбуз. Чыгъармада поэтни жашауундан алгъач сынауун, жюрегинде терен сагъышын, борчну ауурлугъун эм сыйлылыгын ангылагъаны, къайгысы, этген ишине ыразылыгъы, батырлыкъгъа, хорлаугъа таукеллиги жюректни теренинден чыккъан сёзле бла жазылгъандыла. Поэманы лирика героюну адамлыкъ къыйматы уллуду, борчун ангылауу теренди. Халкъ кеси азатлыгын анга эм аны кибиклеге ышанып бергенин поэт унутмайды. Поэт чыгъарманы ёлген анасына жоралап жазады да, аны берген сююн харам этмегге, аны адам этген Туугъан журтха ётюрюкю болмазгъа сёз береди. Поэтни айтхан сёзю бла этген иши бири бирин тутханына поэманы хартизгини шагъатды. Андагы сёзле керексиз таурухчуну аузундан чыккъан сёзле туююдюле. Автор ол чыгъармада суратлау амалланы кёп тюрлюлерин хайырланган-

ды. Бек алапат сабийчикге этген ол амалланы бек аламаты сабийлигин эскергениди. Аны ол сабийликни эскерген тизгинлеринде поэтни сабийлигин кёребиз, ол кеziуде поэт сюерик-суймезлик затла да бериледи-ле.

Автор сабийликни эскеруу бла чекленмей, ол сабийни табып, анга акъ сютюн берген, аны адам этип, тюз жолгъа салгъан, жашау ызны юйретген таулу ананы да огъурлу сыфатын суратлайды. Ол тиширыу, жарлы эм жахил болса да, эрсиз, бир талай къагъанакъ сабий бла къалса да, ишге жигер, акъыллы, тюзлюк бла кертичиликни ёкюлю, сабийлерин да керти адам этип юйретген таулу тиширыуладанды. Чыгъармада эски дунияны да, жангы жашауну да энчи, шартлы белгилерин керекли бояулары бла поэт уста бергенди. Чыгъармада жумушакъ лакъырда да, кюйдюргюч сатира да, бийик интонациялы кётюрюлюу да, жашау болумуну поэтни бичген багъасын ачыкълагъан лирикалы ыхтырылыула да элпекдиле. Поэма чалдишген (АБАБ) рифма бла жазылгъанды эм ол анга композиция беклик бергенди.

Мен ызыма айланыргъа кюнчыгыш жанына
Ичлерин бла эркин жерлени,
Ол заманда ашыгъырма, сакълап тургъан суна
Мен, кёрюрге, тансыкъ болуп сени.

Чыгъарма башдан аякъ 14—10 ёлчемде жазылгъанды. Хар айтылгъан жерни энчи магъанасына кёре ауазда тюрленгенлей турады.

Ол жанрдагы авторну «Сени юсюнгден сагъышларым» атлы назмула циклин да айтыргъа боллукъду. Чыгъарманы сегиз кесеги барды. Хар кесегинде да лирикалы геройну тилеги, мураты, жигитлиги, битеу сезим дуниясы толу ачылады. Чыгъармада суратланган геройланы, жигер, акъыллы, жигит халы, суйдюмлю сыфаты, аны ангылауу, психологиясы толу бериледи. Ол чыгъармада эки суйген жүрек бир бирге къаллай бир термилгенлери, ала бир бирлерин къалай суйгенлери, алай экинси да халкъыбыз азат болгъунчу, фашистлени ууатхынчы, насыплы болмазлыкъларын билгенлери, ангылагъанлары да ачыкъ кёрюнеди. Ала суймекликни жангыча ангылагъандыла. Аланы адамлыкъ баш къыйматлары коммунист ниетге кертичиликлериди.

Сен кезиусюз сакълама, мен жолдан къайтмам
Жолну узагъы алыкъа алдад.
Къолгъа шкогуму ала, къыралгъа ант этгенме мен,
Антын толтурур коммунист — солдат.

Чыгъарманы лейтмотиви олду. Лирикалы герой кесини адам борчун бла граждан борчун бирди деп ангылайды. Адамны жүрек тазалыгъын, асыллылыгъын къуршалагъан жашаугъа кёре суратлайды. Керим Отаров Ата журтну азатлыгъы ючюн саулугъун да, жүрек тебиуюн да, къанын да берген адамланы асыллылыкъларын суратларгъа усталыгъы ол жашауну магъанасын къаллай бир терен ангылагъанына шагъатды. Аны уруш жыллада поэзиясында жангы къылыкълы, жангы ангылаулу, жангы тюрсюню адамланы сыфатлары терен ачыладыла эм бек керекли баш белгилеринде кёргюзтюледиле. Аны уруш кезиудеги лирикасында алгъынча схемалыкъ жокъду, ол энди лирикалы геройну битеу ючюн толусунлай, жукъартмай береди. Поэт малкъар поэзиягъа жүтю, терен сагъышлы, жашаулу интонацияны келтиргенди. Ол а бийик патриотизм сезимни толду ачаргъа уллу болушханды. Поэт малкъар халкъ поэзияны төрелеринден кёп тюрлю затланы хайырланыу бла бирге, кеси да жангы кёп илишанла киргизгенди.

Фашист Германия 1945 жыл ууатылады. Битеу совет халкъ мамырлыкъ ишге кёчюп, уруш салгъан жараланы сау этерге, ол ууатхан затланы къайтарып ишлерге кёчеди. Историялы хорламны насыплы иеси совет халкъны эстетика излемлерин къандыргъан культура керек эди. Ма ол кезиуде совет жазыучула да кеслерини чыгъармаларын мамырлыкъны, урунууну хорлауну юсюнден жаза башладыла. Совет жазыучулагъа бек сыйлы, огъурлу борч жүкленди. «Ала совет адамны мамыр кюнлеринде жигерлик ишлерин, аланы сыфатларын, ич дунияларын ачыкълай, хар излемге жууап берирча чыгъарма жазаргъа керек эдиле.

Отаров ючюн да, бирси совет малкъарлы жазыучулагъа ушаш, ол борч ишге кёллендирген, къанат берген себеп болду.

Совет адамны ачыкъ образын уста бериуде авторну лирикалы къолайы уллуду. Лирикада бек алгъа адамны ич дуниясы ачылады, болгъан ишлени ачыкъ сураты бериледи, аны бла бирге ол ишледе поэтни да адамлыкъ багъасы бичиледи. Адамны ич дуниясы, аны белги-

ма. Сора, жарты тиллича, абызырап, поэтни назмуларын айтып алай кьутулургъа ашыгъама.

Къайсын Кулиевни поэзиясында ташны, агъачны, сууну, желни, жауунну, къарны, боранны, отунну, отну, таулары, музыканы, жаныуарланы, къанатлыланы эм да абстракциялы затланы (къартлыкъны, жашлыкъны, аурчуну, саулукъну, ёлюмню) юсюнден кёп айтылады. Аланы хар бирин башхалагъа ушамагъан энчи тюрсюнлерин, ич къыйматларын, эсден кетмезча, сезимни къозгъарча этип, уста береди. Ол затланы башха затла бла не байламлылыкъы барды, деген уллу соруугъа терен жууап да бериледи. Сезим къандыргъан шатык халкъ тили бла туугъан жерни суратын, уллу художникча да, ишлейди поэт ол назмулада.

Алай, биз айтхан затла не кючлю берилгенликге да, Кулиевни поэзиясы аланы юсюнденди деп айтхан алам уллу жангыллыкъды. Ол затла Кулиевни чыгъармаларыны тыш магъанасыдыла. Ала назмуда айтылгъан затла эселе, аланы кючю бла поэт заманыбызны философия магъанасын ачады, ол чыгъармалада нени юсюнден да айтылсын. Кулиев аланы хар барысын да адамланы жүрек халларын, тыш тюрсюнлерин, жамават эм энчи жашауларын кёргюзтюрге бойсундурады. Жашауну теренлиги, жашаула тюрленүүлени халы сыйдамланмай бериледи. Ол, битеу алам үлүн юсюнден жаза туруп, энчи адамны къаларын, къуванчын-жарсыуун унутмайды. Жангыз адамны къадарын суратлауну да адам улuna магъанасы болгъан ишге лери кётюпели. Жашаула хар кимни кеси къадары болгъанлыкъгъа, бир бири бла байламлы болмагъан зат жокъча, Кулиевни хар чыгъармасыны энчи темасы. энчи жазылыу ызы болгъанча кёрюнгенликге, ала барысы да бир уллу теманы — жашауну юсюндендиле. Ол чыгъармаладагъы баш оюм, ич тизгинлилик аланы бирин бирине асыры къаты байлагъандан, хар чыгъармасын энчи алып окъуй туруп, Кулиев ол теманы юсюнден ары дери жазгъаны, ол назмуда айтырыгъын саулай айтып бошамагъаны аны ызындан жазыллыкъ чыгъармада да айтыллыкъы кючлю сезиледи. Кулиев кесини бир статьясында «Мен поэмаланы тап жазалмайма» деп жарсыйды. Ол сёзню адамладан эшитсек, омакъланып айтады дерге да болур эдик. Кулиев а ол сёзню бир себепсиз айта болмаз деп сагъышланып къарайбыз. Нек дегенде, биринчиден, ол къаллай

жерде да, кьаллай болумда да, нени юсюнден да ётюрюк айта билмейди, айтыргъа да суймейди, экинчиден а, биз кёрюрге, окьургъа юйренген поэмаланы чеклерин Кулиев бузуп, кенгертип, жангы бет береди. Кертн да, «Алтын сыбызгы», «Ленинни юсюнден таулу поэма», «Чегем поэмасы», «Кёк чинарла» деген чыгъармаларына поэмала туююлдюле, ишленмеген жарты затладыла деге ким базыныр? Ол чыгъармала битеу совет литературада да поэма жанрны байыкъландыргъандыла, ёлюмсюз чыгъармалагъа кьошулгъандыла. Аны кьайсы чыгъармасын алып окьусанг да, алада терен магъана, тынгылы суратлау форма, жүрекини кьозгъап, тынчлыкь бермеген сезим кюч болгъанын кёресе, сезесе. Алай ала, бирине бири кьошулуп, тагъылып, бир чыгъармача саулай окьулсала, хар назмугъа, хар поэмагъа жангы кюч, жангы кьудрет кьошулады.

Ма бир юлгю. Кулиев жаш заманында фахмусуну сюеги иги кьатмагъан, жазыу усталыгъы чыныкъмагъан заманда «Мени хоншуларым» деген назму кьауумну жазгъанды. Анда тогъуз назму барды. «Тирменчини кьатыны Аминат», «Чурукъчу Махамет», «Сыбызгычы Хажос», «Жырчы Исмайыл», «Темирчи Къарабаш», «Бригадир Соллоу», «Сокьур уста Къайсын», «Устас Борис Игнатъевич» эм башхала. Ол назмуланы хар бирини энчи темасы, энчи суратланган адамы, ол адамланы энчи кьадарлары, бир бирине ушамагъан энчи кьылыкълары эм тюрсюнлери бардыла. Аланы бири махтаныргъа, бири лакъырда этерге, бири дауур этерге, бири жаншаргъа, бирлери уа ёпкелерге сюедиле. Ол кьылыкъларына, аланы адамлыкь кьыйматларына, этген ишлерин не халда этгенлерине кёре хар назмугъа керекли ён да, болум да берилгенди. Алай ол адамланы бирикдирген кюч аланы жарыкълыкъларыды, хар бири жашауда кеслери жерлерин тапханларыды, ишге усталыкълары бла фахмулукъларыды, аланы ишге кьатылыкъларыды, «кесим» деп мыллык атмай, «халкъ» деп кюрешгенлериди. Жангы жашау, жангы ыз аладан «кесимчиликни» кетергенди.

Алагъа не кёзден кьараргъа боллукьду? Кёп тюрлю адамланы кёп тюрлю халларын суратлагъан назмуланы циклиди дейим десенг, ол назмуланы бирикдирген ич байламлылыкь, ич тизгинлилик аланы «поэмагъа жуукьдула» деп айтдырадыла. Окьуучу халда мен ангы-

Бизни жылытыр ючюн
жападыла
Отунла, кёмюр болуп
къаладыла.
Биз а къоябыз отха
жылындыкъ деп,
Отунла уа кюйюп, от боладыла.

Кертиси бла да мында отну да, отда кюйген отунну да, анга жылынганланы да кючлю сыфатлары барды. Адамла, отдан угъай, отда жанган отундан жылыу-лукъ, къууат алгъанларын нек унутадыла деген тырман барды десек да, ётюрюкчю боллукъ туююлбюз. Алай ол затла чыгъарманы тыш магъанасыдыла, аны ич магъанасы башхады, назму жаз тил бла айтылгъан метафоралыды. Мында «кесим демегенни эки эрни бирге жетмейди» деген жашау ызны кёрюп болмагъан, халкъ ючюн, заман ючюн, башхала ючюн этген ишимден не хайыр, хурмет-сый аллыкъма деп сагъыш этмеген, ахыр солууна дери тюзлюкге къуллукъ этген чынтды адамны чомартлыгъыны, таукеллигини юсюнден айтылады.

Кулиевни поэзиясында, кесин унутуп, халкъ ючюн арий-тала билмей кюрешгенлени юсюнден кёп жазылгъанды. Ол бизни заманыбызны уллу кертилигиди. Кулиев кесини «Аууш» деген поэмасына М. Горькийден «Безумство храбрых — вот мудрость жизни», «Байракъ» деген поэмасына уа «Безумству храбрых поем мы славу» деген эпиграфланы бош алмагъанды. Ол Горькийден алынган тизгинле Кулиевни битеу поэзиясына, ол суратлагъан адамланы, лирика жигитлени жашау ызларына эпиграф боллукъдула. Кулиев ачыкъ, жарыкъ, чомарт, жигит, таукел адамланы сыфатларын, къууанч-жарсыуларын кёп суратлайды. Аны «Капитан Сааняны юсюнден баллада» деген чыгъармасында, ёлгюнчю хорламгъа къуллукъ этген адамны угъай, ёлгенден сора окъуна солдатланы алгъа элтирге итинген коммунистни сыфаты бериледи.

«Отунла» деген назмусундагъы баш магъананы биз «Тар къолда баргъан суучукъ» деп башланган атсыз назмусунда да табабыз:

Тар къолда баргъан суучукъ, эсге алмай
Аны атын аз адам билгенлерин,
Белгисизме деп, жарсып да къыйналмай,
Барады, тазалыгъы бла къууанч берип,—

дейди автор ол назмуда. Мында да сёз суучукъну юсюнден болгъанча кёрюннгенликге, керексиз дауур-къаугъа-сыз кесини огъурлу ишин этген, сабыр халал адамны юсюнденди хапар. «Кюл да кюл болуп керексиз къалмады» деген дагъыда бир назмусунда автор ол магъананы былай береди:

Кюл да кюл болуп керексиз къалмады,
Ол жай шуулдап тургъан терек эди,
Терек, от болуп, бошуна жанмады,
Къыш юйню сабийлеге жылытды.

Мында адамны жашауда адамлыкъ борчуну юсюнден терен философия барды.

Малкъар поэзияда мен бек суйген чыгъармаланы бири Кулиевни «Къара ат акъ къарда ёледи» деген назмусуду. «Нек жаратаса?» дессле тынгылы ангылатырма деп базынган окъуна этмейме. Кулиевни ол назмусунда атны сыфаты Л. Толстойну Холстомери, Фру-Фрусу, Купринни Изумруду, Айтматовну — Гюлсарасы къалай суратланган эсе, аладан осал ишленмегендиле. Малкъар литературада атны сыфаты аныча кючлю ишленгенин мен кёрмегенме. Автор ол атын кёп чаришледе озгъанын, кёп жолда туякълары къызгъанын, кёп кечеге кёпюрден ётгенин, окъла сызгъыргъанларын эшитгенин, кёп ариу къызланы келтиргенин, туююш, къаугъада къылыч суурулгъанын кёргенин, аны жютюкюулакъ, бийиктуякъ, сыйдам белли, жукъажыякъ ат болгъанын, харамлыкъны билмей чабыучусун, кючюн аямай барыучусун айта келип, ол атны бизге суйдюреди. Аны бизге бек багъалы зат болгъанын сездиреди. Къайтара да къара атны акъ къарда ёлгенин, анга мурдарны огъу тийгенин ол ёмюрюнде биринчи кере жыгъылгъанын эскере, рефрен халда суратлай, окъуучуну акъыл-эсин бир жерден кетерге къоймайды. Алай мында да сёз ариу, эмилик, къарыулу, жюйрюк, ёхтем атны, аны акъ къарда жыгъылып ёлгенини юсюнден бармайды. Адамлыкъ бла адамсызлыкъны, мурдарлыкъ бла халаллыкъны, зорлукъ бла келишиусюзлюкню ортасында чойреликни юсюнден барады. Мында автор, бир къарагъанда тюрсюнлю контрастлыкъны бергенча, акъ тюрсюн бла къара тюрсюнню бири бирине къаршы сюегенча кёрюннгенликге, мени окъуучулукъ сезимиме бек алгъа къарны акълыгъы угъай, аны сууукълугъу, къара атны субайлыгъы

угъай, ариулукъну суймеген, хар неге да кыызгъанып къарагъан кюйсюз мурдарны къара ниети жетеди. Бу назму да турушунлай метафорады. Къанатлы атны юсю бла автор ниетни, умутну къанатлылыгъын береди. Авторну «Къара жел бла сѣлешеме», «Акъ жел бла сѣлешеме» деген назмуларында да автор къара желни адамлыкъны, терсликни, зарлыкъны, малкѣзлюкню, сансызлыкъны, кюйсюзлюкню, мурдарлыкъны белгиси этип, акъ жел бла уа адамлыкъ кыйматны, жашауда болгъан тюзлюкню тенгледиреди. Автор ол чыгъармаларында жансыз затха кючлю жан кийиреди.

Не да аны «Къама» деген назмусуна бир эс бурайыкъ. Поэт ол темада чыгъармаланы аз жазмагъанды. Башха затны юсюнден жазгъанда да, къаманы кѣп сагъынады. Биз билгенликден, кѣп халкъланы поэзияларында къама жангы тема туююлду. Уллу орус классикле Пушкин, Лермонтов эм башхалары къаманы юсюнден ёлюмсюз чыгъармала жазгъандыла. Кавказ халкъланы кѣп уллу поэтлерини чыгъармаларында да къама кесине тийишли жер тапханды. Аланы барысыны да чыгъармаларында да къама символ, метафора халда болгъанды да, ол жигитликни, тѣзюмлюлюкню, таукелликни, тенгликге, суймекликге кертичиликни белгисича берилгенди. Аллай деменгили поэтледен сора ол темада жангы зат айталлыкъма, деп базыныу кыйыш иш эди. Кулиев ол ишге фахмусу иги сюек къатдыргъынчы, жазыу усталыгъы чыныкыгъынчы отузунчу жыллада окъуна базынып «Къама» деген назму жазады. Жазгъанда да ол уллу поэтле берген магъана бла даулашлы этип жазады. Ала къама тюз затланы белгисиди, деп берселе, ол а къаманы терсликни, мурдарлыкъны, бетсизликни, ышангысызлыкъны белгисиди деп жазгъанды. Уллу поэтле къаманы юсю бла адамланы ортасында халланы, адамланы кылыкъларында затланы бере эселе, жаш поэт а къаманы юсю бла сауутланыуну береди. Былайда сѣз жаш поэт уллу классиклени хорлады дегенде туююлду, ол хар ёлюмсюз темалада кесини ызын, ауазын излеги сейирликди, аны таукеллилиги уллу жигитликди. Алай халкъыбызны уллу сынаулу жашау жолу уллу кюреши, ол кюрешге Кулиевни кесини тири къатышып жазгъаны, дуняны, заманны халын поэт терен ангылап, сагъышлы къарагъаны къаманы образын башха тюрлю жазаргъа излегенди. Къайсын Кулиев бош, тюз адам-

ланы юсюнден жазаргъа бек суйгенин билебиз. Ала керти коммунистледиле. Поэмаларыны геройлары да бош адамладыла. Алай иги эслеп къарасанг, сен ол поэмаланы окъугъунчу билмей, сан этмей айланган кѣп жангы затха тюшонесе. Сени биргенге бир элде, бир шахарда, сени тийренге бирге жашап, кѣре, тюбей айланганлыкъгъа, сан этмѣй озуучу адамларынгы энди тюрслеп, иш этип къарайса, алада алгъын эслениучю адамлыкъны кѣп белгилери бугъуп тура болур дейсе. Алагъа эс бурмай озуучунга сейир этесе, жюрегинге адамлагъа халаллыкъны таркъаймаз кючю тууады. Ары дери санга тыш адам болуп кѣрюннгенле бла сени арангда уллу ниет жууукълукъ болгъанын ачыкъ ангылайса. Жашауну тутуругъу аллайла болгъанын билессе. Сени бююннигю насыбынг ма ол сен эслемѣй, сансыз этип озуучу адамланы кючю бла болдурулгъанына кѣзюнг жетеди. Сен да адамла ючюн жашаргъа, ала ючюн деп кюреширге таукелленесе. Ол адамла бла бирге, жашап, бир хауада соллу алгъанынга ѣхтемленип, насыплы боласа. Кулиевни коммунистлеринде баш белги олду. Ала кеслерин хар заманда болуп кетген, бола тургъан эм энди боллукъ ишлеге жууаплы сунадыла. Аланы юсюнден окъугъанлада да аллай уллу жууаплылыкъны сезими кюзгъалып, жюрек кѣтюрюледи.

Кулиевни «Арба ызла» деген поэмасында Рамазан бла Азамат, «Ленинни юсюнден таулу поэмада» Бекболат бла Борис Игнатъевич, «Байракъда» Хасан бла Азамат, «Ауушда» Азрет ма аллай коммунистледиле. Аланы атлары башхача, кылыкълары да, тюрсюнлери да, кеслерин жюрютюулери да, сѣлешиу халлары да, темпераментлери да башхады. Психологиялары да башхады. Ала тюбеген, хорлап чыкъгъан жашау сынаулары да бир бирге ушамайды. Бири къарт, бири жаш, бири сабыр, жууаш, бирсиси хылыф-тылыф, бирлери уллу окъуулу, бирлери уа кючден окъуй-жаза билгенледиле. Бирлери граждан урушха, бирлери коллективизациягъа, бирлери Ата журт урушха къатышхандыла, бирлери мамыр кезнуде, бирлери аскер къуллукъда, бирлери партизан отрядда кеслерини кимликлерин туура этгендиле. Бирлери устаз, бирлери партия къуллукъчу, бирлери арбачы, бирлери уа лѣтчикди. Кулиев хар адамны этген ишин бош сагъынып кѣймейды. Ала этген ишлерин тынгылы этемидиле, угъаймы, ала тутхан орунларына

толу жууап беремидиле, угъаймы, ала этген ишлерин сюемидиле, огъесе суймеймидиле, хунерлимидиле, угъаймы, усталыкълары къалайды деген затланы толу, кючлю ачыкъ жууабын бередн. Аллай суратлауну юсю бла уа ол коммунистлени ич къыйматларын, тюрсюнлерин ачады. Ма ол хар жаны бла да тюрлю болгъан Кулиевни коммунистлерин бирге жууукъ этген затланы керти коммунистлигиди. Ленинни окъуууна, жолуна, жашау ызыбызгъа кертичиликлериди. Терк окъуна жанмай, тютюн этип тургъандан эсе, къургъакъ чинар жаркъалача жанып, къызыу отда тауусулуп, кюл болууну сайлагъанлары аланы бир бирге жууукъ этеди.

Кулиев кесини чыгъармаларында адамлыкъ къыйматларын суратларгъа деп сайлагъан жигитлерин жашауну сынау отуна атады да, аланы къурчу къалай къатханына къызыу жүрек бла, жүтю кёзле бла, сабыр акъыл бла сагъайып къарайды. Ол сагъайыу окъуучуну жүрегинде да тынгысызлыкъны отун жандырады. «Осуят» деген поэмада Харун деген таулу чыныгъыу, суюк къатдырыу халына алай эс бурады. Авторну тынгысыз сагъайтхан затланы бири: ол сынаулагъа хорлатмай, тобукъланмай, заман бла жашау салгъан борчланы коммунистча толтура болурламы, огъесе кеч чыкъгъан талны зыгыт чыбыгъынлай мортму болуп сынарлыкъдыла деген сагъышды. Харун кёрмеген къыйынлыкъ, ол тюбеменгелен кюйсюз сынау къалмайды. Поэмада Харунну революциядан эртдеги жашауундан хапар башланады. Ол бир жол жалчылыкъдан къайтып келе, ёгюз арбагъа жүюкленип келген адам ёлюгюн кёреди, анга эслеп къараса, атасына элия тийип ёлгенин биледи. Анга ачуудан кюйюп, ичинден бишгенликге, кюйгенин адамлагъа кёргюзтюрге тауланы деменгилигинден, халкъыбызны узакъ заманладан бери кюйсюз жашаулада юйренген тёзюмлюгюнден уялады, ийменеди дейди. Ол мотив поэманы ахырына дери рефрен болуп, Харунну сынаулу къадары бла бирге келеди. Былайда автор Харунну бек жууукъ адамыны ёлюмю бла сынайды. Экинчи кере уа автор Харунну сан-чарх къыялулугъу бла, жараны ачыгъаны бла да сынап кёреди. Харун жарлы жаш болгъанлыкъгъа, ол тюзлюкню, ачыкълыкъны, халаллыкъны суйген ёхтем, акъыллы жашды. Революцияны кезиуонде тюзлюк бла терсликни терк ангылап, хар жанындан да алчы болуп, революция жанына ётеди.

Акъ гвардиячылагъа къажау кюрешге къатышып, пленге тюшген жеринден бийик юйню башындан секирип, бутун сындырады. Буту сыннган, жаралы, акъ гвардиячыла туююп ырахын этген Харун не жиляргъа, не сынсыргъа тауладан уялады. Анга да тѣзеди. Хорламлы бошалгъан граждан урушдан сора кесине энчи намыс-сый, хурмет, къуллукъ излемей, партия жиберген жерде он-он беш жылны кече жукъу, кюндюз солуу дегенни унутуп, ишлеп жашайды. Халкъ ючюн деп аллай бирге кесини энчи башын унутуп кюрешген Харуннга карьеристле, халкъ жаулары душманса деп, тутуп, Туугъан жеринден къыстагъанда да жилимайды: кѣлсюзлюкге хорлатмайды.

Уруш башланьрдан аз алгъа Харунну терс тутулгъаны ачыкъланып, ол элге къайтады. Уруш башланганлай, сиз мени терс тутхан эдигиз деп ёпкелемейди, дерт тутмайды. Жанындан суюген жашларын урушха ашырады. Кеси уа элде къалгъан къарт-къуртланы, тиширыуланы, къыязуланы, сабийлени жыйып, бригада къурап, фронтха кетгенлени жокълугъун сездирмей, урушдагъыланы хар кереклерин да жалчытыр ючюн къазауат этип ишлейди. Бир кюн ишлей тургъанлай, аскерде жашыны ёлгенин билдирген къагъыт келгенде да жилимайды. Тауладан уялады. Кѣлсюзлюкге хорлатмагъаныны, жилимагъаныны себебин Къайсын алай бла ачады. Ол Харунну ким болгъанын уллу ишледе, уллу къазауатда сынаиды. Алай ол сынаула, кюйсюзлюкле, ачы кюрешле, къоранчла аны адамлыкъ даражасына ишеклик туудурурча, коммунистлигин тюшюрюрча болалмайдыла. Аны таукеллигин селейталмайдыла. Аны жюрегин таш этмейдиле, адамланы къууанчына-бушуууна ортакъ болуучу сезимни аны жюрегинден кетералмайдыла. Аны адамла бла байламлылыгъын юзалмайдыла. Коммунистликден тайдыралмайдыла. Ленинни окъуууна, жашау ызыбызны тюзлюгюне ишекленуу аны жюрегинде жер тапмагъанды. Аны кѣлсюзлюк, къанатсызлыкъ басынчакълаялмагъанды. Ленинни окъууу аны жолун жарыгханлай тургъанды. Аллай къыйын сынаулагъа хорлатмай, адамлыгъын-коммунистлигин тас этмей сакълап къалыр ючюн, алгъыннгы къыйматына жангы къыймат къошулур ючюн, кѣп зат керек болгъанды. Ала Харунда эллек табылгъандыла. Харунну жашауу, Харунну къадары халкъны жарым ёмюрлюк жашаууду, сынаулу къа-

дарыды. Аны образы, конкретна ишленген образ болганлыкыга, халкыны бир адамны юсюнде берилген образыды. Ол социальна типди. Битеу берилген ишле, история фактала, чыгъарманы композициясы да Харунну сыфаты бла, жашауу-къадары бла байламлы болуп ишленгенди. Поэмада эпика кенглик, лирикалы сезим юсюнде ийленип, жуушдурулуп берилгенди. Поэмада кинематограф стильни ызы кючлюдю. Харунну жашауу, аны бла бирге уа халкыны жашауу да кино-кадрладача кёрюнедиле.

Кулиевни «Кёк чинарла» деген чыгъармасы кёп жанындан «Осуятха» ушамайды. Автор ол чыгъармасына повесть деп бош атагъан болмаз. «Осуятда» хар зат да бир адамны юсю бла бериле эсе, «Кёк чинарлада» уа контрастлы, бир бирине къажау сюелген эки адамны юсю бла бериледи. Аланы бири врач кыыз Зариятды, экинчиси колхозну председатели Хамзатды. Была къалай ишлегенлерине, колхоз ишге, жамауат эм энчи жашаугъа къалай къарагъанларына, алагъа адамла, ала биргелерине жашагъан адамлагъа не ниет тутханларына кёре, автор чыгъарманы ниет магъанасын ачады. Андан сора да бу чыгъармада кылыклары да, тюрсюнлери да толу суратланган адамла «Осуятдан» эсе къайда да кёпдюле. Колхозну бухгалтери Къаплан, элни бир бирге юскюре айланган къуртха Кябахан, Зариятны малкёз анасы, Зариятны жууаш атасы Бато, бир эшитген сёзюн минг этип элге жайгъан Абад, башхалагъа ушамагъан былхымлары эм тюрсюнлери бла поэмалагъа киргендиле. Аланы хар бири жашауну бек керекли бир жанын ачыкъ этерге болушады. Дагъыда бир башхалыкъ: «Осуятдан» эсе «Кёк чинарлада» лирика ыхтырыула къайда кёпдюле. «Осуятда» Харунну кылыгыны, былхымыны къралыууну, ёсююню, чыныгыууну тюз сызлыгы бла поэманы башындан аягына дери авторну ачаргъа кюрешген идеясын бергенлей турады. «Кёк чинарлада» Хамзатны аллай образы жокъду. Хамзатны кылыгы граждан акъылбалыкъ болууну процесси халда угъай, аны адамлык кыйматыны бузулууну, оюлууну диалектикасы халда бериледи. Бу чыгъармада хар затны бирикдирген, жуушдургъан тутурукъ лирика жигитни образыды. Ол да лирика ыхтырылыулада бериледи. Поэтни ауазы, поэзиясы лирика ыхтырылыулада угъай да, башха жигитлени юсюнден

айтылганда да, даулаш-түйюш халдагы келишиусюз-люкле суратлана туруп да эшитилгенлей, сезилгенлей турады. Кулиевни башха чыгъармаларындача мында да магъана ичли-тышлы болуп бериледи. Алай болса да, поэт бу чыгъармасында да «Осуйтдача» баш жигитни жашау сынауланы ертенине атып, ол кесин анда къалай тутарыгына, адамлыкъ кыйматын къалай сакъларыгына эс буруп къарайды. Ол адамлыкъны бек башы болган коммунистлигине кир кьондурмай туралдымы, личность, гражданин халда, ёсалдымы деген соруулагъа Хамзатны жашауу, кьуллукъда ишлеую нечик жууап бергенин, керексиз омакъландырмай, жашауу кесиндеча хапарлайды. Бу жанындан алып къараганда, автор Харуннга да Хамзатха да бир кёзден къарап сынай башлайды. Хамзат ахырына дери кесин чынтды адамлай, керти коммунистлей туталмайды. Алгын а ол башха тюрлю адам эди...

Хамзатны жашлыгы, комсомол заманы революциядан сорагы жыллада етеди. Аны окъуу-билими уллу болмаганлыкъгъа, ол акъыллы жаш болганды. Халалжюрек, хар нени да терк ангылаган, керекли ишни терк тындырган жаш эди. Элде комсомол жаш адамлагъа тамата болады, кечеси-кюню да, чарх айланганлай, эски жашау ыздан кьалган затлагъа, кулаклагъа кечгинлик бермей, къазауат этеди. Тюз ангылауу болган, халалжюрек, кесимчиликни суймеген Хамзатны авторитети комсомол жаш-кызыланы арасында, артда уа сау элде да кётюрюле келеди. Колхоз кьуралганлай, аны колхозгъа председатель этедиле. Аны ишге мыллык атыуу, тынгысызлыгы кёбейген болмаса, ишлеу халы ёсген болмаса, адамлыгы тюрленмейди. Ол Шолоховну «Поднятая целина» романындагы Нагульновха кёп жанындан ушайды. Кертиди, Нагульнов битеу дунняда революция ючюн деп, кече жукъламай, кюндюз солумай кюреше эсе, Хамзатда аллай уллу план, лозунг жокъду. Ол кесини элиндеги ишле, ауарала бла чекленеди. Алай Хамзат да, Шолоховну жигитине ушаш, энчи насыпха, энчи байлыкъ-ырысхыгъа жетер ючюн кесин атын адамланы аузундан тюшмезча этер ючюн кюрешмейди, ол аны акъылына окъуна кирмейди. Хамзат колхозгъа тамата болган ол жыллада андан кёп билген, андан уллу окъуу болган хазна адам табылмаганды. Алай ол кесин хар нени да кёп билген сунуп тохтама-

гъанды, башхаладан соруп, ангыларгъа ылыкъсынмагъанды. Жерчиликни юсюнден да, малчылыкъны юсюнден да, башха ишлени юсюнден да элде къартдан-къуртдан, жашдан-къыздан да соруп, хар бирини юйретгенин мыйгысында биширип, къалай этерге кереклигини саргышын а алай этгенди. Элни ичинде къууанч-бушуу болса да, ол бош андан къайгъы сёз берип, алгъыш этип къоймай, керти жүрекден къууана, ачыу эте, ортакъ бола билгенди. Жарсый, жапсара билгенди. Адамла да жарсыуларын, къууанчларын айтыргъа анга келип тургъандыла. Элни ичинде не бушуу, не къууанч къууум да Хамзатны оноусуз, ол берген кенгешсиз этилмегенди. Алай бла Хамзат хар юйню тёрюнде, элни адамларыны жүреклеринде хар заманда да сакъланган жер тапханды. Элни гитчелиги, мюлкню азлыгъы, техниканы хазна болмагъаны, Хамзатны тюз акъыллылыгъы, ол элде сынаулу адамланы юсюнден кенгешлерине тынгылай билгени Хамзатча аз окъуулу, жарты жажил адамгъа, колхозгъа да хайырлы оноу этерге онг бергенди. Элни адамлары бла Хамзатны ортасында къаты биригиу къуралады. Адамла уллу жүрек ачыкълыкъ бла, къууанч бла ишлейдиле, эринчекликге, ишден кесин албугъартыучулукъгъа жол бермей къорешедиле. Колхоз аягъы юсюне бола, аякълана, байкълана, терк ёсе башлайды. Адамланы жашаулары, культуралары, билимлери да ёседи. Колхоз районда, республикада бек алчы колхозлагъа къошулады, аты узакъда эшитиледи. Ма ол жетишимледе Хамзатны салгъан къыйыны да уллуду. Колхоз бла бирге Хамзатны авторитети да ёседи. Алай ол авторитетни ол ултхагъа не да кёзбаугъа алмайды, анга хурмет кёкден тюшмейди, не да бирле кёзбаулукъ бла бермейдиле. Аны Хамзатха халал къыйыны бла, уста оноучулугъу бергенди, кече жукълагъан, кюндюз эс жыйып сабырланган не зат болгъанын билмей, от тюшгенлей, адамла ючюн къазауат этип ишлей кетип тапхан намыс-хурметиди. Районда да, республикада да аны аты жалан махтау бла айтылады. Ол президиумда кесине хар заманда да сакъланган жер табады. Колхоз а тохтаусуз ёседи. Адамланы жашау къолайлары, культуралары, билимлери дагъыда кётюрюледи. Колхозну мюлкю уллу болады, жангы машинала къошула, уллу билимли адамланы излейди. Адамла Хамзатха ийнанадыла. Ол жангылыч, терс этерик иш жокъча

сунадыла. Ол билгенни билирге базынмайдыла. Алай бла Хамзатны колхоздагыыла авторитетни тѣппесине салдыла да, кеслери уа тюбюнден ёрге къарагъанча боладыла. Хамзат кеси да аз-аздан уллу кѣллю бола, кесине базына, адамлагъа менсиниву бла къарайды. Юйренчикликши инерциясы бла ол алгъынча кенгеш соргъанлыкъгъа, къуванч къууумларына алгъыш, бушүүлари на жапсаруу сѣзле айтханлыкъгъа, колхозчула бла аны ортасында суувкълукъ тууады, жикге айырылыу чыгъады. Ол артда уа элни адамлары ахыры да жукъ билмегенча, ангылаулары болмагъанча, бир ишни да тындыралмазлыкъча, алагъа базынмай, хар нени да кеси болдувургъа кюрешеди. Элни адамларында инициатива къалмайды, не айтаса деп, анга ауузларын ачып турадыла. Ол да от тюшгенлей, хуухотуннга къалып, не кече жукъламай, не кюндюз солумай, башхалагъа да тынчлыкъ бермей, чабып айланганлыкъгъа, иши тап бармайды. Элни адамлары ёсмей, бир даражада тургъанча сунганлыкъгъа, Хамзат алагъа кесини жамауат оноуда, къуллукъда кѣтюрюлген бийиклигинден къарагъанлыкъгъа, адамла ёсмей, окъумай бир халда турмагъандыла. Жашау бла бирге колхозчула ёсгендиле, заман алгъа кетгенди. Жашавуу бла, колхозчула бла алгъа барыргъа, ёсерге, интеллектин кѣтюрюрге заман да, онг да, тирилик да Хамзатха табылмайды. Ол жашаудан артха къалады. Ол онгсузлукъ анга кесини ишлей билмегенненден келгенди. Алай билимсиз къалынуу палахы колхозну экономикасына да кеси хатасын береди. Ол ачыкъ айтыргъа, бойнуна алыргъа базынмай эсе да, кеси жашаудан артда къалгъанын, алгъынча колхозгъа оноу эталмазын, адамла суйген, хурмет этген, хар не иште да ол жанлы болуп туруучу халдан айырылгъанын жюрегини теренинде сезеди, халин тюрлендирирге уа суймейди, кюч да тапмайды. Не да болсун, кеси кѣтюрюлген хурметни бийиклигинден сыпдырылып тюшмез ючюн тырнакълап жабышыргъа, анда туругъа кюрешеди. Хар зат да тюрленмей, алгъынча турса сюеди. Кесини терс ишлерин айтханланы, шарайыплары ючюн тырман этип болушургъа кюрешгенлени ол кѣрюп болмайды. Аланы къанлы жаууна санайды. Тѣгерегин тилчиледен, ётюрюкчуледен, гудучуладан, кѣзбауладан толтурады. Къолундан иш келген, хунери болгъан, ишни тюзюп, табын излегенлени бирин да къуллукъда къой-

майды. Аланы ол зар адамлагъа тергейди, кесине уру къазгъан сунады. Адамла, алгъынча аны аузуна къарап, не айтаса деп сакълап турмайдыла. Ма аны къылыгъыны, бузулууну ич себеплери андады. Алай бузулууну, адамлыкъ къыйматыны седиреуюню логикасы аны кемчиликлерин жамауат жашау бла, жамауат иш бла чеклендирип къоймайды. Аны энчи жашауунда да кѣп къатыш-къара ишле боладыла. Хамзат кѣп тюрюлю мадарланы юсю бла элде махталып айланган, хунерли, намысы-сыйы жюриоген Зарият деген врач къызны алыргъа кюрешеди. Аны терслиги къарт адам жаш къызгъа кѣз къаратып, аны алыргъа кюрешгенинде туююлдо (Зараятдан эсе Хамзатны къызлары тамата болгъаны поэмада айтылады). Жыл санлары бир бирге келишмеген эр киши бла тишируула аз кере юйдеги къурмагъандыла. Ишни палахы Хамзатны бир затны юсюнден да сагъыш этмей, бир затны да тергеуге алмагъанындады. Зариятны жюриегинде, акъылында не барды (ол колхоз зоотехниги Аскерни суюгенин окъуучула биледиле), ол Хамзатны сюемиди, суюмеймиди, анга барыргъа унаймыды, унамаймыды ол затла аны жужълап тюшюнде да болмайдыла. Хамзат кеси ол къызны суюгенин-суюмегенин окъуна билмейди. Аны акъылыша кѣре, иш былайды: ол аты чыкъгъан адамды, элни адамлары анга сормай, къызларын эрге бермегендиле, жашларына къатын алмагъандыла. Ол айтханга киши угъай демегенди. Элни адамлары аны аллай къылыкъгъа юйретгендиле. Ма ол хыйсапдан, Хамзат, намыс-сыйны, адет-тѣрени, моральны унутуп, Зариятны алыргъа кюрешеди. Къыз анга барыргъа унамагъанын эшитгенде уа, сейир этеди. Элни жахил адамлары этмез ишни этеди. Элни къатышдырып, бир бирине юскюрюую Кябаханны келчиге тутады. Мал-мюлк, ырысхы, авторитет бла терилтирге кюрешеди. Аны юсюнден жаймагъан аман сѣзлери къалмагъанды. Зариятны малкѣз анасын арагъа салады, ол а къызын Хамзатха берир ючюн ата-ана авторитети бла, адет-тѣреле бла къоркъутуп кюрешеди. Андан да жужъ чыкъмайды. Зарият анга барыргъа унамайды. Алай бла эл бедешлиги болуп, Хамзатны адамлыкъ къыйматы ахырына дери алай седирейди.

Айтматовну битеу дунягъа аты айтылгъан «Биринчи устазы» деген повестини баш жигитини махтаулуугъу жалан да къарангылыкъны, жахилликни кетерир ючюн

этген алакат ишлери туйюлду. Ол кеси да жахилликден кючден кьутулгъанлай, кючден-бутдан окъуй-жаза биле тургъанлай окъуна, сабийлени окъутургъа кюреш-меклиги андан чексиз батырлыкъны излегенди.. Мени акъылыма кёре, къайтарып айтама, аны адамлыкъ къыйматыны дагъыда бир кючлю жери ол алгъа барыуну саууту болуудан аны чырмауна айлана башлагъанын сезгенлей, ол ишни тынгылы жалчытырыкълагъа таукел жол берип, кьолундан келген ишге кетгениндеди. Ол почтальон бош болмагъанды. Дюйшен былайда да уллу кюрешчилей, чынтды коммунистлей къалгъанды. Жалгъан ёхтемлениуге, менсиниуге жол бермегенди. Кулиев кесини жигитинде аллай кюч табылмагъаны ючюн ачыуланып, сёгеди. Хамзатча керти коммунистни аллай кючю къалмагъанды. Заманны излемина кёре колхозгъа оноу эталмазын ангылагъандан сора да, ол кьул-лукъгъа, къачан эсе да бирде тапхан авторитетине жабышып, жашаугъа чырмау болмай кьоялмайды. Хамзатны терслигини башы андады.

Кулиевни «Осуятында» Харун керти коммунистча сынауладан чыныгып чыкъгъан эсе, Хамзат а хорланып чыкъгъанды.

ЮЙРЕНИУНЮ КЕП ТЮРЛЮ ЖОЛЛАРЫ

Тюрлю-тюрлю миллетледе профессионал литература-ла хар заманда да бир ызда, бир жол бла жаратылмайдыла. Ол жолланы кеп тюрлю энчиликлери болады. Узакъ заманладан бери миллетни экономика жашау халы, культурасыны ёсюу халы къалай болгъанына кёре, окъууну-жазыуну болгъанына, болмагъанына кёре, сынаулу, айныгъан литературалары болгъан халкъла бла къаллай байламлыкъ жюригенине, ол литератураны иги юлгюлеринден къаллай юлгю алгъанына кёре, жангы литература кесини энчи жолу бла айный тебирейди. Аллай жангыдан жаратыла келген миллет литературагъа халкъны фольклор чыгъармаларыны да хайыры уллу болады.

Бир-бир халкъланы миллет литературалары хоншу халкъланы айныгъан литератураларыны сейирлик юлгюлеринден асыулу хайырланыуну жолу бла тиргизиледи. Башха халкъланы профессионал литературалары уа фольклорда зыгытланып, ёсюп чыгъадыла.

Озгъан ёмюрледе бизни халкъыбыз тау тыгъырыкъларына тыгъылып, тышындан келген жаулагъа, жашагъан жерлерини тарлыгъына, жашау ызны терслигине, кюйсюзлюгюне къажау кюреше, дуняны алчы халкъларыны культураларындан тынгылы юйреналмай, цивилизациядан кереклисича юлюш алалмай къалгъандыла. Къыйыр-бухчакъда къалып, илмусун-билимин иги ёсдюралмагъанды. Кёпге дери профессионал литературасын да, искусствосун да зыгытландырып айныталмай тургъанды. Динни кеп тюрлю законларына юйретиучю

анда-санда бир дин школну айтмасакъ, халкъ хайырланып, керегине жаратырча окъууу-жазыуу окъуна болмагъанды. Миллет искусствосу, жазма литературасы кючлю айныгъан халкъла бла байламлылыгъы да къарыу-суз болгъанды, аллай литератураладан хайырлы юйренип, кеслерини миллет культураларын тынгылы ёсдюрюрге болушлукъ да, онг да тапмагъанды.

Алай болгъанлыкъгъа, къарачайлыла бла малкъарлыла бир миллет эдиле эм аланы сейирлик тиллери болгъаны себепли, ол кесини узакъ заманладан бери башы бла сынагъан затланы ичде биширип, ичде ёчюрюп къоймагъанды. Узакъ жашауунда кёрген затларын ёлюмсюз сёз чыгъармаларына айландырып тургъанды. Адамда къабыл алыуну кёп тюрю сезими болады, аланы бирлери иги ишлемей къалса, аланы кюч-къууаты, чыгъармачылыкъ ич онглары башхаларына кёчгени белгиледи. Сёз ючюн, сокъур адам эшитгенин унутмайды, сангырау адам да кёргенин эсинде къаты тутады. Бурну бла ийис ангыламагъан адам ашны татыуун бек иги биледи. Жашау ызы тарлыгъындан, бизни халкъда кёп затдан къурлай къалгъаны ючюн болур, аны битеу чыгъармачылыкъ ич онглары, саулай генийлиги аууздан ауузгъа айтылгъан сёз чыгъармачылыгъына — фольклоргъа жыйылгъанды дерге онг барды. Башха халкъланы фольклоруча, бизни фольклор да чыгъармаланы кёплюгю жанындан, жанрларыны хар тюрюлюгю бла, тематиканы кенглиги бла, образлылыкъны кючлюлюгю бла, эпикалы къудретлилиги бла эм да башха тюрю затлары бла кимни да сейир-тамашагъа къалдырырчады.

Бай фольклорубуз халкъыбызны узакъ ёмюрледен беричи жашаууну, историясыны, культурасыны эм жашау философиясыны энциклопедиясыды.

Бизни профессионал литературабызны тиргизген, зыгытландыргъан, тамырландыргъан баш кючлени бири ол фольклорду. Бизни литературабызны тиргизип, аягъы юсюне этген, тыянчакъ кюч болуп, ёсерге бюгюн да болуша тургъан экинчи уллу кюч ол орус халкъны деменгили литературасыды. Башха халкъланы литература ызларына юйрениу да кёбюсюнде орус тилни юсю бла баргъанын унутургъа керек туюлду. Бизни профессионал литературабыз тиргизилип бюгюнню бийикликге жетгинчи, фольклор ызладан юйрениуню

жоллары кѣп тюрлю болгъандыла. Ол юйрениуле берген «тирлик» да хар заманда бир кибик туююдю. Бирде фольклор профессионал литературагъа тема да, сюжет да, суратлау керекле да, суратлау жолла да бергенди, саулай литературада да, энчи авторлада да чыгъармачылыкъ ич онгланы уятып, терк ёсерге болушханды. Бирде уа, жашауну терен суратларгъа къоймай, аны юсюнден учхара хапар айтып къояргъа юйренчик этгенди. Фольклор ызлагъа юйрениу хар авторну фахмусуну къудретине, жазаргъа усталыгъына, жашауну эм халкъ тилни къалай билгенине кѣре башха-башха тюрлю болады. Бир авторну чыгъармачылыгъы башха-башха кезиулеринде окъуна ол фольклор ызлагъа юйрениуге ушап турмайды. Ол иште автор фольклор ызланы нек юйреннгенини эм юйреннген затларын къалай хайырланалгъаныны да уллу магъанасы барды.

Мен бу иште малкъарлы авторла фольклор байлыкъдан эм орус литературадан къалай юйреннгенлерини эм ол юйрениу не затла бергенини юсюнден окъуучулукъ акъылымы айтыргъа сюеме.

I

Бизни жазма литературабызны хар заманда жол нѣгери фольклор болгъанын айтханбыз. Чыгъармачылыкъ жашау жолун озгъан ёмюрде башлагъан Кязим да, революциядан алгъа бир къауум назму жазгъан С. Шахмурзаев да, малкъар литературагъа отузунчу жыллада келген С. Отаров да, Б. Гуртуев да, С. Хочуев да, О. Этезов да, К. Отаров да, Къ. Кулиев да, А. Будаев да эм башхалары да фокльлордан кѣп хайырлы затха юйреннгендиле эм кѣп асыулу зат алгъандыла. Фольклордан юйреннген жоллары да, андан алгъан затлары да, ол алгъан затларын кеслерини фахму къудретлерине сингдириу даражалары да хар авторда башха тюрлю болады. Бир-бир поэтле кеслерини чыгъармачылыкъ ич онгларын чыныкъдырыр ючюн, фольклорну битеу ниет магъанасы бла суратлау къудретин, акъыл-сезимли юйренедиле. Не юйреннгенлерин эм фольклордан не зат излегенлерин ала ачыкъ биледиле. Аллай поэтле фольклордан назму жазууну жолларын юйренмейдиле. Аланы жазуу хунерлери, фахмулары жашауну суратлап кѣргюзтюрге онг бередиле. Кеслери да кючлю айныгъан

профессионал культуралары болгъан халкъланы литератураларындан уллу дерс да алгъандыла. Аланы фольклордан юйрениулерин кеслеринде болгъан затланы ёсдюрю ючюндю.

Поэтлени башха бир къауумлары уа сёз чыгъармачылыкъны биринчи дерсин фольклордан алгъандыла. Ала жашауну суратлауну, аны юсюнден хапар айтыуну башха ызын билмегендиле. Аллай авторла ол заманда орус тилни иги билмегендиле, аны хатасындан а, орус литературадан керекли дерс алалмагъандыла, башха тилледен таучагъа кёчюрюлген чыгъармала да болмагъандыла. Кеслери уа дуня жарыгъын кёрюп, жашау-гъа кёз ачып, айтылгъан сёзню магъанасын ангылай башлагъандан тебиреп, фольклорну атмосферасында ёсюп, акъылбалыкъ болгъандыла жашауну ангылай башлагъандыла. Отузунчу жыллада келген биринчи поэтлерибизни бир бирлери кеслери кёрген, билген затларыны юсюнден жазгъанда, бек алгъа бизни халкъ ёмюрлени саркъыуунда ишлеп чыгъаргъан стилистика штамплары кёп хайырлангандыла. Хар заманда да бир кепни сакълагъан образла адетге ётген, халкъны тилинде да, фольклорунда да кёп кере айтылыучу фразеология къуралыула, эски поэтика символла ол поэтлени чыгъармаларына тюрленмей киргендиле. Аллай назмулары суратлау тилин фольклорну образлы тилинден башхады дерге къыйын болгъанды. Аллай образлы сёзле бла ол поэтле жангы жашауну суратын берирге кюрешгендиле. Сёз ючюн, Азрет Будаевни «Алдыла» деген назмусундан юзюк алып къарайыкъ:

Бизни жигит колхозчула,
Къыш боран юсге ура,
Къарт Минги тауну алдыла,
Билмелле артха тура.

Битеу дуняны башында,
Къышы бу кезнунде
Минги тауну хорлап киши
Кёрюмгенд кезинде.

Бу назмуда суратлау кюч азды. Образлыкъ хазна жокъду. Этилген ишни къургъакъ информациясы барды. Тили да, айтылыу ызы да фольклор чыгъармалагъа бек жууукъду. Ол назмуда да, фольклордача, белгили тезисле, абстракцияла оюм этну баш жерни туттады. Биз

билгенликден, халкъны фольклорундагы лирика чыгъармалада оюм этиуню процесси кёрюнмейди, адамны ич дуниясы, жүрек халы анализ этилмейди, бош ахыр оюм айтылып къалады. Фольклор лирикада дагыда бир зат барды: чыгъарманы башындан ахырына дери ары-бери бурулмай ёсюуню процессинде баргъан шарт поэтика оюм этиу образ болмайды, хар кесегин бирин бирине къаты байлагъан, чачылып кетмезча бирикдирип тургъан бир бютюн логика ёзек болмагъан хыйсапдан, хар строфаны, энчи магъанасы барды. Ма ол себепден, фольклор лирикада строфаланы орунларын алышындыргъанлыкъгъа, аланы магъаналары хазна тюрленмейди.

Биз билген тюз эсе, фольклор чыгъармалада жашауну ич магъанасын суратлап кёргюзтмейдиле, жашауну юсюнден динамикалы терк хапар айтылып къалады, Фольклорда жашау жалан да «Акъ» бла «Къара» болуп, эки тюрлю бояу бла хапарланады. Тюзлюк бла терсликни арасы кесгин айырылады. Адамланы къыйматларын бернуде да белгили схема барды. Тюз адамны юсюнден айтыла эсе, ол сыфаты бла да, ич къыйматы бла да адамны сейир-тамашагъа къалдырырча алааматды. Терс образны бере туруп да халкъ анга атамагъан шарайыбы болмайды. Не да болсун, адамланы ол образдан жийиргенирча этеди, кёлюн къачырады. Адамланы образлары, къыйматлары ёсюуню, тюрлениуню процессинде берилмейдиле. Фольклор чыгъарманы герою бек алгъа къаллай къыйматы бла керюне эсе, чыгъарманы аягъында да ол халдан тюрленмегенлей къалады. Ол геройла тубеген болумла, сынаула, ала этген ишле, ала бардыргъан кюрешле, бирини ызындан бири къыстау келип тургъанлыкъгъа, ала геройну адамлыкъ къыйматына жукъ къошалмайдыла. Фольклор чыгъармаланы геройларыны психологиялары ачыкъ суратланмайдыла, аланы юсюнден хапар айтылып къалады. Халкъны сёз чыгъармачылыгъында адамланы бирин бирине ушатмагъан энчи образын ишлегенден эсе, тюз геройланы бирин бирине ушатхан, бирин бирине жууукъ этген белгилеге артыкъ эс бурулады. Мени акъылыма кёре, фольклор чыгъармалагъа жан кийирген баш кючлени бири къымылдауду. Тохтап тургъан затны юсюнден жукъ айтылмайды. Фольклор чыгъармала кёбюсюнде не зат болду, къаллай иш болду, ким не

зат этди? деген соруулагъа жууап излейди ансы, ол затла нек болгъаныны сылтауун излеу жокъду. Мен ангылагъандан, профессионал литературада баш акцент ол экинчи соруугъа тюшеди. Жашауну ол халда хапарлауну ызларын фольклор узакъ ёмюрлени саркыуунда къурагъанды, ишлегенди. Жыйырманчы-отузунчу жыллада жазма литературагъа келип, чыгъармачылыкъ кёлленууно да, чыгъармачылыкъ биринчи дерсни да фольклордан алгъан жаш авторланы бир бирлери, фольклор ызланы аллай энчилигин тап эм терен ангылап, сакъ болуп юйренгендиле. Жашауну юсюнден ол халда бир жанлы, бир бетли хапар айтыуну хорларгъа кюрешгендиле. Фольклоргъа сынау кёз бла къарап, жашау кертиликни суратларгъа чырмау боллукъ ызладан къачхандыла. Аллай авторла фольклордан халкъ тилни шатыклыгъын, байлыгъын, инет ачыкълыкны, ангыларгъа юйренгендиле. Фольклордагъы образла къураудан да кёп зат алгъандыла, жашаулулукъгъа юйренгендиле. Фольклор чыгъармала алагъа тема да, сюжет да, композицияны къуралууун да бергенди. Ол затланы биз айтхан поэтле жашау кертиликни кёргюзтюр ючюн хайыраннандыла.

Бир-бир поэтле уа фольклордагъы ол спецификаны, энчиликни иги билалмагъандыла. Билселе да, ол авторланы жазыу усталыкълары да, фахмулары да фольклор ызланы басынчакълагъанын хорлаялмагъандыла. Фольклор ызлагъа юйренчик болуп, аланы инерция бла жашап, ол ызлада чыгъарма жаратыудан таялмагъандыла. Къысхасы, ала фольклор ызлагъа диалектика кёз бла къарап, ёсерге болушурукъ затларын алып, чырмау боллукъ ызларын кёюп кеталмагъандыла. Жангы жашауну суратлап кёргюзтюрге керекли жангы форманы табып, анга фольклорну битеу кудретин тыянчакъ эталмагъандыла. Ол себепден болур, аллай авторланы алгъа жазгъан чыгъармаларында жашау кертиликни суратлау кертиликге дери ёсдюрюлгени бек азды. Ол чыгъармалада жашауну баш кыйматы ич байламлылыкълары бла суратланмай, жашауну юсю бла сындырылып озуп, тыш белгилери саналып кёп кере кългъанды. Алай ол чыгъармаланы литературабыз бюгюн кётюрюлген бийикликден къарап сёксек, бек терс болур эди. Ол чыгъармаланы кеси заманларында уллу магъаналары болгъанды, ала литературабызны айныу жолунда болгъан

хорламгъа ёрлеуню жалчытхандыла. Аны юсюне, ол авторланы кёбюсю, аз-аздан заман оза баргъаны къадар, биз санагъан кемчиликледен къутула, социалист реализмни уллу жолуна чыкыгъандыла. Бизни кён поэтле-рибиз, прозаикле-рибиз, драматургларыбыз фольклор темалагъа, сюжетлеге аз чыгъарма жазмагъандыла. Биз Шахмурзаевни да, Б. Гуртуевни да поэзияларында фольклор ызланы ачыкъ кёребиз. Фольклордан алгъан сюжетлеге кёре, бир къауум жомакъ поэманы Саид Отаров жазгъанды. Аны «Салима» деген поэмасы да халкъгъа белгили жомакъдан алыннганды.

Азрет Будаев да халкъны узакъ ёмюрлени саркъыу-унда жыйылгъан сёз чыгъармачылыгъындан уллу сюймеклик эм терен билгичлик бла файдаланнганды. Фольклорну жоргъа хапарлауу, ниет ачыкълыгъы, ангыларгъа тынчлыгъы Азрет Будаевни поэзиясына жалгъандан жабышханча болмай, тап жарашханды.

Будаев Азретни «Мараучуну хапары» деген халкъгъа бек кенг жайылгъан поэмасыны халы да алайды.

Ол поэма жазылгъан отузунчу жыллада малкъарлы поэтлени «Мараучуну хапарындан» эсе магъанасы да терен, суратлауу да кючлю, образлыгъы да озгъан, персонажланы образларыны ишлениую да бийик, керти жашауну таза мухуру салыннган поэмала аз жазылмагъандыла. Алай, бир тамашалыкъ зат: ол жыллада битен малкъар халкъгъа «Мараучуну хапарыча» терк, кенг жайылгъан поэма болмагъанына кёпле шагъатлыкъ этедиле. Магъананы теренлигини жанындан да, суратлауу формасыны жанындан да, адамланы образларын ишлеуню жанындан да, ниет магъанасыны, алада берилген жашаудагъы чюйреликлени, келишиусюзлюклени жашаулулугъуну жанындан да, тилини, суратлаууну жалгъансызлыгъыны жанындан да «Мараучуну хапарындан» эсе ол поэма бла бир кезиуде не да андан алгъа жазылгъан Кязим Мечиевни, Керим Отаровну, Омар Этезовну, поэмалары къайда кючлю болгъанлыкъгъа, ала Будаевни поэмасыча, терк белгили болалмагъандыла.

Мен ангылагъан тюз эсе, ол поэманы халкъгъа кенг жайылыууну баш сылтауу аны фольклор чыгъармалагъа жууукълугъундады. Ол поэма жазылгъан заманда, реалист поэзияны (аны ичинде поэмаланы да) толу, къабыл алырча, андан тынгылы зауукъланырча эстетикалары иги ёсген китап окъуучула жокъну орнунда эдиле.

Кертиди, «Мараучуну хапарында» айтылган хар зат, суратланыргъа сайланып алынган адамла, аланы этген ишлери, кылыклары, аланы арасындагы келишиусюзлюкле керти жашаудан алынгандыла. Ала бизни халкыбызны керти жашауунда болмаганды деп ким айталсын? Поэмада хапар айтхан Қоркмаз да, аны тогуз кырындашы да революциягъа дери кыйналып жашаганлары, революциядан сора эркинликге чыкканлары, бир жол юч негери бла уугъа барып, айыугъа тюбеп, негерлери кычып, ол а айыуну елтюрвени жашауда боллукъ ишди. Не да андан сора Қоркмаз, агъач ичи бла кетип бара, биреуленни кередиди. Кыатына келсе, ол а ол жерлени залим, кюйсюз, мурдар иеси Залимхан эди. Залимхан Қоркмазны кыонакыгъа чакырады. Аны юйуне келселе, ол арбазда юч адамны ёлюгюн керюп, была кимледиле деп соруп, ала аны кесини кыачхан негерлери болганларын биллип, аланы ёлюю ючюн Залимхандан дерт алыргъа мыллыгын анга атады. Алай Залимханны кыарауашлары чабып, Қоркмазны тутуп, уругъа атадыла. Тюйюшюрню, тутушурну аллында Қоркмаз Залимханны ариулугъу кез кыаматхан, халалжюрек, сейирлик кызы бла шагъырей болады. Ала бир бирни керюп, хапарларын айтып, шагъырейленгенлей окъуна, ортада суймеклик тууады. Ол суймекликни кючюнден, Қоркмаз тутулган жеринден кычып кыутулады.

Залимхан да, кыалауурла да жукълап турганлай, кыыз, уруну ачып, Қоркмазны чыгарып, кыолуна да кыауалны тутдуруп, жолгъа ашырады. Қоркмаз элге кыайтып келе, бир кийик елтюрюп, кетюрюп алып келсе, ол элни тау бийи урушуп, кийигин сыйырады. Поэмада айтылган затла ма аладыла. Ол затланы ичинде таулу жарлыны керти жашауунда тюбемезлик не зат барды? Алай ол затланы барысы да саулай фольклор интонациягъа сугъарылып берилгендиле. Хар сезюнден, хар образлы фразадан, хар адамны этген ишинден, даулашладан, чюйреликледен фольклор сезилгенлей турады. Биз билгенден, жомакъ кеси айтылып кыалмайды, жомакъ бла бирге аны айтыучу кыарт, айырылмазча биригип жашайдыла. Кыарт аппа туудуклары, хоншутийредеги ууакъ сабийлени жыйып, узун кыыш кечеледе жомакъ айтыу тереди. Кертиди, жомакъда айтылган ишлеге жомакъчы кыатышмайды, кеси керген, бил-

ген ишленича айтмайды. Азрет Будаевни поэмасында жомакчы-хапарчы кьарт а эшитген жомагын сабийлеге айтмайды. Ол бош жомакчы туйюлду, чыгъарманы баш жигитлерини бириди. Алай ол кьартны айтыу халына, интонациясына эс буруп кьарасанг, жомакчы кьартха бек ушайды.

Алай, мен ангылагъандан, сюжетни тогъайлы композиция бла бериуню Будаев профессионал литературадан алмагъанды. Халкъ чыгъармалыкъдан алгъанды. Хан къошулмай жомакъ болмайды, жомакъны айтыучу кьартсыз да болмаучуду. Кеси тилинде окъуу-жазыуу, китабы, журнал-газети, театр-киносу болмагъан халкълада жомакъ айтыучу кьартха уллу борч салынады. Аны жомакъны кеп билиую, сёзге, айтыргъа усталыгъы бек керек болгъанды. Аллай кьартла узун кыш кечеледе кесини юдегисине эм хоншу юлени сабийлерине жомакъ айтыучу болгъандыла. Анга хоншуладан да, тышндан да, башха элледен окъуна сабийле, абаданла да келип тынгылагъандыла. Жомакъла бирден бирге алай бла ётуп жайылгъандыла. Азрет Будаев кесини поэмасын жазгъан кезиуледе халкъны ангылау даражаларын эде тутханды, халкъны кьабыл алыр кючюне жууукълашыргъа кюрешгенди. Поэмасында ишлени бош кеси суратлап кьоймай, халкъ эртдеден юйреннген ызгъа салып, кьартны образын хапарына кийиргенди.

Таурухну кеси айтмай, кьартха айтдыргъаны да анданды. Ол ыз халкъны эстетика кючюне жууукъ эди. Ма поэмада ол затланы юсюнден айтылады. Мындагъы сюжетде, хапарда аллай бир тангкёрдюлюк жокъду. Жомакълада болуучу чалдишген чюйреленнген композиция да кёрюнмейди. Жомакълада берилиучю тюз геройну душманы болуучу жашыртын кюч, сарыуек, эмеген, кыш, жилян эм башхала да эсленмейдиле. Бош, тенгсизлик жашауну кезиуонде уллу юйдегисин (он кьарындаш болабыз, онубуз да уучула, менем эм кичилери эм да барчы-келчилери) кечиниуню башха онгун тапмагъан жарлы таулуну ууда айланнганы, кёрген-билгени хапарланады, кьайсы таулу болса да ол ишлеге тюберге боллукъ эди. Аллай суратланнган-хапарланнган материалда керти, хар кюнлюк жашаудан алыннганлыкъгъа, автор сайлагъан форма, автор хайырланнган образ система аны турушунлай фольклор чыгъармагъа ушатып кьойгъанды. Поэманы башындан ахырына дери фольк-

лоргъа жууукъ этген затлары барды. Автор жашауну суратлап кѣргюзтмейди, жомакъдача, тохтаусуз жоргъа хапар айтып кѣояды. Тюз адамла бла терс адамланы сыфатлары да бир жанлы берилип, фольклор халгъа ётеди. Тюз адамны сыфаты да, адамлыкъ кыйматы да махтаулуду. Терс адамланы уа сыфатлары да, ич кыйматлары да адам кѣлю кѣачарча осалды.

Адамланы тыш сыфатларын бергенде да, сѣз ючюн, (Зайнафны, Къоркъмазны, аны нѣгерлерини, Залимханы портрет характеристикаларын) автор халкъ чыгъармалагъа бек ушатады, хар кимге энчи тюрсюн бералмайды. Адамны психологиясына киралмай, аны тышы бла сыйдам ётгени уа фольклоргъа ушашды. Фольклор чыгъармалагъа бютюн да бек жууукъ этген заты поэманы тилиндеди. Лексикасы да, синтаксис кѣурулушу да окъуучу ангыламаучу сѣзледен, айтымладан тазады.

Азрет Будаев кесини кысха жашаунда халкъ чыгъармачылыкъын чексиз суйгени, уста билгени, эрикмей-талмай жыйып тургъаны аны поэзиясында кѣрюнеди. Фольклор анга халкъыбызны жашауу бла шагъырей болургъа, кесини чыгъармаларын халкъны эстетикасына жууукъ этерге болушханды.

Азрет Будаев фольклор жанрланы барысындан да, аланы формаларындан, битеу тил байлыкъларындан да хайырлана билгенди. Суратлау литература заманны (эпоханы) ауазыды. Андан халкъны жашауу халын, жаммауат процессдеги тюрлениулени, жангылыкъланы кѣрюрге боллукъду. Ол затны жалчыта туруп, адамланы этген ишлерин эм кюрешиуленин, тѣгерекге-тийреге, жашаугъа кѣз кѣарамларын, адет-тѣрелерин тап эм ачыкъ хапарлар ючюн анга фольклор иги болушханды.

Суратлау чыгъарманы формасына ритм, рифма, саулай образ система, сюжет, композиция, суратлау мадарла эм ызла киргенин биз уста билебиз. Будаевни «Мараучуну хапары» атлы поэмасын окъугъан адам ол халкъ чыгъармачылыкъны ритмикасын, рифма кѣурау ызларын, параллелизм формасын да поэт уста хайырланганын толу ангыларыкъды.

Исса Боташевни «Шамкъыз», Ахия Ахматовну «Хамзат-Батыр» деген поэмалары да фольклордан алынып жазылгъандыла. Ибрагим Маммевни «Шамай къала», Солтан Караевни «Аманатха хыянат» деген пьесала-

ры да фольклорда тамырлангандыла. Қертиди, Қараевни пьесасы Хочиевни «Мудах жаш» деген хапарыны сюжетине кёре жазылганды, алай ол хапарны кесини туюп гамыры фольклордан чыккыганды.

Фольклордан алып, быллай чыгъармала жазгъанла бизде дагъыда аз туююлдюле. Ол чыгъармаланы кючлю жерлери кепдю, шарайыплары да аз туююлдюле. Иги тинтип, эс буруп къарай кетсек, биз ачыкъларгъа кюрешген ишлеге тийишли кеп зат табарык эдик. Алай бизни борчубуз ол туююлдю. Бизни муратыбыз, демениги фахмулары болгъан, жазуу усталыкълары да чегине жетген, атлары битеу кыралны китап окуучуларына эртдеден бери белгили болгъан бир кыауум поэтни чыгъармачылыкъларында фольклор ызла кыалай айнып келгенини юсюнден айтыуду. Фольклор алагъа не бергенине тюрслеп кыарауду, фольклор адетлени диалектикасыны юсюнден сагъыш этиуду.

Қязим Мечиев сёз чыгъармачылыкъны биринчи дерсин жыйырманчы-отузунчу жыллада малкыар литературагъа жангыдан келген авторладан башха жол бла алганды. Қязимни иши аладан башхады. Аны чыгъармачылыкъны башланыуунда да, ол чыгъармачылыкъны айныуунда да уллу энчилик барды. Ол орус тилни кыартлыкъына дери билмегенин билебиз. Ма аны себепли поэт орус литератураны да, орус тилге кечюрюлген башха халкъланы литератураларын да окуялмаганды, юйренип, дерс алалмаганды. Алай ол гитчелейтин окуяна араб тилни да, чагатай (бурунгулу узбек тил) тилни да, фарс тилни да билгенди. Ол тилледе жаратылгъан ёлюмсюз литератураланы ырыскы-байлыкъыны эшиги анга эртде ачылганды. Ол восток классиканы дерс алыргъа деп угъай, зауукъланыргъа деп окуяганды. Ёлюп кетгинчи, ол поэзиядан айырылмай окуп турганды. Ол хыйсапдан болур, восток классиканы ызлары, адетлери-тёрелери аны поэзиясына терен сингендиле. Қязимни биз билген чыгъармаларында халкъ фольклорну ызларындан эсе, восток классиканы чыгъармаларыны ызлары кеп да, ачыкъ да эсленеди. Ол затланы биз деменгили поэтни унутулмаз чыгъармаларыны формасында да, бир-бир чыгъармаланы мативлеринде да, жашау философиясында да кючлю эм жашаулу интонациясында да кёребиз. Ол поэзия Қязимни чыгъармачылыкъгъа кёллендирген баш кючледен

бириди. Восток классиканы ызлары аны чыгъармачылыкъ къудретин тохтаусуз ишлеп турурча этгенди, кючкюуат къошханды. Жашау юсюнден афоризмли жазаргъа, философия сагъышла этерге юйретгенди. Алай Кязим халкъны фольклорундан да кенгде къалмагъанды. Ол да таулу юйде туугъанды, таулу юйюрге, таулу тийреде, таулу элдеде жашап, акъылбалыкъ болгъанды. Сабий заманындан тебиреп, ёлюп кетгинчи, халкъны сёз чыгъармачылыгына тынгылап, эшитип, юйренип тургъанды. Жалан да ол бирси поэтлеге ушамай, фольклорну акъыллы хайырланганды, андан нени алып, нени алмазгъа керек болгъанын уста билгенди. Ол фольклордан алгъан затын белгили бир ачыкъ мурат бла алгъанды эм аны жашауда болгъан бир уллу кертилик кючню ачаргъа деп иш этип хайырланганды. Алгъан затлары кеслери да, асыры тереннге букъдурулгъандан, иги сагъыш этип къарамасанг, кёрюнмей къалады. Кязим фольклордан не мотивни алса да, ич даулашны, ич полемиканы халкъ ангылагъан ачыкъ тил бла берир ючюн хайырланады. Суратлауну ол ызыны уллу кючю барды.

Адамны адам унукъдургъан жашау ызда литература да, искусство да къуру урунганла жанлы болуп къуралмагъанын да, фольклор чыгъармаланы барысыны да магъаналары тюз болуп турмагъанларын билебиз. Ол терс магъаналы затла халкъланы историялы жашауларында бир белгили себеплени юсю бла чыкъгъандыла. Кязим Мечиев фольклорда айтылып айланган аллай бир терс магъаналы затны алады да, ачыкъ ишленген суратда терсликни бетин ачады. Сёз ючюн, «Тиширыуну чачы узун, акъылы къысха» деген нарт сёз барды. Бизни халкъгъа ислам дини келгинчи тиширыулары сыйсыз этиу, намысларын тюшюрюу, жамауат жашауда да, юйдеги жашауда да эркинликлерин сыйырыу, даражаларын мал бла тенг этиу деген зат болмагъанды. Ислам дин тиширыуну намысын-сыйын тюшюрген идеологияны келтиргенди. Ол идеологияны философиясыча «Тиширыуну чачы узун, акъылы къысха» деген терс магъаналы нарт сёз халкъгъа кенг жайылгъанды. Кязим аны жаратмайды, терсге тергейди. Ол кеси чыгъармаларында, адамны багъасын ёнчелей туруп, ол адамны байлыгына, жарлылыгына, окъуулугъуна, окъуусузлугъуна, тиширыулугъуна, эр кишилигине къарап угъай, адам-

лыкъ кыйматына къарап багъа бичеди. Ма Кязимни, «Къызны тарыгъыуу» деген назмусуну ич магъанасы андады. Ол кысха назмуда поэт былай жазады:

Аллах манга чачны узунун
Берип, насып бермей кыйгъанд,
Анам къара кёзле берип
Сюймеклигими сыйыргъанд.

Сюйгенимден айырдыла,
Жюрегиме кирди къама,
Адамла кыйгъырмайдыла,
Къаялагъа кычырама!

Бу тизгинледе нарт сёзде айтылгъан затланы терс болгъанын туура этген ич шарт барды. Мында фольклор мотивни хайырлануу жокъду, аны бла даулаш барды. Бу чыгъармада автор жашауда болгъан бир уллу керти затны суратларгъа фольклордан болушлукъ алгъанды.

Фольклор ызны, фольклор мотивни ол халда хайырланууну «Мараучуну анасыны жыры», «Уучуланы жыры» атлы чыгъармаларында да табабыз. Бу айтханыбызны кертиликине ийнаныр ючюн, фольклордагъы Апсатыны юсюнден этилген жырланы окъусакъ тамамлыкъ этерикди.

Биз билебиз, «Апсатыны жыры» бек эртде заманлада, бизге ислам дини келгинчи, адамларыбыз бир аллахха ийнанмай, сансыз кёп аллахлагъа табыннган заманда къуралгъанды. Ол заманда адамланы ангылаулары бек къарыусуз болгъанды. Ала табигъатда бола тургъан тюрлениулене не себепден болгъанларын билмегендиле, башхалагъа да ангылаталмагъандыла. Аны ючюн а табигъатдан бек къоркъгъандыла. Хар зат да жашыртын къудретни кючю бла болгъан сунгандыла. Хар жаны болгъан эм болмагъан затланы иеси барды, иесиз зат жокъду деп ангылагъандыла. Тюлкюге, бёрюге, агъазгъа, Раубазы терекге эм башхалагъа табыннганлары, суу анадан, юй иесинден, агъач кишиден къоркъуп элгенгенлери да андан болгъанды. Таулула да кийик жаныуарланы иссизге тергемегендиле, аланы иеси Апсаты сунгандыла. Бизни халкъ жашагъан тар тау ауузларында малчылыкъ бла да, жерчилик бла да жашаргъа бек кыйын болгъанды. Ол хыйсапдан а таууланы кёбюсюнде уучулукъ кечиндиргенди. Ол иш бла, ол ху-

нер бла байламлы болгъан чыгъармала фольклорда бек кѣп кѳуралгъаны да аны ючюндю. Фольклордагъы Апсатыны юсюнден кѳуралгъан чыгъармала хар заманда да тилеген, жалынган ауаз бла берилгендиле. Учулукъгъа тебирегенле бир заманда да кеслери кючлерине, акъылларына, усталыкъларына, мараучулукъларына, тѳзюмлюлюклерине базынмагъандыла, ышанмагъандыла. Кийик ѳлтюрселе да, жашыртын кюч-кѳудретни болушлугъу эм чомартлыгъы бла ѳлтюрген сунгандыла. Кийик тапмай, жоллары болмай къайтсала уа, Апсатыны ачуландыргъандан, аны къызгъанчлыгъындан болгъанды дегендиле. Жалынчакълыкъ сезимден айырылалмай, уугъа тебирей туруп, Апсатыдан тилеп жалынгандыла. Жазыкъсын, бизге бир болуш деп табынып, анга аллахача кѳуллукъ этгендиле. «Апсатыны жырында» былай айтылады:

Орайда, кюнюм къыйнатхын,
Май къазанланы къайнатхын,
Бизге къан ырхымла чайнатхын.

Мараучу тангны тауугъу,
Ачылгъан бауур, сууукъ суу
Сени мараучунгу зауугъу.
Мараучудан жазыкъ жан болмаз,
Темир боюнсасы бойнунда,
Кюйген гыржыны къойнунда.
Сени берир кюнюнг сют кибик,
Бермез кюнюнгде айландыраса ит кибик.

Былай тизгинледе биз мажюсю замандагъы жахил, къарангы, къарыусуз таулуну ангылаусузлугъун, хар неге да ийнанычулугъун, жалынчакълыгъын ачыкъ кѳребиз. Ол замандагъы таулуда кеси акъылына, кеси кючюне базыныу бек къарыусуз болгъанын да сезебиз.

Кязим Мечиевни 1912 жылда жазылгъан «Мараучуну анасыны жыры» деген назмусуна иги сынау кѳз бла саргышланып къарасакъ, фольклордагъы Апсатыны жырларындан юйреннгени, хайырланганы ачыкъ кѳрюнюп турады. Фольклор жырдача, Кязимни назмусунда да тилек тилеу, жалыныу ауаз барды. Алай Кязимде табигъатны жашыртын кѳудретинден элгену, жалынчакълыкъгъа хорлатыу жокъду. Тилеген да, жалынган да уугъа тебирегенле кеслери этмейдиле. Уугъа кетген жашым къалай айлана болур, не затлагъа тюбеген болур, неден къыйнала болур деп, тынчлыкъ тапмай, саргъай-

гъан, тынгысызлыкъгъа хорлатхан жүрекни жапсаралмагъан ананы тилеги Қязимни назмусуна жан киргизгенди. Фольклор жыр да, Қязимни назмусу да бир мотивде, бир темада жазылгъанлыкъгъа, экисинде да тынгысыз жүрекни оту жана тургъанлыкъгъа, интонацияларында да, суратлау кереклеринде да уллу жууукълукъ болгъанлыкъгъа, аланы ич магъаналары даулашлыды, Қязимни назмусундагъы тилек тилеу, жалышыу, жалышчакълыкъ да, кеси кючюне базынмай, жашыртын къудретден кюч-къарыу тилеу туююлдо. Қязим кеси назмусунда сапсызлыкъны, асыры бойсунуучулукъну, кеси кючюне, акъылыша базынмаучулукъну сөгеди. Класс сезимни жүкъләп тургъанын кёрюп болмайды. Ол хар заманда да адамны акъыл кючюне, къудретине бек базыннганды. «Апсатыны жырында» берилген баш мотивни жаратмагъан къыйматлы даулашы Қязим Мечиев кесини «Уучулары жыры» деген чыгъармасында бергенди. Бу чыгъарма да уучулукъну юсюнденди. Мында да ууда айланыуну къыйынлыгъы букъдурулмайды. Алай бу чыгъармада тилек тилеу, жарсыугъа женгдириу, жалынчакълыкъгъа хорлатыу деген затла не аз да жокъдула. Қязим ол назмусунда хапарны таулу уучулары кеслерине айтдырады. Ол суратлагъан уучула къоркъуу, арсарланыу, кеслерини акъыл кючлерине базынмай, кюч къууатны жашыртын къудретден тилеп жалыныу дегенча затланы билмейдиле. Ала табигъатха фольклордача жалынып, бойсунуп баш урмайдыла. Ала таукелдиле, иш къылыгъын биледиле, кеслерини къарыуларына базынадыла, акъылларына да ышанадыла. Табигъатны кеслерини къанлы жауларына тергемейдиле, анда болгъан затланы толу ангыларгъа кюрешедиле. Қязимни уучулары табигъатдан жашыртынлыкъны кетергендиле.

Ма ол затлагъа эс бурсакъ, фольклор ызла Қязимни поэзиясында къаллай ызда кёрюннгенин толу билликбиз. Қязим биз айтхан назмуда адамлыкъ къыйматны баш белгилерин ачыкъ суратлар кючюн фольклор мотивлени уста хайырланнганды.

Бир къарагъанда, Қязимни «Жаралы жүгъутур» деген поэмасында фольклор ызла хазна эсленмейдиле. Мында айтылгъан затла малкъар халкъны революциягъа дери жамауат жашауундан алыннгандыла. Қязим бу поэмада энчи адамланы арасында келишиусюзлюкню, чюйреликни классла арасында келишиусюзлюкге де-

ри ёсдюргенди. Суратлагъан адамларыны былхымларын аз сёз бла бералгъанды. Энци адамланы юсю бла халкъны жашауун, къадарын суратларгъа къолундан келгенди.

Тау эллени биринде, къолунда малы, жери болмагъан Хашим деген бир жарлы уучу жашайды. Ол юйдегисин ууда не ёлтюралса, аны бла кечиндиреди. Бир жол, арып-талып, кийик излеп, кёп айлана, жукъ тапмай, ингир ала къайтып келе, энди сабийлеге не айтайым, аланы ач кёзлерине къалай къарайым деп, терен сакъыша кирип тургъанлай, жаралы жугъутурну кёреді. «Аллах сабийлеге эриген болур эди»,— дегенни айтып, атаргъа марагъанлай, жугъутурну жетип баргъан бёрюню кёреді эм кесини онгсуз халы эсине тюшеди. Жугъутурну атаргъа кёлю бармай, бёрюню атады, ёлтюреди. Юйге клип, хапар айтханда, къатыны да, сабийлери да, аталарына тырман этмей, кёл этдиредиле. Аталарыны жүрегинде къозгъалгъан халаллыкъ аланы жүреклеринде да къозгъалады. Ол кюн окъуна Хашимни уугъа баргъан хапарын эшитип, элни бийи Жанболат аны юйюне чакъыртып, кийикни нек ёлтюрмегенин сорады. Хапарны эшитгенде, бий Хашимни да, аны тукъумун-жууугъун да, юйдегисин, сабийлерин да хыликгя этеди. «Къой аузундан чёп юзмеген» жууаш Хашим тёмей, кесин Жамболатха атады. Жамболатны къарауашлары чабып, аны ырмах этгинчи тюедиле. Поэманы къысха сюжети алайды.

Поэманы баш жигити Хашимди. Аны жашауу, къадары, мураты бла автор урунганланы суратлагъаны белгилиди. Алай автор Хашимни билими да, жигитлиги да халкъны ызындан элтирча, азатлыкъгъа чыгъарырча болмагъанын уста биледи. Алай а ахырында халкъ насыбы ючюн кюрешчи халкъны ичинден чыгъарыгъын Кязим ангылайды. Анга кёре уа класс айрылыкъны ачыкълана, жютюлене барыуун Хашимни сыфаты бла туура кёргюзтеди.

Поэмада эки тюрлю сюжет ыз барды. Бири тыш ызды. Ол бёрю бла жугъутурну юслери бла къуралгъанды, болушлукъчу сюжет къадарында ёсдюрюледи. Баш сюжет ыз а Хашим бла Жамболатны арасында келишиу-сюзлюкдю. Автор символиканы, паралелизмни уста хайырланады. Сёз ючюн, жугъутур бла бёрю ала кеслери алларына жаныуарла жашауун кёргюзте эселе да, Хашим бла Жамболатны бирге халларын ачыкълайды-

ла, артыкчылык бла амалсызлыкны символу болуп келди. Параллелизмни болушлугу бла поэт жер юсюнде тенгсизликни эсден кетмез суратын ишлейди. Лиро-эпикалы халы, сюжетни шош, сабыр башланып, жютю драматизмге ётююу, тилини шатыкчылык, байлык «Жаралы жугутурну» малкыар литературада закий чыгъарма этеди.

Бу поэманы сюжетинде фольклордан не зат барды? деп сорурга болукдула. Биз былайда поэманы образлы тилини юсюнден да, суратлауну бийик символикага кётюрюлгенини юсюнден да (жугутурну Хашимге, бёрюню Жамболатха ушатханы), параллелизм бла бергенин да, жаз тилли сурат ишлер ючюн метафораны элек хайырланганын да айтмайбыз. Бир затны эде тутарга керекди. Башха халкылары фольклорундача, бизни фольклорда да хайуан, жаныуарлары юсюнден бек кёп жомакыла бардыла. Ол жомакылада жашау жаз тил бла, аллегория бла бериледи. Адамлары энчи жашаулары да, жамауат жашаулары да, кеслерин тутуу, жюрютюу халлары да, ангылау даражалары да, психологиялары да, хар тюрлю кылыклары да хайуанлары, жаныуарлары юсю бла бериледи. Узун сёзю кысхасы, ала адамы жашаунда жашайдыла, кеслерин адамлача жюрютеди. Хар тюрлю жаныуар, хайуан белгили бир жамауат адамы орнуна бериледи. Жомакылары аллайлары, баям, бизни фольклорда бек эрте, мажюсю заманда кьуралган чыгъармаладан болурла. Ол заманда адамы ангылаулары бек кырыусуз болганды. Ала табигъатдагы кёп тюрлю ишени билалмагандыла. Жашыртын кючге, жашыртын кудретге асыры ийнанып, хар нени да кесини энчи неси бар сунгандыла дегенбиз. Адамла ол заманда кеслерин башха тюрлю жаны болган затладан айырып, энчи эталмагандыла. Акылы, сезимли адамлабыз, деп, кеслерин кётюралмагандыла. Хайуанла да, жаныуарла да тюз адамлача жашаган сунгандыла. Аланы жюреклеринде да кыуаныу, жарсыу, кююккениу, зарланыу, кыызганыу эм чомартлык этиу дегенча затла боладыла деп ангылагандыла. Кеслеринде болган затлары хайуанлагы, жаныуарлагы да бергендиле.

Болса да, заман оза барганы кьадар, адамы ангылаулары ёсенди. Табигъатдагы жашыртын кючледен кьоркьуу, аланы ётюрюк болганына ийнаныу адам-

ны акъылында, сезиминде кеси даражасын кѣтюргенди. Хайыуан, жаныуар не, адам не болгъанын ачыкъ айыргъандыла, хар бирин кеслерини бийиклигине салгъандыла. Жомакълада хайыуанла, жаныуарла баш жигитле болуп берилнучюсю тюрленмегенликге, ол жомакълада ала адамлагъа ушаш жашап, кеслерин алача жюрютгенликге, адамла ол затлагъа башха кѣз бла къарайдыла. Хайыуанланы, жаныуарланы жомакълада герой болуп берилнучюслери жашауну суратлауну аллегория формасына айланганды. Жомакъланы ол тюрлюсюне баснялагъа къараргъа керекбиз. Биз билгенден, баснялада жашау жаз тил бла бериледи. Къазимни поэмасында баш жерни алгъан геройланы бири жугъутурду. Бу чыгъармада Хашимни да, Жамболатны да, жамауатны юсюнден да жукъ жазылмай къалса да, къуру жугъутур бла бѣрю тамамлыкъ этерик эдиле. Жугъутурну да, бѣрюню да автор адамлагъа ушатмагъанлыкъгъа, аланы энчи эм жамауат жашаулары барды деп суратларгъа кюрешмегенликге, аланы психологиялары, сѣлешиу ызлары, адамланыкъына ушаш кылыкълары, ангылаулары болгъанча этип бермегенликге, биз аланы ким болгъанларын ачыкъ кѣребиз. Аланы жашауларына терен киргенча болабыз. Къазимни жугъутуру Азрет Будасвни «Мараучуну хапары» деген поэмасындагъы кийикледен эсе, хайыуанланы, жаныуарланы юсюнден къуралгъан жомакъланы геройларына жууукъдула. Ол жугъутур да, бѣрю да поэмагъа бош кийик жаныуарлагъа ушаш кирмейдиле. Эстетикалы уллу иш жалчытхан геройлагъа ушайдыла ала. Алай бла, Къазимни «Жаралы жугъутур» деген поэмасында бѣрю да, жугъутур да чыгъармагъа герой болуп киргендиле. Жашау кертиликни суратлай туруп, ол бѣрю бла жугъутур поэманы бирси геройлары Хашим бла Жамболатдан аз къуллукъ этмейдиле. Ол жанындан алып къарасакъ, Къазимни поэмасы хайыуанланы, жаныуарланы юсюнден этилген жомакълагъа жууукъду. Хайыуанланы, жаныуарланы юсюнден этилген жомакъланы геройлары къуру хайыуанла, жаныуарла болмай, адамла да къошулуучусун билебиз. Аллай жомакълада адам бла хайыуанла кеслерин бир кибик тутадыла, бири бирин алдаргъа кюрешедиле. Къазимни поэмасында аллай «тенглик» жокъду. Аланы жашаулары да, кеслерин жюрютюулери да ушамайдыла. Ол поэмада адамлача, хайыуанла, жаныуарла да кеслерича жа-

шайдыла. Кязим адамланы хайыуанланы, жаныуарланы кыйматына дери тюшюрмейди. Хайыуанланы, жаныуарланы да адамланы даражаларына дери кётюрмейди. Хар ким кеси орнунда, кеси бийиклигинде турады. Ол затлада да биз фольклор мотивле бла даулашхан ич полемиканы кёребиз.

Кязим Мечиевни бу поэмасын фольклор чыгъарма-лагъа жуууклашдыргъан дагъыда бир магъана барды. Халкъ табигъатны байлыгъына, тюпсюз кёлгеча, ахыры бла да тауусулмазлыкъ затхача къарамагъанды. Хар затны кесини иеси, къоруулаучусу, аллахы барды деп ийнанган мажюсю заманда окъуна, халкъ табигъатха заранчы адамны кёзю бла угъай, сакълыкъны унутмагъан иени кёзю бла къарагъанды. Табигъатны бузмазгъа, кирлендирмезге, таза, тап тутаргъа керекбиз деген бюгюнню кюрешибизни жарсыуларын фольклор чыгъармалада тапхан кыйын тюйюлдю. Артыгъыракъ да ол мотив «Бийнёгерни жырында» бек кючлю берилгенди. Бийнёгер бек уста мараучу, жигит жаш болгъанлыкъгъа, халкъ аны суймейди, кёрюп да болмайды, бир жерде да махтамайды эм къаргъап кёяды. Ит ауруудан ауругъан тамата къарындашына акъ маралны сютюн келтиреме деп, уугъа чыгып, айлана кетип, юч аякълы кийикни кёрюп, аны ызындан къууады. Кийик да, къача кетип, къая ыранлагъа ёрлеп, кёз алдан ташаяды. Бийнёгер да аны ызлай, ёрлей кетип, дылгам къаягъа бекленеди. Неск дегенде, аны юч аякълы кийик къаргъайды. Ол а кийиклени иеси болгъан Апсатыны кызы Фатимат эди. Бийнёгер не башына ёрлеялмай, не тюбюне тюшалмай, не онгуна, не солуна баралмай, къаядан кетип ёледи. Мен ангылагъандан, Фатиматны къаргъышы да, Бийнёгерни намыссыз-сыйсыз, амап жоюлууу да халкъны табигъатны къорууларгъа кюрешген къазауатыды, ол ишни бек кереклигин сезген интуициясыды.

Мечиев да ол магъананы поэманы башындан аягъына дери сездиргенлей турады. Поэмагъа кюч-къууат берген магъаналаны бек башларыны бири табигъатны къоруулауну темасыды.

Фольклор ызланы хайырланыуну энчи жолу бла Къайсын Кулиев да барады. Аны ол жолу малкъарлы бирси поэтленикине ушамайды. Къайсын Кулиев фольк-

лор ызланы отузунчу жыллада да, урушну кезиуюнде да, урушдан сора жыйырма жыллыкъда да, арт заманлада да бир тюрлю жол бла хайырланмайды. Аны къой да, фольклор ызланы хайырланган Кулиевни къайсы назмусуна къарасанг да, ол ызла башха тюрлю кърюнедиле. Ол табигъатдан алгъан фахму ырысхысын, жазыу усталыгъын, хунерин ишлегенлей, билгенлей, ёсдюргенлей турады. Аны фахмусуну чыныгъыуу, ёсюп жангы кыйматха кетюрюлююу тохтамагъан процессди. Кулиевни фахму къудретин жангы ынтышха, жангы бийикликге кетюрген кюч битеу дунияны сёз чыгъармачылыгъы жаратхан байлыкъды, уллу орус халкъны ёлюмсюз литературасыды, халкъланы фольклоруду. Къарачай-малкъар фольклорунда къруралгъан сейирлик чыгъармаланы да Кулиев жалан да кесиндеги чыгъармачылыкъ ич онгланы ёсдюрюр ючюн деп хайырланады. Аны фахмусу бла жазыу усталыгъы кеслери ёсюп къалмайдыла. Жашауну ангылауу да, анга философия кёзден къарауу да, халкъ тилни билиуюу эм аны кючлю сезиуюу да ёседи. Ол ёсюу кеси да Кулиевни чыгъармачылыкъ борчун бютюн да кыйын, бютюн да ауур этеди. Поэт тюнене жазгъанларына бюгюн ыразы туююлдю, бюгюн жазгъан чыгъармаларына тамбла ыразы боллукъ туююлдю. Ол ыразысызлыкъны насыплы азабы Кулиевге кече жукъуну, кюндюз солууну унутдуруп излетеди. Аны фольклоргъа къарамы да, фольклордан юйрениуюу да жангы бет алады, тюрленеди, теренден терен бола барады. Ол бирде фольклордан, бирде профессионал литературадан юйренмейди. «Хазыр ашха бисмилля» деучюледен туююлдю. Бизни кёп поэтлерибизге ушаш, хазыр, ишленип бишген затланы алыргъа суюмейди. Алгъан затлары да кесини фахму кючюн ёсдюрюрге, жангы халгъа ётдюрюрге деп хайырланады. Кязим Мечнев бла Кулиевни фольклор ызладан юйрениулеринде да башхалыкъла уллудула. Кязим фольклор мотивлени даулашлы, ич полемикалы этип жазар ючюн хайырланнганын айтханбыз. Кулиевде уа ол халда хайырлануу жокъду.

Малкъарлы поэтлени кёбюсю фольклордан суратлау мадарланы, жолланы, ызланы, суратлау кереклени, поэмаланы, мотивлени, сюжетлени жашауну юсюнден халпар айтыр ючюн деп, хазырлай алады, кеслерини фахмуларында, жазыу хунерлеринде уа биширалмайды.

Аланы ол затланы къайдан алгъанлары кёрюнюп, сезилип турады. Ол алгъан затларын жашау кертиликни энчи бетин ачаргъа болушурча эталмайдыла. Жашау ич чюйреликтери бла суратланмай, бир бетли, бир жанлы хапар айтылып къалады.

Кулиев фольклорну саулай тематика байлыгъын, сюжетлерин, мотивлерин, битеу суратлау кереклерин жалан да кесини фахмусун, жазыу усталыгъын ёсдюрюп, заманны излемина тийишли чыгъармала жазар чекге жетер ючюн деп хайырланнганын айтханбыз. Халкъны узакъ ёмюрледен бери жыйылгъан сёз чыгъармачылыгъы Кулиевге къарыу береди, жашауну юсюнден жангы формада хапар айтыргъа болушады.

Кулиевни поэзиясында битеу фольклор ызланы юсюнден толу эм тынгылы айтыргъа тынч туююлдю. Мен жалан да поэтни юч поэмасында («Сюймекликни поэмасы», «От», «Оракъ») фольклор ызланы юсюнден айтханма. Фольклор ызла ол поэмалада бир кибик туююлдюле. Бирлеринде автор фольклор жырланы уллу-уллу кесеклерин хазна тюрлендирмей («Сюймекликни поэмасы») чыгъармасына къошханды. Башха поэмасына фольклор сюжетге кёре жазгъанды («От»). «Оракъ» деген поэмасында уа алай ачыкъ кёрюнген фольклор ызла жокъдула.

Кулиев «Сюймекликни поэмасын» 1950 жылда Къыргызстанда жазып, 1959 жылда басмалагъанды эм, «Бу поэмада таулу халкъ жырланы хайырланнганма»,— деп, иш этип эскертеди. Ол зат айтылмаса да, малкъар халкъ жырланы окъугъан адам аны алай болгъанын кеси кёрлюк эди.

Поэма лиро-эпика жаирда жазылгъанды. Бу поэма лиро-эпика поэмады. Поэманы темасы Азрет деген жигит жаш бла Зурият деген ариу кызыны бир бирге сюймекликлерин кёргюзтююду. Ол сюймекликни ёчюрюрге кюрешген жашау ызы терслиги болгъанын айтыуду. Азрет иги жашды, акъыллыды, субайды, таукелди, ёхтемди, къоркъа билмейди, саны-чархы саулукълу адамды. Къызыны кесин да ол кызыны байлыгъы, къаллай залим тукъумдан болгъаны ючюн сюймейди. Жюреги сюйген кызыны, бир затха да къарамай, сайлагъанды. Авторну сюймеклиги да, симпатиясы да ол жашха толу бериледи. Къызгъа да Кулиев уллу хурмет бла, сюймеклик бла къарайды. Къызыны ариулугъун, акъыллылыгъын иш

этип береди. Къызы халаллыгы, чомартлыгы да сналады. Ол да Азретни: «Азрет байды, уллу тукъумданды», деп сайламагъанды. Ол аны суйген этеди. Аны ючюн не палахдан да, не уллу отдан-ёртенден да артха къачарыкъ туююлдо. Кулиев аллай къызыланы, жашланы уллу суймекликлерини эм бушуулу къадарларыны юсюнден ол поэмадан сора да жазгъанды. «Зухра» деген поэмасы аллайладанды. Ол кеси да 30-чу жыллада жазылып, «Салам, эртденлик!» деген китабында чыкъгъан эди. Ол поэмасында уа Кулиев жут, малкёз, зар ананы юсюнден жазгъан эди. Жут ана, жангыз къызыны жилиууна, тарыгыууна да къарамай, къарт кишиге сартаргъа кюрешеди. Къыз жилийды, сарнайды, тилейди, кесин бузады, анасы уа унамайды. Къыз суйгенине баралмазын ангылагъандан сора уа, уу нчип, кеси кесин ёлтюреди. Жашау ызы тарлыгы Зухраны насыплы болургъа къоймайды. Кулиев «Суймекликни поэмасында» да эки суйген жюрекни бушуулу тарыгыуун айтдырады. Мен кёрген, билген тюз эсе, адамны сезими, жюреги, къыйматыны даражасы капекге да тергелмеген, бичилген багъа, байлыгына, къаллай юйден эм къайсы сословиядан болгъанына кёре тергелген жашау ызы терслейди. Кулиев бу поэмада кеси кёп хапар айтмайды, кёп суратлай турмайды. Окъуучулагъа кимни юсюнден не эм къалай жазарлыгын билдирип къояды. Ала ким болгъанларын эм къаллай юйледе ёсгенлерин, ала бир бирлерин къаты суйгенлерин, аланы насыплы болургъа къоймагъан затланы юсюнден къысха билдиреди. Поэманы жигитлерини юсюнден толу хапарлайдыла эм кеслерине характеристика береди. Азретни да, Зуриятны да энчи-энчи жырларына тынгылап, аланы жашауларын кесибиз кёрюп айланганча болабыз. Жолда баргъан улоу, мал бир жанына, жолдан тышына чыгып кетмесин деп, арбачы таууш бла да, чыбыкъ бла да жетдире, ёгюзлени тюз бардыргъанча, автор да хапарны тизгинли барыууна эс бургъанлай турады. Анда-санда юзюп айтхан фразала бла, репликала бла поэманы хапарыны логика тизгинлигине кёп эс бурады. «Суймекликни поэмасы» кёп стиллиди, кёп ызы жазылгъанды. Кёп адамны хапарлауу, ол хапарлауу интонация энчилиги да барды. Мында сабыр хапарлауу бирде кючлю терслеуге ётеди, терслеу а борбайланы къыйгъан бушуугъа кёчеди. Ол бушуу а къан къай-

натхан ачыуланыугъа айланады. Бирде бешик жырны жарыкълыгъы, бирде жүрек отну тышына къуйгъан сюймеклик жырланы татлылыгъы, бирде бушуулу элегияны жүрек таратыучу хапарлауу ол поэмагъа кёп тюрлю ыз бергенди. Алай бу поэманы баш ызы фольклор ызды.

Сизни хапарыгъызны таулада
Эшитген эдим мен сабийлей.
Биргеме турду ол кёп жылланы,
Къум не къурум тиймегенлей.
Ол мени юйюме кюз артында
Алма ийисча киред.
Сабийлигимде терезебизни
Къакъгъан жауунча кёрюнед,—

деп башлагъанды поэт поэмасын. Ол фольклордан алгъанын эскертгенди. Барыбыз да билгенликден, адамла таурухланы, жомакъланы, эпосланы, легендаланы кеслери къуру да къурап, ойлап, чыгъарып, жыр тагъып турмайдыла. Халкъны ичинден чыкъгъан фахмулу адамланы аллай чыгъармаларын бири бирине айтып, ётдюрюу, сакълау адет болгъанды. Адамны жарсыулу сагъышында не уллу затла къайнай болгъан эселе, анга жууап берирча фольклор чыгъармаланы айтыргъа бек сюйгендиле. «Хан къошулмай жомакъ болмаз» дегенча, жомакъны айтыучу къарт да болгъанды. Ол туудукъларын, тийре-хоншу сабийлени жыйып, алагъа кёп хапар айтханды. Адамла бу поэмада айтылгъан затлагъа бош жомакъда айтылыучу, фантазиядан чыкъгъан затлагъача къарамасынла, аллай затла жашауда кёп болгъандыла, мен кесим да аллай ишлеге шагъат болгъанма дейди поэт поэманы бир жеринде

Кёп таулу къыз секиргенди суугъа,
Сюймеклигин малтатмайын,
Къыйынлыгъы кёп дунняда апдан
Башха бир амал къалмайын.
Сабийлигимде суугъа секирген
Тёрт къызны кесим кёргенме,
Ол жарсыуну, эгечим ёлгенча,
Жюрегимде жюрютеме,—

деп поэт легендалада айтылыучу бушуулу хапарла бла кеси кёрген ишлени бир бирге сингдирип, сейирлик жашаулулугъу болгъан поэма жазгъанды. Поэманы биринчи эм экинчи кесеклеринде, автор, баш жанында эскерт-

генибизча, Азретге да Зуриятха да багъа бичеди, аланы ким болгъанларын окъуучулагъа айтады.

Эртденликде жангы къарда суугъа
Баргъан анамы ызлары
Бла бирге тюшеди эсеме
Эки жүрекни хапары.

Хапарыгъыз жыр болуп къалгъанды,
Азрет бла Зурият,
Кесигиз кетсегиз да дунядан,
Жюрегигиз жырда къалгъанды.

Сизни хапарыгъызны бек алгъа
Эштгенем бир ариу къыздан,
Кёзлерин, жырларын суйгенем
Аны сегиз жыллыгъымдан.

Энди ол да къабырда жатады,
Къысылып ариу кёзлери,
Мен бу назмуну жазама бюгюн
Сизни да, аны да эскерип.

Чырмаула юсю бла атлап сиз
Жюрегигизни ызыдан
Баргъансыз чырмауу кёп жерде,
Къалдыгъыз халкъны жырында,—

деген тизгинле уллу суймеклиги болгъан жаш адамланы жүрек къайгъыларыны бушуулу жырыдыла.

Поэманы ючюнчю кесеги «Къызны жыры» деп ата-лады. Мында геройланы атлары тюрленнгенликге, бир бирде жангы тизгинле къошулгъанлыкъгъа, жангы от-тенок, жангы интонация, жангы магъана берилгенликге, ол къызны жыры турушунлай халкъ жырладан алын-ганды дерге боллукъбуз. Сёз ючюн Кулиевде былай айтылады:

Азрет таугъа кетгенди
Тау кийиклени мараргъа,
Келигиз, къызла, барайыкъ
Аны аллына къараргъа.

«Таукъан» деген Къарачайда да, Малкъарда да бек белгили жырда уа былай айтылады:

Ой, Таукъан таугъа кетгенди, къызла,
Тау кийиклени мараргъа,
Келигиз, къызла, бирден барайыкъ,
Таукъанны аллына къараргъа.

Кулиевде Азрет, мында уа Таукъанды ансы, башхалыкъ жокъду. Кулиев поэмасында дагъыда къызгъа:

Сырта жауун жауады,
Ол жауунмуду, къармыды?
Бу биз жашагъан дуняда
Ой, сенден ариу бармыды? —

деп жырлатады.

«Ариулукъ» деген халкъ жырда уа:

Таула башы къаралып келед,
Ол жауунмуду, къармыды?
Бу сен жашагъан дуняда
Сенден ариучукъ бармыды,—

деп айтылады. Бу эки цитатаны башхалыгъы хазна сезилмейди. Бир-бир сёзле, фразала тюрленгендиле. Халкъ жырда жаш къызны ариулугъун махтай эсе, Кулиев а къызгъа суйген жашын махтатады. Башхалыкъ жокъду. Экисинде да эки суйген жүрекни таралыуу, термилиую берилгени кёрюнеди.

Кулиев поэмасында халкъ жырладагъы суймеклик жырланы, ийнарланы, къаргъышланы, алгъышланы формаларын да алып, поэмасына кьошханды. Ол затла поэманы ахсатмай, жангы кюч бергендиле.

Ма мынга бир къара:

Жаубалек болуп, алай коннгаем
Бел бауунгу тенгине,
Кече-кюн да кёрюп тургъаем
Мен ариу эки кёзюню!

Дарман чапракъ болуп кългъаем,
Жарам болсанг, багъаргъа,
Кёкдеги жулдуз болуп жаннгаем,
Сен кечеледе къараргъа.

Салкъын жел болуп, таудан ургъаем,
Сен жай кюн жолда болгъанда,
Сакъ жауун болуп, кёкден жаугъаем,
Сен жауун кюсеп тургъанда.

Аллында шаудан болуп кългъаем,
Сен жолда суусап болгъанда,
Къанатлы болуп учуп жетгеем,
Сен кыйынлыкъгъа кългъанда,—

деген тизгинлени Кулиевни поэмасында суратланган кызы жырлайды. Халкы жырлада ол тизгинлени кеслери тюрленмей берилгенин табарыкы туйюлбюз. Алай-аллай магъанада жырланган жырла фольклорда аз тюбемейдиле. Алай, бир бирде, тизгинлерине тизгинлери ушаган куплетле тюбеп да кыаладыла. Ма сёз ючюн «Ариучукы» деген халкы жырда быллай тизгинле бардыла:

Ой, кёк кёгюрчюн болуп, ариучукы
Имбашларынга кьоннгаем.
Кёзлери сююле турган ариучукы,
Ананга киеу болгъаем!

Кулиевни поэмасында кызыны жырында бла «Ариучукы» деген жырда башхалыкыла уллу болгъаны хакыды. Сёз ючюн, Зуриятны жырында лакыырда, кюккю, оюн жокыду. Жюрекни кюйген оту барды. Сюйген жашындан алгъа ёлюуню сайламакылыкыны таукеллиги барды. Халкы жырда уа оюн-кюккю уллуду, жаш бла кызыны ортасындагы сюймекликни юсюнден лакыырда халда айтылады. Назму бла жырыны магъанасында да, айтылуу формасында да Кулиев фольклордан кёп затха юйренгенин бу биз айтхан юзюкле ачыкы этедиле.

Поэманы тёртюнчю кесегин поэт «Жашны жыры» деп атагъанды. Баям, Кулиев поэманы кесеклерине «Кызыны жыры», «Жашны жыры» деп андан, бош атай болмаз. Ол алай этиу бла поэмасына халкы жырлагъа жууукы-лугъун букыдургъанны кыой, кёз туурагъа чыгъаргъанды. Бизни фольклорда халкы жырла бек кёпдюле. Алада жаш кызыны не кызы жашны юсюнден жырлап, сюймекликлерин билдириу тёреди. Алай жырлада кызы жашны не затларын жаратады, ол жашны не иги кылыгы барды, ол аны нек сюеди, ол сюймекликке кыалай кертичи болукыду деген затланы толу ангылатады. Кызы жашны, жаш кызыны юсюнден да ол магъанада жырлайды. Кёп кере уа кызы жашха, не уа жаш кызыгъа бетден бетге айланып дау этгенча, тырманын да жетдире, чимдигенчик да эте жырлайды. Алай ол халкы жырланы лексикасында, интонациясында бир алапат зат барды. Биз билебиз, адам адамны (кызы жашны не да жаш кызыны) сюйсе, жаратса, башхала биледиле, сездиле деп уялып, ийменип, не сылтау бла да букыдургъа кюрешдиле. Сюйгенлерини юсюнден не жукы

айтмайдыла, не да бек аман айтадыла. Сүймекликлерин керексиз къаргъышны ётюрюк дауурунда букъдургуа кюрешедиле.

Сүймекликни юсюнден халкъ жырлада, артыкъ да кызланы жырында ол хал кыаты сакъланады. Кызланы суйген жашларына айтылган жырларында керексиз къаугъа, магъанасыз къаргъыш, баям, ол ыз бла бериле болур. Кулиевни поэмасында, жашны, кызны жырында ол хал жокъду. Жаш суйген кызына не акъылы бар эсе да, букъдурулмай, ачыкъ бериледи. «Кёгюрчюном» деген жыр халкъда бек белгиледи. Артыгъыракъ да Теммиевни жырлауу бла. Анда ма былай жырланады:

Айлана, жюрюй келгенме, алан,
Тутханма алтын кёгюрчюм.
Къанатларынгы кесим кесерикме,
Иерик туююлма ёлгючюм.

Къарангы кече къалай жылтырайд,
Бахсанны арну къундузу,
Нафисат мёлекни неспн айтаса,
Кеклени чолпан жулдузу.

Кулиевни бу тизгинлери анга ушамагъанчады:

Алтын къанатлы тутханма, ой-ой,
Алай аны ийил къойганма.
Арну кызны суйгенме да, ой-ой,
Анама жангыдан туугъанма.

Алай алада баш магъана бир кибик акъылны билдиреди. Кысхартып айта келгенде, Кулиевни «Сүймекликни поэмасы» деген чыгъармасы башындан аягына дери фольклор ызгъа сугъарылып жазылганды. Мында хазна тизгинли сюжет, тизгинли композиция жокъду. Бар эсе да, ол композиция сюжет халкъ жырланы магъаналарына, формаларына, интонацияларына кёре кыуралганды.

Кызны да, жашны да сүймеклик жырларын авторну комментарийлери, ангылатыулары лирика ыхтырылыулары (отступлениялары) бирикдиргендиле. Азретни этген ишлерин, аны ким болгъанын, тюрсюнюн бергенде да, Зуриятны сыфатлагъанда да автор реалист поэзияны ызы бла жазаргъа кюрешгенликге, фольклорну традициялары да кючлю сезиледи. Образлы кыуралыула, тенг-

лешдириуле, эпитетле, метафорала, гипербола, ирония бла жаз тил ол поэманы суратлау кереклерин халкъны фольклоруна кѣп жууукълашдыргъандыла.

Кулиев бу поэмасында фольклор ызланы сүймекликни бушуулу къадарын уста берирге деп, биле-биле хайырланганды. Поэт бу халкъ жырланы кеслерини юсю бла, халкъ жырланы духу бла сүймекликни ёлюмсюз къудретин ачхан психологизмге толгъан, терең эмоциялы поэманы жазганды. Фольклордан алгъан затларына жашау кертиликден алгъан затлары жан кийиргенди. Бу поэмада Кулиев суратларгъа деп сайлап алгъан темасын асыулу ачаргъа болушурча затланы фольклордан акъыл-сезим бла юйренгенди. Ол поэманы, форманы фольклордан алып къоймай, хазыр юзюклени да алгъанын ачыкъ жазады. Фольклордан бу ызда юйрениу, хазыр тизгинлени ачыкъ хайырланыу деген затланы Кулиевни башха чыгъармаларында табарыкъ туююлбюз.

Кулиевни «От» деген поэмасыны сюжети халы да, аны къуралыуу да, образлы тили да, композициясыны бирликлиги эм тизгинли бютюнюлюгю да «Сүймекликни поэмасындан» башхады. «Сүймекликни поэмасында» халкъ жырланы монтажнына ушагъан композицияны лирика отступленияла бла авторну къысха хапарлаулары бирикдирген эселе, «Отда» уа ачыкъ ишленген сюжет барды. Ол сюжетни тиргизген, къабындыргъан, ёсдюрген, ахырына дери бир тизгинде элтген Сосрукъду, аны къадарыды, жашаууду. Ол этген ишлени тизгинли суратланыууду. Ол геройну эмегенле бла келишиусюзлюгю. Нартлагъа от табыуну къыйын ишин тамамлауну тохтаусуз бардырады. Кертисин айтсакъ, мында да Кулиевни ауазы, бичген багъасы, кемесин тенгиз тюбюнде жютю къаялагъа урдурмай, уста ётдюрген капитанча, сюжет ызны ёзегин къолдан ычхындырмай барыуу да билинеди. Андан сора дагъыда бир айтырыгъыбыз: «От» деген поэмадагъы фольклор ыз «Сүймекликни поэмасында» фольклор ызлагъа ушамайдыла. Мында уллу жазычуну, уста фахмуну «къол ызы» кючлюдю. «Сүймекликни поэмасында» Кулиев сау куплетни, сау тизгинлени, сау кесеклени халкъ жырладан алгъан эсе, «Отда» алай алынган зат жокъду. Мында автор жалан да сюжетни эм теманы конфликтин нарт таурухладан алгъанды. Ол затланы уа кеси сѣзлери бла, кеси образ-

лары бла, кеси усталыгы бла, кеси ауазы бла жазганды. Алагъа ёлюмсюз жан киргизгенди.

Кулиевни поэмасында сюжет да, композиция да, баш тема да, суратланган геройланы тюз эм терс къауумлары да, поэмагъа жан киргизген даулашны башы да «Сосрукъ бла эмеген» деген нарт таурухдан алынганнга ушайдыла. Жалан да баш мотив бир аз тюрленгенди... «Сосрукъ бла Эмегенде» да, Кулиевни «От» деген поэмасында да даулашны-туйюшню от чыгъарады. От къабындырады. Алай нарт таурухда нартла жортууулда айлана, отсуз къалып, от излейдиле. Нартланы даулашы кеслерини жарсыуларындан чыкъгъанды. Ала кеслерине от табаргъа кюрешедиле. Кулиевни ол мотив ыразы этмейди. Кеслерини ауарасы бла кюрешген эмегенлени кесимчилигин, эгоизмлерин Кулиев жаратмайды. Ол акцентни тюрлендиреди. Отсуз жортууулда айланган нартла къалмайдыла. Къазауат эталлыкъ нартланы барысы да жортуулгъа кетгенлеринде, нарт элlege тыш душманла чабып, нартланы отларын ёчюрөдиле, жашауларын къарангы этедиле. Нартладагы индивидуализмни сезимини орнуна, коллективизмни сезимин киргизген поэт нартланы образларын трактовкалауну бизни заманнга асыры жууукъ этген болмазмы? деген соруу тууаргъа да боллукъду. Биринчиден, бизни заманны алчы поэти фольклор мотивлеге да бююнню жашауну излемини бийиклигинден къарамай не этерикди? Эгоцентризм бла коллективизмни ортасында келишиусюз кюрешде чынтды поэт жамауат жанлы боллугъу хакъды. Экинчиден а, фольклордагы энчи-энчи чыгъармаланы, энчи геройланы ниетине угъай, фольклоргъа бир бююн сау затхача къарасакъ, фольклорну ич къыйматы халкъгъа жакъ болууну сезиминден толуду. Ол хыйсапдан а Кулиевни поэмасында фольклор сюжетни алай тюрлендирип жазуу даулашны чыгъарлыкъ туйюлдю. Кулиев поэмасына нарт таурухларыны геройларыны атын атамай, «От» деген атны бергенинде да уллу магъна барды. Поэманы аты даулашны, туйюшню не зат ючюн чыкъгъанын ачыкъ этеди. Ол ат поэманы кючлю башларгъа болушады. Кулиев даулаш не затдан чыкъгъанын айтып къоймайды, кимле ючюн бардырылгъанын да береди. Отну кеслерине угъай, нарт элlege излемеклик нартла этген ишлени, ала бардыргъан кюрешни магъанасын кётюрөди. Сосрукъну образын да бош нарт тау-

рухну образындан халкъны насыбы ючюн кюрешген батырланы кыйматына дери ёсдюреди. Поэманы ниет магъанасын кенг эм терен этерге болушады.

От ючюн нартла керти кюреш бардырадыла. Адам улуну жашауунда отну магъанасы, багъасы уллу болгъанды. Аны ючюн не къадар къазауат этилгенди. Поэмада Кулиев ол кюрешни конкретна суратын ишлегенликге, мени акъылыма кёре, поэт отну символгъа дери кётюралгъанды. Поэмада берилген от, отну кзуру кеси туююлдо. Кюрешде туугъан жигитлик берген тирилик, адамлыкъ ючюн, прогресс ючюн этилген иги затланы барысы да ол отну образына жыйылып берилгендиле.

Поэманы темасын, сюжетин, композиция кзуралыуун нарт таурухладан алгъанды дегенликге, чыгъармагъа жан кийирген, аны къан тамырларын ишлетген кудрет Кулиевни чомарт фахмусуду, чексиз уста хунериди, философия оюмчулугъуду, кызыу жюрегиди, жашауну да, халкъны тилин да, фольклорун да мардасыз иги билгенди. Поэманы хар тизгини, хар кесеги аны кесиникиди. Поэмагъа тилни шатыклыгъы, кючлю образлыкъ, интонацияны жашаулулугъу алапат жарашханды.

От ючюн даулаш, от ючюн кюреш адам улуну историясында бек уллу магъаналы кюрешледен болгъанды. От ючюн даулашны, от ючюн кюрешни битеу халкъланы сёз чыгъармачылыкъларына да, профессионал литератураларына да ёлюмсюз темаланы бек башларыны бирине санагъандыла. От ючюн кюреш адам улуну тукъуму юзюлюп къалмаз ючюн бардырылгъан кюреш эди. Ол темада кзуралгъан чыгъармаланы биз грек мифологияда да, башха халкъланы фольклорларында да, Север Кавказны халкъларыны нарт таурухларында да кёребиз. Грек мифологияда Прометей деген аллах Олимпни баш аллахы Зевсден, башха аллахладан отну урлап адамлагъа береди. Адамладан къарангылыкъны кетереди. Кечелерин жарытады, сууукълукъдан кутхарады, ашар ашларын биширеди. Прометей, адамлагъа жазыкъсынып, аланы тюрлю-тюрлю хунерлеге юйретеди. Зевс да, Олимпни бирси иелери да Прометейни ол ишин жаратмайдыла. Адамла акъыллы болсала, хар нени да кеслери эте билселе, жашыртын кючледен кюркмай башласала, ала Олимпни ислерине — аллахлагъа бойсунурукъ туююлдоле дейдиле. Аны ючюн а Зевсни буй-

ругъу бла Прометей тазирге тюшеди. Прометейни дылгам кыаягъа бегитедиле эм анга кыушла келип, кёкюрегин жулкыуп, азап берип турадыла. Ол адамлагъа жарсыгъаны эм жазыкъсыннганы ючюн азапха тюшеди. Таулу таурухлада Сосрукъ Тейри туююлдю, ол да нартланы бириди. Анга аллахла этген хата да жокъду. Алай, Прометейге ушаш, Сосрукъ да, адамлагъа от табар ючюн, арсарсыз кюрешге чыкыгъанды. Нарт таурухлада от ючюн Сосрукъ эмегенлеге кыажау кюрешни кёп тюрлю ыз бла бардырады.

Бурунгулу грекли эм бурунгулу римли поэтле, башха халкъланы уллу поэтлери, жазычулары да чыгъармачылыкъ кёллениуню ол темада кёп кере алгъандыла. Ол темада талай ёлюмсюз чыгъармала жазгъандыла. Башхаланы айтмай кыойсакъ да, М. Горький ол темагъа кёп кере эс бургъанды. Аны «Старуха Изергиль» деген сейирлик хапарындагы Данкону жарыкъ образын кыурай туруп да, баям, М. Горький грек мифологиягъа эс бургъанды. Горькийни «Боранбилгични жыры», «Кыушну жыры» деген чыгъармаларында да ол мотивни кючлю ызы болгъаны хакъды. Кулиев да ол темада кёп кере жазгъанды. Аны «Аууш» деген поэмасыны не темасында, не сюжетинде, не кыуралыуунда, не образлы системасында биз айтхан затла ахыры да эсленмейдиле. Алай, поэманы баш жигити Азретни адамлыкъ кыыйматында, таукеллигинде, «Безумство храбрых — вот мудрость жизни» (М. Горькийден) деген жашау ызын да Сосрукыгъа жууукъ этген затла бардыла. Ма бу айтылгъан затлагъа иги эс бурсакъ, Кулиевни «От» деген поэмасын юч уллу ызы бирикдирген поэтни деменгили фахмусу бла жазыу усталыгы жаратханды. Кулиев бу поэмасында халкыны узакъ ёмюрледен бери жыйылгъан фольклор тёрелени, суратлау литератураны алчы сынауларыны жетишимлерин да бирикдиралгъанды. Аны бла жашауну ёчюлмез, окыуучуну кыолундан тюшмез суратын ишлеялгъанды. «От» поэманы биринчи бёлюмюнде нарт элени отлары ёчюлгени, кечелери кыарангы, кюндюзлери мутхузланнганы, сууукъдан онгсуз болгъанлары, ашарыкълары бишмей, чийлей кыалгъаны айтылады. Не да болсун, нарт эллени бек кыыйын болумларыны ачыкъ сураты ишленеди. Нартланы кыазауат эталлыкълары жортуулгъа кетгенлерин билген эмегенле нарт элге келип, халеклик саладыла, мюлк-ырысхыларын талай-

дыла. Отларын ёноредиле. Нарт эллери отсузлай къа-
лып.

Таулада от жапмайды.
Эт, гыржын да бпшмезча болуп,
Таулагъа къара кюн келгенди,—

деп башланады поэма. Ол тизгинле бушуулу, жарсыулу
ауаз бла жазылгъандыла. Ала окъуучуну жюрегин сан-
сыз къоймайдыла, тынгысызлыкъны, сагъайыуу сезими
окъуучугъа тынчлыкъ бермейди.

Поэматын экинчи бёлюмюнде нарт эллери суратлана-
дыла. Алай биринчи бёлюмде конкретно нарт жигитни
юсюнден жукъ айтылмайды. Экинчи бёлюмде ал сцена-
гъа Сосрукъ да, аты айтылмагъан нарт къарт да чыгъа-
дыла. Экисинден сора эмгенле бла къазауат этерча,
аладан отну сыйырырча элде нарт жокъ эди. Бири
къарт, къарыусуз, акъыллы нартды, экинчиси ауруп тё-
шекде жатхан Сосрукъду. Къалгъанлары уа бек къарт-
къуртла, сабийле бла тиширыуладыла. Сосрукъ кесини
ауруп, онгсуз болуп жатханын да, ол къартны анга бо-
лушур къолайы болмагъанын да уста биледи. Аланы би-
ле да тургъанлай, арсарсыз жолгъа чыгып, эмегенле
бла къазауатха кирирге, аладан отну сыйырып алыргъа,
мычымай таукел болады. Ол кесини юсюнден сагъыш да
этмейди, аны эсинде жалан да отсуз къалгъан нарт эл-
лени зарауатлыгъыды. Манга не болур, эмегенлени хор-
лаялырмамы, огъесе ёлтюрюпмю къоярла деп, сабыр
сагъыш окъуна эталмайды. Адамлыкъ кыйматны дара-
жасын сабыр-сабыр сагъышла бла оюмлу этген ишле-
ден эсе, эсли батырлыкъ бла этген ишле тюз ёнчелеген
заманла да боладыла. Кулиев аллай жигитликни юсюн-
ден жазаргъа бек сюеди. Аны «Осуят», «Аууш», «Бай-
ракъ» деген поэмаларыны жигитлерини таукелликлери,
«тели» батырлыкълары чекни билмейдиле. Кулиевни
нарт таурухланы сюжетинден алып жазгъан «От» де-
ген поэмасыны баш жигити Сосрукъ да ма аллайладан-
ды. Ол, нарт эллени тукъумлары ёчюлюр деген къоркъуу
келгенде, халкын палахдан кутхарыр ючюн жанган
отха, кутургъан суугъа секирирге да хазырды. Бир
жанындан ол жигитни чексиз батырлыгъы, кызыу жо-
реклиги, халкын сыймеклиги, таукеллиги алааматды.
Алай Къайсын Кулиев поэмасына нарт къартны эде ту-
рурча образын да поэмагъа бош кыошмагъанды. Ол

къартда нартланы жашау сынаулары, сабыр акъыллары жыйылганды. Къартдагъы акъыл эм сабырлыкъгъа Сосрукъну жашлыгъы, жигитлиги, кызыулугъу, таукеллиги, арсарланыу дегенни билмеую къошулса, нарт эллери хорлатырыкъ къоч жокъду. Халкъны ич къудретин Кулиев бу мен айта тургъан эки къочню къошулгъанындан кѳредиди. Поэманы къалгъан бѳлюмлеринде Сосрукъ кесини жигитлигин да, таукеллигин да, къарт юйретген аман акъылны да хайырланып, эмегенледен отну къалай алгъаны, ол эмегенлени къалай хорлагъаны жазылады. Ол затланы барысы да, окъугъаныны эсинде кѳнге сакъланып турурча, алапат берилгенди.

Поэма кеси узун туююлдо, бек къысха чыгъармады. Бир артыкъ сѳзюн не строфасын кѳрлюк туююлсе. Хар сѳзю кеси орнундады. Образлы тили чыгъарманы ниет магъанасын къочлю ачаргъа къуулукъ этеди. Сюжет-композиция къуралууунда керексиз къатыш-къаралыкъ жокъду. Тизгинлиди, системалыды. Магъанасына келишмеген омакълыкъ да кѳрюнмейди. Образланы тыш тюрсюнлери да, ич къыйматлары да акъыл-сезимде да, кѳз алда да турурчады. Конфликт жютюдо. Ол жютюлюк, тюз эм терс геройланы араларында келишиусюзлюк сабырланмай, селеймей, поэманы ахырына дери жютюден жютю бола барады. Автор поэмасында суратлауну кѳп тюрлю ызларын уста хайырланады эм аланы баш магъананы ачаргъа бойсундурады. Мында авторну хапарлауу да, монолог да, диалог да, лирика ыхтырылыула да поэманы магъанасына кѳре сайланып алыннгандыла эм хар бирин жашаулу этерик интонация табылгъанды.

Къайсын Кулиевни «Оракъ» деген поэмасындагъы фольклор ызла бирси поэмаларындагъы фольклор ызладан башха чадыла. «Сюймекликни поэмасында» халкъ жырла хазна тюрленмей хайырланыладыла. Автор суратларгъа деп сайлап алгъан темасын халкъ жырланы болушлугъу бла уста ачады. Кулиев «От» деген поэмасыны сюжетин нарт таурухладан алып, заманыбызны уллу кертилигин суратлагъанды. «Оракъ» деген поэмада уа халкъ жырланы алышындармай хайырланыу да, нарт таурухладан сюжетни алып жазуу да жокъду. Бу чыгъарманы фольклоргъа ушатхан тыш белгиси жалап да нартланы юсюнден хапар айтханыды. Андан башха тыш ушашлыкъ жокъду. Поэманы хар тизгини, хар об-

разы, сёзю, хар бёлюю авторну энчи тапхан затларыды. Бу поэмада берилген теманы, сюжетни къарачай-малкъар фольклорда излеп киши табарыкъ туююлдо.

Алай бу чыгъармада фольклорну ёлюмсюз ызларын юйренную Кулнев бек бийик даражагъа жетдиргенди. Юйрениген затларын терениге, ташагъа жашыргъанды аны, бу поэма фольклорну ёлюмсюз къудретин кесини ичине сингдирмегенди. Фольклорну къууатлы духуну сууун ичгенди. Мында нарт таурухланы хазыр сюжети файдаланылмагъанлыкъгъа, нартла этген ишлени юсюнден, нартланы хар бирини энчи къылыкъларыны юсюнден сезимли ачыкъ суратла ишленеди. «Оракъ» деген поэма ёлюмсюз узакъгъа дери жашарыкъ уллу чыгъармаладанды. Поэманы уллулугъу, деменгиллиги аны мардасыз узунлугъунда туююлдо. Мында кёп тюрлю геройланы кёп тюрсю приключениялы къатыш-къара ишлерин сейир-тамаша чекге жетдирип суратлау да жокъду. Бу поэманы къысхалыгъы, магъанасыны теренлиги, сюжет-композициясыны жютюлюгю, бир бютюн затлыгъы эм тизгинлиги окъугъан адам тангкёрдю этерча чекге жетгендиле. Чыгъармада бир артыкъ тизгин, артыкъ строфа, артыкъ кесек жокъду. Хар заты кереклиси тенглиди, кеслерини орнундадыла. Чыгъарманы нет магъанасын ачаргъа, адамланы образларын ишлерге болушмазлыкъ затланы бу поэмада табарыкъ туююлсе.

Поэма саулай да беш кесекден къуралгъанды. Хар кесеги артыкъ сёзсюз къысхады. Керексиз созулгъан хапар айтыу жокъду. Поэма «Сингирли» чыгъармады. Мында нартланы шартлы (условно) жашаулары хапарланады. Поэмада автор жортууулгъа жүрюген, кеслерини жерлерин, халкъын, юйлерин, от жагъларын тыш душманладан къоруулагъан, сакълагъан, ашаргъа ашны, кнерге кийимни, жерчиликде не да малчылыкъда угъай, жортуулда тапхан, башхаладан сыйырып алгъан затлары бла кечинген эм ол затлагъа юйренчик болгъан нартла жерчиликге къалай ёте башлагъанларын суратлайды. Ол жерчиликге, малчылыкъгъа ётюю адам улуно жашауунда, психологиясында уллу революция эди.

Поэма нартланы алгъынныгъы жашау ызларын, хунерлерин, этиучю ишлерин ачыкъ суратлау бла башланады:

Нартла къан да кѣп тѣкдюле,
Душманланы сюеклерин
Ууата, уруш этдиле,
Къаннга бояй билеклерин,—

деп, нартланы алгъын жортууулда айлана-жюрюй жашагъанларын айтады. Нартлада жигитлик, батырлыкъ, таукеллик, тѣзюмлююк, ѳхтемлик уллу болгъанды. Ала кѣп душманны ууатхандыла, къан тѣкгендиле, отсуз къалгъандыла. Этни гыржынсыз ашагъандыла деп билдиреди поэт. Аланы кеслерин да кѣп душман ууатып, артыкълыкъ да аз этмегендиле. Поэманы биринчи кесегинде окъуна контрастлы эки кючлю образ ишленеди. Аланы бири жерчиликди, гыржынды, отда бишген этни татыууду. Экинчиси да къан тѣгююню ачы кюйсюзлюгюю. Нартланы жюреклеринде, жашауларында жерчилик бла кюрешип, башларын кечиндириу бла жортууулгъа атланып, хар кереклерин да анда табаргъа юйрениуню ортасында келишиусюз кюреш барады. Ол кюрешде тюзлюк хорларгъа керекди. Ол а гыржын бла, жерчилик бла байламлыды. Автор поэмасында гыржынны образын кючлю бергенди. Аны ийиси бурнуна ургъанлай турады. Гыржын хорланмаз кюч болгъаны ачыкъ сезиледи. Поэмада автор къанны да кюйсюз, ачы суратын кѣз алдан кетмезча бералгъанды. Поэманы экинчи кесегинде жортууулгъа юйренчик болгъан нартла аз аздан жерчиликге, малчылыкъгъа къалай кѣче баргъанлары айтылады. Кечинирге керекли затланы жортууулда тапмай, жерчиликден излерча даражагъа жетиуню процесси нартланы ич къыйматларын тюп тамырындан тюрлендиреди. Нартланы психологиялары ѳзгереди. Ючюнчю кесек поэманы кульминациясыды. Нартланы адамлыкъ къыйматларында алгъа атлауну уллу кертилиги ол кесекде бериледи. Нартла сабан сюргенлери, урлукъ сепгенлери, будай бишип, тирликни жыя билмеген нартланы абызыраулары, дыгаласы, образлары суратланганды. Нартла, къайры эсе да жортууулгъа кетип бара, кече бир жерде тохтап, солуй турмагъанлай, хар бири терен сагъышха киреди. Нартла кѣкге къарап, солуй тургъанлай, бир пелиуан адам кѣкдеги жарты айны къолуна алып, мирзеу сабанланы оруп башлагъанча кѣзлерине алай кѣрюнеди. Нартланы темирчиси нартлагъа оракъ ишлеп, тирлик жыйыуну ауаралы ишин терклендиреди, тынчландырады. Алгъын нартла темирни жалан да жор-

туулгъа керекли сауутланы хазырлар ючюн файдалангандыла. Энди уа ол жерчиликде нартланы болушлукъ-чусуду. Поэманы къалгъан кесеклеринде ол магъана ахырына дери жетдирилип ачылады.

Кулиевни бу поэмасыны темасы Вучетични «Перекуем меч в орала» деген айтхылыкъ скульптура чыгъармасына бек жууукъду. Экисинде да урушну кёрюп болмауну магъанасы барды. Уруш отун къабындырычуланы кёрюп болмау айтылады анда да, мында да.

Кулиевни бу поэмасында да фольклор адетлени уллу ызы барды. Алай ол ызла «Сюймекликни поэмасындагъы» эм да «Отдагъы» халгъа не аз да ушамайды деп айтханма башында. «Сюймекликни поэмасында» Кулиев революциядан алгъынгы жашауда сюймекликни бушуулу къадарын ачаргъа деп, ачыкъдан ачыкъ бушуулу ауазда къурагъан халкъ жырланы формаларын да, жырланы кесеклерин да алгъанды. «От» поэмада уа нарт таурухну сюжетин кесини чыгъармасыны сюжети этгенди. Адамны жашауда этерлик борчу неди деген соруугъа жууапны ол фольклордан алгъан сюжетни юсю бла ачханды деп жазгъан эдик алгъаракъда. Халкъ кесини узакъ жашауунда тыш душманлагъа да, ич душманлагъа да, табигъатны кюйсюзлюгюне да, кесини жахиллигине да къажау кюрешип келгенди. Урушда къазауат этиу, жортууулда жюрюп туруу аны хунерине айланып, анга жашау этдирип тургъанлыкъгъа, ол урушну, къан тегююню кёрюп болмагъанды. Хоншула бла жарашыусузлукъну жаратмагъанды. Тынч жашаргъа, къаугъасыз турургъа, къан текмезге, адам къолу жаратхан затланы ууатмазгъа кюрешип келгенди. Кесин уруш бла, жортуул бла угъай, жерчилик бла, малчылыкъ бла кечиндирирге тилек этип гургъанды. Кулиев бу поэмада фольклордан хазыр затланы алып хайырланмагъанды. Кесиндеги чыгъармачылыкъ ич онгланы уятып, уллу фахму итиниу алгъанды. Бал чибин гюлледен гюллеге къона, нектарны жыя кетип, бал этгенча, Кулиев да кесини бу поэмасында фольклорну саулай ич къарыуун бирге жыйып, заманыбызны уллу кертилин ачхан деменгили чыгъарма жаратханды. Фольклорну саулай къарыуу бла Кулиевни фахмусу, жазыу усталыгъы бир бири бла алапат келишгендиле. Бу поэмада да, фольклордача, ниет ачыкълыкъ, ангыларгъа тынчылыкъ, жашаугъа итинмеклик уллуду.

Малкъар литератураны айнытыргъа орус литератураны асыулу хайыры болгъанды эм болуп турлукъду. Отузунчу жылладан бери малкъар литературагъа келген къайсы поэтни чыгъармачылыкъ жолуна эс буруп къарасанг да, орусну классика эм совет литературасыны уллу поэтлерини къол ызын кёрюрге боллукъду. Сёз ол ыздан къайсы поэт не хайыр алгъаныны юсюнден туйюлдо. Малкъар совет профессионал литературагъа бек алгъа келген авторла ол поэтледен юренип билгенлерин кеслери фахмуларында тынгылы биширалмай, заманны излемина тийишли чыгъарма жазаргъа хайырланалмай, юренчикликден чыгъалмай тургъан эселе, артдан артха ол юрениуле кеслерини хайырлы тирликлерин бере да башлагъандыла. Жаш авторланы жашауда тюрлениулени терк ангыларгъа, ангылагъанларын тынгылы суратларгъа юретенди. Аланы фахмуларын чыныкдырыргъа, жазуу усталыкъларын ёсдюрюрге болушуп, тыянчакълыкъ этедиле.

Керим Отаровну «Бешик жырында» Лермонтовну «Бешик жырыны» деменгили ауазы эшитиледи деп арсарсыз айталлыкъбыз. Ана жүрекни тебиуюн, ананы къагъанакъ сабийине тилегин, сабийинден сакълагъан татлы умутун, не кюн кёрюп, къалай жашарыкъ болур деген сагъышда тургъан ана жүрекни тынгысызлыгъын эки поэтни «Бешик жырларында» да ачыкъ кёребиз. Лермонтовну да, Керим Отаровну да ол назмуларыны баш темасы, чыгъармагъа жан кийирген кюч анады, ананы жүрегиди. Керим Отаровну «Бешик жыры» кеси аллына эки назму болуп берилмейди, бизни халкыбызны революциягъа дери жашауу, ол жашагъан жерин аламанат сураты, окъугъанны сагъайтхан, жүрегин тынгысыз этген магъанасы терен, кючлю интонация бла жазылгъан «Эл» деген поэмагъа кесек болуп киргенди ол. «Бешик жыр» Лермонтовну поэзиясындагъы жарыдулу интонацияны Отаровну поэзиясында да кёп табабыз. Лермонтовну «Белсет парус одинокий», «Тучки» деген назмуларыны ауазы, суратлау бояулары окъугъанны сагъайтхан, сансыз турургъа къоймагъан кючню Керим Отаровну «Булутла» деген назмусунда да табабыз. Отаров былай жазады:

Кёкню кёксюл тизгининде булутла,
Паруслача, кетип баралла, жүзюп,
Аланы ызларындан а умутла
Баралла, кьалалмагъаплайып тёзюп.

Лермонтов да, Отаров да умутну алгъа итинуюю, учунууун паруслагъа бош тенглешдирмейдиле. Лермонтовну да, Керим Отаровну да ол назмуларына кюч-кьу-уат берген, окъуучуну жүрегинне жетерча этген затланы башы ауазны кючлюлюгюдю, жашаулугъуду.

Не да К. Отаров «Булутчукъ» деген назмусун Лермонтовха деп бош атамагъанды:

Ехтем саркьгъан кёксюл сууну бойнунда,
Бийик жухну дылгам ышыкъ кьойнунда,
Акь булутчукъ жапырылып жатады,
Шош агъара, жайны тангы атады,—

деген тизгинледе Лермонтовдан юйреннгенине адам даулашмазча шагъатлыкь барды. Битеу дуня поэзияда да табигъатны суратын Лермонтовдан уста берген поэтле аздыла. Керим Отаров Лермонтовдан табигъатны экзотикалы сууукь ариулугъун суратлауну орнуна ол жерде жашагъан адамланы жашауу бла, аланы жүреклеринде жарсыуу, кьууанчы, умуту, итиниую, учунууу деген уллу сезимлери бла бирге берирге юйренгенди. Лермонтовну поэзиясында да, Керим Отаровну поэзиясында да, пейзаж лирикаларында адамны юсюнден жукь сагъынылмай кьалгъан заманда окъуна баш тема адамды, аны жүрек халыды. Биз Керим Отаровну поэзиясында Некрасовну «Темир жол», Есенинни «Баллада о 26» деген поэмаларыны ызларын да кёребиз.

Азрет Будаев да оруслу поэтледен, жазыучуладан юйренирге кёп кюрешгенди. Аны «Мараучуну хапары» деген поэмасыны баш жигити Кьоркьмаз Залимханны юйюнде тутулуп, уругъа атылып тургъан жеринден Залимханны кьызы Зайнафны болушлугъу бла кьачып кьутулады. Л. Н. Толстойну «Кавказский пленник» деген повестинде да тюз аллай ситуация барды. Толстойну жигити да таулу кьызы болушлугъу бла тутулгъан урусундан кьачып кьутулады. Не Шаваеваны «Мурат» деген романында бла «Бизни заманны жигити» деген Лермонтовну романында бирге ушагъан сау эпизод, ситуация барды. Бу эки чыгъарманы да баш жигитлери кьатыннга алыргъа кюрешген кьызларын ол кьызы

къарындашыны болушлугъу бла хайырланып урларгъа юрешедиле. Миналдан Шаваеваны «Мурат» деген романында Асиятны Къанбермезлары, Асиятны къарындашы Муратны бетсиз болушлугъу бла, алып къачадыла. Малкъарлы биринчи драма «Къанлы къалында» Островскийни «Грозасына» ушаш жерле бардыла. «Гроза-дача» «Къанлы къалында» да муратына жеталмай, сюймегенине берилген Жансурат «Къарангылыкъны патчахлыгъындан» эсе, ёлюмню сайлайды. Кертиди, «Къанлы къалынны» автору Геляев сюйгенин тапмагъан кызы кесин ёлтюргенини юсюнден Мечневни «Бужигит» поэмасындан да окъугъан болур. Аны юсюне, къарачай-малкъар фольклорда насыпсыз къадарына тарыгъып сарнагъан, тиширыулары бушуулу жашауларын хапарлагъан чыгъармала да аз туююлдуле.

Малкъар аузунда эртдеден белгили «Махетчини жырын» ол биллик эди. Алай, мен ангылагъандан, ол пьеса жазыла тургъанда, Геляев театр институтда окъуй тургъанын, кеси да режиссёрлукъгъа хазырлана тургъанын, «Гроза» ол кезинде кёп ойналгъанын, Геляев кёп кере кёргенин унутургъа жарарыкъ туююлду. «Гроза» Геляевха биринчи чыгъармачылыкъ кёллени бергенди десек тюзду. Баям, Жансуратны образын сценагъа чыгъарыргъа фольклор да, Къазимни поэмасы да, Островскийни пьесасы да себеп болгъан болурла.

Орус халкъны ёлюмсюз литературасындан чыгъармачылыкъ бла уста юйреннген, кесини жазыу усталыгъында фахму къудретни да терк чыныкъдыргъан поэтлени бири Къайсын Кулиевди. Кулиев Лермонтовну да, Пушкинни да, Тютчевни да, Есенинни да, Твардовскийни да уллу хурмет, терен сюймеклик бла кесини устазларына санайды. Ол кёпледен юйреннгенин, кёплени кесини юйретиучюсюне санагъанын эскертгенлей турады. Алай Кулиевни поэзиясында ол поэтлени чыгъармаларыны тыш белгилерин табарыкъ туююлсе. Кулиевни аладан окъугъаны алагъа ушатын жазаргъа юйретмегенди, кесини чыгъармачылыкъ ич онгларын уятып, деменгили поэзияны жаратыргъа болушханды. Ол поэтле бла Кулиевни поэзиясында ушашлыкъ тыш формада не да тематиканы бир кибиклигинде угъай, жууукълукъ чыгъармаларыны ич кыйматындады, ич асылулугъундады. Кулиевни образлы оюм этиую, битеу поэзиясыны интонация-ауаз атмосферасы, жазыу халы кишиникине

да ушамайды. Аны уллу классикледен юйреннгени аны башхалача жазаргъа, кесини энчилигин тас этерге элтмейди. Кесини энчи бетин сакълап туругъа болушады.

Кулиев кеси бек суйген, андан хар заманда да юйренип тургъанын айтыргъа бир заманда да унутмагъан поэтлени бири Николай Тихоновду. Тихоновну балладаларына жууукъ кыйматы болгъан чыгъармаланы биз Кулиевде да табабыз. Сёз ючюн, китап окъуучулагъа эртдеден белгили Тихоновну Сивашны, Перекопну юсюнден балладалары бардыла. Ол чыгъармалада магъана бла форманы бир бирине тап жарашханы, образлылыкъны кючлюлюгю, магъананы теренлиги, ауазны жашаулулугъу сейир этдирирчады. Ол чыгъармалада суратланган адамла да, лирика жигит да жангы заманны чынтды кюрешчилеридиле. Аланы адамлыкъларын уятып, керти кюрешчи этген революцияды, жашау философиябызды, коммунист идеологиябызды. Тихоновну геройлары граждан урушну заманында ахыр солуулары, къашыкъ къанлары къалгъынчы, жангы жашаугъа къуллукъ этедиле. Тихонов аланы кылыгъында баш белгиге ленинизмге кертичиликлерин, энчи насып ючюн баргъан кюрешде таукелликлерин санайды. Кулиев да «Перекоп», «Сиваш» деген поэмаланы жазгъанды, Тихоновну балладаларындача, мында да къазауат, уруш, къан тегюлюю, мардасыз жигитлик, таукеллик, алгъа, хорламгъа талпыныу барды. Кертиди, Тихонов граждан урушну кезиунде акъ гвардиячылагъа къажау бардырылгъан къазауатны, Совет власть ючюн баргъан кюрешни, анда коммунистле этген ишлени юсюнден айта эсе, Кулиев а Ата журт урушда фашистлеге къажау урушну суратлайды. Алай автор Тихоновну балладаларындан, «Живыми мостами мостят Сиваш» («Сиваш» деген поэмадан), «Но, мертвые, прежде чем упасть, делают шаг вперед» («Перекоп» деген балладасындан) деген эпиграфланы бош алмагъанды. Ол эпиграфлада айтылгъан магъана Кулиевни балладаларында берилген адамланы ич кыйматларын туура этеди. Экинчиден а, Кулиевни жигитлери да Тихоновну жигитлери къазауат этген Перекоп бла Сивашда къан тегюлген урушда боладыла. Фрунзени атыны кишнегенин да сагъынады Кулиев. Бу балладалада Кулиев чыгъармаларында жашау эм жашау ызыбыз салгъан уллу соруулагъа жууап береди. Ачыкъ да, жашыртын да патчахлыкъгъа къажау

кюрешген, унукъгъанланы азатлыкъгъа чакъыргъан керти ленинчи атала алып берген жашауну насыплы иелери ол атала этген умутдача болалдыламы, ала базынырча, ышанырча, атала алып берген эркинликни сыйыртмазча болуп ёсдюлеми деген жашау салгъан соруугъа Кулиевни балладалары «хау» деп, арсарсыз жууап бердиле. Кулиевни поэмаларында суратланган жигитле Тихоновну балладаларыны жигитлерини насыплы, ёхтем, таукел, тири, билимли, аталаны намысын къаты сакълагъан жашладыла деген жууап барды. Ма Тихонов бла Кулиевни балладаларыны ич къыйматында жууукълукъну магъанасы андады.

Ол халда юйрениуню хайыры уллуду, аны башха малкъарлы авторлагъа да асыуу, болушлугъу кёпдю, юлгюлю боллукъду.

Орус литературадан малкъарлы авторла нечик юйрешгенлерини юсюнден кёп тюрлю юлгюлени, шагъатланы айгыргъа боллукъбуз. Алай бизни муратыбыз малкъар литератураны айныр жолунда малкъарлы авторла Горькийден юйренгенлерини юсюнден къысха айтыу болгъаны хыйсапдан, башха оруслу поэтлени, жазыучуланы юслеринден андан ары созаргъа суймейбиз. Малкъар литературагъа М. Горькийден кёп хайырлы иш этген башха миллет жазыучуну табаргъа бек къыйынды. Аны юсюне, Горькийни хайырлы ызын биз прозада хазна тапмайбыз, поэзияда уа ол ыз бек кючлю эсленеди. Горькийден юйрениуню ызын биз поэзиябызда бек алгъа аны ёлюмюне жоралап жазылгъан бушуулу назмулада кёребиз. Ол назмуланы кёбюсюнде алыкъа Горькийни къудретли чыгъармаларыны ызы эсленмейди, андан хайырлы юйрениу да сезилмейди. Горькийни жашауу, чыгъармаларыны юсюнден таулу жаш авторла ангылагъан затла, аны ёлюмюне халкъны бушууу бош информация халда бериледиле. Аллай назмулада не Горькийни энчи образын ачалмайдыла, не аны чыгъармаларыны магъанасын терен кёргюзталмайдыла. Тышында эсленген затланы схема бла санап къоядыла. Ол назмуланы кеслерини да композициялары быллай схема бла берилиую тёреди: биринчи кесегинде халкъ суйген ол адам ким болгъаны, аны адамла нек суйгенлери, ол не ишле этгени саналады. Экинчи кесегинде аны ёлюмюню юсюнден анга халкъ этген бушуу айтылады. Ючюнчю кесегинде уа аны аты унутулмай

турлугъу билдириледи. Сёз ючюн, Азрет Будаевни «Сууукъ жел» деген назмусу ол халда жазылгъанды. Автор Горькийни ёлюмюн «сууукъ жел» бла тенгleshдиреди. Кесини бушууун автор былай билдирип жазады:

Билмей тургъанлай, сууукъ жел урду,
Чачымы хар тюгю ёрге турду.
Жарыкъ жулдуз мутхузланды,
Литература да мудахланды.

Пролетариатны уллу жазыучусу, социалист реализмге мурдор салгъан Максим Горькийни юсюнден назму жазаргъа базынмакълыкъ кеси окъуна батырлыкъды. Ол ишге не фахмусу уллу адамла таукел болгъандыла не да Горькийча уллу адамы сыфатын бериюню къыйынлыгъын билмеген жаш авторла базыннгандыла. Поэт поэтика оюмну, сезимни чынтды хунерине жетмеген эсе, Горькийге атап назму жазыу бла аны чынтды образын, уллу акъылманлыгъын, халкъланы культураларын ёсдюрюуде жалчытхан ишлерин керекли даражада бераллыкъ туююлду. Ол бек алапат этсе, Горькийге атап энтда да бир татыусуз зат жазып, керексиз сынтыл таурухдан чыгъалмай турлукъду. Будаевни жашлыгъы, фахмусуну «сюек къатдырмагъаны», жазаргъа усталыгъы чегине жетмегени назмуну къарыусузлай къалдыргъанды. Авторну Горькийни ёлюмюне бушууу кесини энчи бушууундан кётюрюлмейди. Мында литератураны мудахланнганы, жарыкъ жулдузну мутхузланнганы, жаш жазыучула кеслерини кенгешчилеринден айырылгъанлары къургъакъ саналып къалып, барысы да бош информациядан озмагъандыла, Горькийни образыны ич къымылдауу берилмейди, аны поэзиясындан юйрениюню кючю сезилмейди. Ол хыйсапдан, назмуда айтылгъан затланы барысы да жаш поэтни уллу жазыучугъа айланып айтхан сёзю суратлау кертиликке ётмегенди.

Малкъар литературада М. Горькийни образын бек иги ачхан назмуланы бири Керим Отаровну «Боранбилгич» деген чыгъармасыды. Бу назмуда Горькийни демегилли сыфаты берилип къалмайды, жазыучу тамамлап келген ишлени окъуучу унутмазча этип, суратлап береди. Горькийни романтикалы хапарларыны кючлю ауазы сезимни минг тюрлю къозгъарча чекге жетип, поэтни назмусуна сингенди. Бу назмуну Керим Отаров Горькийни «Песня о буреизвестнике» деген чыгъармасыны тал-

пындырыуу бла жазгъанын ким да кёрлюкдю. Алай ишни башы кзуру ол талпындырыуда да туююдю. Малкърлы поэт Горькийни адамлыкъ кыйматын терен ачады, деменгили чыгъармачылыгыны кючюн, революциялы уллу ишлерин эм биз айта тургъан ёлюмсюз чыгъармасыны ич магъанасын бирикдирип, ачыкъ суратлайды да, сейирлик чыгъарманы ишлегенди. Горькийни ёлюмсюз образын окзуучуну эсинде турурча алапат бергенди.

Биз билгенден, Горький революция романтизм ызда жазылгъан бу «Боранбилгични жыры» деген чыгъармасында кесини бек бийик гуманист кез кырамын, эркинликни кюсеп талпынган халкъланы чексиз суйген сезимин, революцияны келлигине эм хорларыгына арсарсыз ийнаннганын эм анга хазыр болуп тургъанын, кесини этген ишлерини ёлюмсюзлюгуне ийнаннганын, революциядан, эркинлик ючюн бардырылгъан кюрешден кесин айырмагъанын болмазча кысха бергенди. Отаровну «Боранбилгич» деген назмусуну бийик, жарыкъ интонациясы, хар сёзю кеси орнунда хайырланып, ниет магъана бла кяндыргъаны, ахырында уа композициясыны куралыуу Максим Горькийни «Боранбилгични жыры» деген чыгъармасына жууукъ этгенди. Алай ишни башы кзуру анда да туююдю.

Аны кзуш кезлери кере эдиле жашнауун
Къара булутланы ичинде элияны.
Ксле эди дуняны жырып жууарыкъ сакъ жауун,
Кёк кюкюреу кялтырата эд къаяланы.

Бу тизгинледе Горькийни чексиз акылманлыгы, хар не болукъ затны да алдан кере билгени, ол айтханча, халкъла революция кюрешге чыкыгъанлары эм эскичиликни дунясын ууатханлары Горький айтханча там болду дейди поэт. Мында автор суратлагъан затларын ючюнчю бетге айландырып «ол» деп, боранбилгичге айтханча этеди. Алай ол метафорады. Назмуну туюп магъанасында сёз Горькийни кесини юсюнден барады, автор уллу жазуучуну боранбилгич бла тенгешдиреди. «Аны кзуш кезлери», «Ол чакыра эд жерни юсю тазаларгъа», «Боранны келгенин дунягъа айтыргъа чыкыгъан эди» дегенча образлы сёзлени автор жазуучуну образын берирге деп хайырланнганды. Дагыда бир строфасында былай жазылады:

Боран келе эди, жерни юсюн тазаларгъа,
Жер а ашыгъа эд аны терк жетерине.
Боранбилгич а боранны аллында учаргъа
Чыкыгъан эд къара булутланы ичине.

Ол магъана дагъыда башха контекстде кѣп айтылады. Быланы барысында да бир баш магъана барды: революцияны душманлары айтханча, революция болгъан-ны ууатыучу, къурутуучу кюч туйюлдо, эркинликге, азатлыкъгъа чырмау болгъан затланы къурутады, ууатады. Кеси уа болдурууну, къурауну, чагъыуну, жангычылыкъны кючюдо. «Келе эд дунияны кирин жууарыкъ сакъ жауун», «Боран келе эди жерни юсюн тазаларгъа» деген тизгинле бизни айтханыбызгъа толу шагъатлыкъ этедиле.

Горькийден уллу дерс алгъанланы бири Къайсын Кулиевди. Алай бу эки поэтде да дерс алыуну, юйрениуню ызлары башхадыла. Была экиси да Горькийни чыгъармачылыгъындан юйренгенликге, ала бек алгъа уллу жазыучуну чыгъармаларыны духун юйренедиле. Ол жанындан Кулиев да, Отаров да ушашдыла. Алай Керим Отаровну Горькийден юйренгени, поэзиясын къыйматлы этер ючюн андан алгъан затлары ташагъа кетмей, ачыкъ кѣрюнюп турадыла. Ол юйренгенин букъдурмайды. Жалан Горькийден юйренип алгъаны угъай, Лермонтовдан да, Есенинден да юйренип алгъанлары да тюз ол халда туура болуп турадыла. Алай, насыпха, Керим Отаровну фахмусуну мурдору асыры деменгилиден, аны жашауну билиую асыры теренден, билген затларын жазаргъа асыры устадан, башха поэтледен юйренип алгъан затлары назмугъа айлана тургъан идеяларына асыры тап жарашхандан, тышындан жалгъаниган затха ушамайдыла. Аны поэзиясында партия ниет таулуланы жашауу бла, психологиясы бла, къылыкълары бла, тау тилни битеу суратлау кереклери бла эм ауазны къудрети бла байламлы бериледи. Аны табигъатдан алгъан фахмусу, узакъ заманны юйренип жетген жазыу хунерини бийиклиги, халкъ тилни, халкъны жашауун иги билгени эм орус поэзиядан тыныусуз окъуп юйренгени анга окъуучуланы чексиз ыразы этген поэзияны жаратыргъа болушханды. Аны поэзиясында жалгъан ауаз жокъду.

Биз огъарлакъда айтып озгъаныбызча, Кулиевни Горькийден да, башха классикледен да юйрениую ахыры

бла башхады. Не къаты излесенг да, ол юйрениую, окъууну ызларыны ачыкъ белгилерин табарыкъ туююлсе. Аны алай болгъаныны себеби Кулиев кишиден юйренгенден, не да юйренип, окъуп къабыл алгъан затларын окъуучуладан букъдура билгенинден туююлдю. Аны юйрениую берген хайырлы къыймат аны фахмусуна сингип, жалан да аны чыгъармачылыкъ ич онгларын къымылдатуучу кючге айланганды. Ол а юйрениу, окъуу деген затда Кулиев ючюн юйренчиклик, эриклеучюлюк этиу, биреуленни хазыр темаларын, хазыр образларын малкъар тилде берирге кюрешину туююлдю. Заманны ауазы болур ючюн, халкъны къууанч-бушуу кюнюнде да айырылмаз сёз нёгери, намысы болур ючюн, битеу чыгъармачылыкъ тынгысызлыгъын, жазыу усталыгъын, фахмусун жыйышдыруучу кючлени бири болгъанын арсарсыз айталыкъбыз. Ма ол хыйсапдан, Горькийни ызларын Керим Отаровну назмуларында тапханча, Кулиевни поэзиясында да табарыкъбыз деп излеу кесин булжутууду, алдауду.

Болса да Къайсын Кулиев да Горькийден хайырлы юйренгенди, пролетариатны уллу жазыучусу Горькийни хапарларыны Кулиевни чыгъармачылыкъ жашау жолунда уллу файдасы болгъанды. Аны алайлыгъын кёрюр ючюн М. Горькийни «Старуха Изергиль», «Песня о Соколе», «Песня о Буревестнике» деген революция романтизмде жазылгъан хапарлары бла Кулиевни «Аууш», «От», «Байракъ», «Оракъ» деген поэмаларын иги эс буруп окъуп, сагъышлы тенгешдирип къараргъа керекди. Къарагъанда да аланы тыш тюрсюнлерин угъай, ич къыйматларын тергеуге алыргъа керекди. Эки авторну геройлары да кимледиле, ала жашаугъа нек келгендиле, аланы къымылдатхан кюч неди, жашауда нек эм къаллай ыз бла жашайдыла, энчи жашауларына, жамауат жашауларына да къаллай магъана бередилене? деген соруулагъа Горькийни хапарларында да, Кулиевни поэмаларында да жууап табабыз. Алайсыз биз ачаргъа кюрешген затла къуру къаргъаныудан озуп бизге берлик зат жокъду.

Кулиевни поэзиясында артыкъ зат тапхан къыйынды. Точкасы, запятою бар эсе да, керек болгъандан салынады. Сёз, хар тизгин, хар образлы сёз, фраза, реплика жалан да кеслери орунларында турадыла. Аланы хар бири авторну оюмун, акъылын-сезимин, автор берир-

ге кюрешген интонацияны ачаргъа болушады. Автор суратлай тургъан адамланы къылыкъларын, кеслерин тюрлю-тюрлю болумлада къалай жюрютгенлерин, аланы ич кыйматлары бла тыш обликлерин, жашауларын, аланы юсю бла уа халкъны жашауун суратларгъа болушмагъан не ууакъ затны да Кулиев поэзиясына къошмайды. Ол бир бирде назмуларыны, поэмаларыны аллына белгили поэтлини айтхылыкъ чыгъармаларындан алып, эпиграф салыучуду. Кулиев ол эпиграфланы кесини эр-рудициясын кёргюзтүп, махтаныр ючюн алмайды. Кёп затны окъугъанын, кёп тюрлю затланы билгенин айтыргъа деп алай этмейди. Бизде аллай затха юйренчик болуп, ол ауруудан къутулмагъанла уа бардыла. Литератураны бузулургъа жарамагъан бир закону барды: айтмай окъуучу ангыларыкъ затны жазаргъа эркинлик жокъду. Эпиграфны хайырланыуда да Кулиев бизни литераторлагъа сейирлик юлгюдю. Чыгъарманы түп магъанасы бла, духу бла кючлю байламлы болгъан затны ол кеси чыгъармасына эпиграф этип алмайды. Кулиевни эпиграфларын окъугъанда, мени эсиме кыйыры-башы тауусулмагъан тайганы уллу агъачларында уучуланы, не да суусуз къум аулакълада жолоучуланы, бир сейирлик адети эсиме тюшеди. Тайгада уучула кече къалгъан къошларында не зат тапсала да, аны ашап-жашап, ишлерин бошап кете туруп, сирнек, отун, ашарыкъ зат хазырлап, къошну бузулгъан жерин тап этип кетедиле. Ала ары дагъыда къайтырбыз деген умут бла угъай, бизден артда ким келсе да деп, аланы жарсыуун этедиле. Суусуз къум аулакълада да хал алайды. Кулиевни эпиграфлары да ол къуллукъну этедиле. Ол эпиграфла Кулиевни поэмаларыны эстетика къудретлерин ачаргъа окъуучулагъа болушхан ачхычладыла. Ол ачхычсыз-эпиграфсыз Кулиевни эпиграфла салынган поэмаларын толу ангыларгъа кыйынды, жюрекни тынгысызлыкъ сезими бла толтургъан кючню толу алаллыкъ да туююлбюз. «Сиваш», «Перекоп» деген поэмаларына Тихоновдан алгъан эпиграфланы юсюнден башында айтханбыз.

Кулиев «Аууш» деген ёлюмсюзлюкню юсюнден этилген балладасына Горькийни «Песня о Соколе» деген чыгъармасындан «Безумство храбрых — вот мудрость жизни» деген эпиграфны бош алмагъанды. Эпиграфха да, «Ауушха» да иги эс буруп окъусакъ, Кулиев Горькийден къаллай бир хайырлы юйреннгенин кёрлюкбюз.

Ол эпиграфны магъанасын эде тутуп, поэманы башындан ахырына дери окъусакъ, анда айтылгъан магъананы толу ангыларыкъбыз. Ол къозгъагъан сезим кюнени себеби бла тѣюлюп, бизге тынчлыкъ бермей тургъанын кѣрлюкбюз. «Безумство храбрых — вот мудрость жизни» деген жашау ыз Горькийни тюз геройларыны да къылыгъыды. Аны къушу, боранбилгичи, Данкосу, Павел Власову эм башха геройлары адамлыкъны, жигитликни, учунууну, алгъа итиниуню, айныугъа къуллукъ этиуню, аны ючюн ёлюмден да артха турмай кюрешуню, таукелликни жашау ызгъа санайдыла. Алада кесимчилик, кесини намысы, насыбы, энчи байлыкъ-ырысхысы ючюн мыллык атыуну кѣрюп болмау къаты бериледи. Ала кеслерин башхаладан кѣтюрмейдиле. Алада тынчлыкъны излеу жокъду. Жюреклеринден сагъайыу, тынгысызлыкъ кетмейди, башхала ючюн кюрешге хазыр туруу кючлюден кючлю бола барады. Ала сабыр жашауну, кюрешден кеслерин албугъартыуну, тынгысызлыкъдан эригиуню, бир жерден тепмей турургъа юйренчикликни кѣрюп болмайдыла. Аланы ич къыйматлары тюзлюкге къуллукъ этерге жерленнген шокоча хазырлай турадыла. Тели батырлыкъны ала нек сайлайдыла? Ала жашаргъа суймегенден, не ашамай, кийинмей, энчи жашаулары болмагъандан туююлдо. Алагъа тюшген хайырыны башхалагъа хатасы боламыды, жокъмуду деген затны бек сагъайып тергеуге аладыла. Аланы ич онглаыны чексизлиги, къудретлилиги алааматды.

Къайсын Кулиевни «Аууш» деген поэмасыны ич къудретине, ол суратлагъан Азретни, аны жашлай урушда ёлген атасы Алимни адамлыкъ къыйматына Горькийден алыннган эпиграфча тюз келген затны адам табаллыкъ туююлдо. Бу поэмада алай кѣп айтылмай эсе да, сынаулу жашау жолу, ол жолда адамла кеслерин къалай жюрютгендиле, ала сынауладан къалай чыкъгъандыла деген терен магъана барды. Поэмада адам улу ну ёчюлюп, гунч болмазлыгъы ючюн адамны тюзлюкге деп этген ишлерини унутулмай жашарыгъы, урушну чач тюклени тургъузгъан трагедиясы (Алимни ёлюму) эм мамыр жашауну кезиуюндеги халла бийик поэзияны шатык тили бла берилгендиле. «Ауушну» баш кѣтюртмей окъутхан кюч, сюжетинде къаты къысылгъан пружинаны кючю болгъаннга ушайды. Окъуй тургъанда — мында аны терк тѣнгереген чархлары бла бирге айланып, су-

ратлана тургъан ишге асыры терен киргенден, не мурат бла окъуй башлагъанынгы унутаса. Окъуп бошагъандан сора, аны сейир-тамашалыкъ атмосферасындан айырылалмай, дыгалас этесе, ол сени битеу акъыл-сезиминги, санынгы-чархынгы къозгъап, тынчлыкъ бермей, сабыр сагъыш этерге къоймайды.

Бир къарагъанда, поэмада аллай уллу затла да къатыш-къара болгъан ишле да, сюжет да жокъчадыла. Поэманы экинчи кесегин поэт былай жазып башлайды:

Луушну ары жанында элде
Жаш къатын къозлаудан къутулалмай,
Еле турады деп, хапар келди,
Ары врач жетмегенлей къалмаз!

Ол эл райондан жууукъ эди,
Къычырсанг эштилир дерча анда.
Алай тура эди узакъ этип
Аны къыш аууш, къарла жаугъанда.

Кулиев суратлауну кеси суйген ызын мында да тюрлендирмейди. Поэмасыны баш жигитин, хапарла башланганлай окъуна, къоркъуулу сынаугъа тюбетеди. Ол жигит кесини адамлыкъ, коммунист эм граждан борчун тынгылы тамамларгъа нечик хазырды деп сынап къарайды. Жашауда битеу адамлыкъ къудретни, кючню, къарыуну, тириликни, ачыкъ ниетликни кючюн сынагъан такъыйкъала боладыла. Ол кезиуде кеси сагъыш этерге заман къалмайды. Мен ол ишни нек этерге керекме, ол болушлукъ излеген адам манга керекмиди, угъаймы, жууугъум, ахлуммуду, танышыммыды, манга ол ишден не хайыр тюшерикди, мен ол адамгъа болушама деп, анга да хайыр эталмай, кесиме хата этип къойсам а, кесим ёлюп къалсам а деген сагъышланы эте, тюзюн-терсин тергей тургъунчу, боллукъ хата болуп, болушлукъ да керек болмай къалады. Адам жашауда хар кюн, хар сагъат сайын битеу къарыуну, адамлыкъ къыйматны ачыкъ кёрюннген халда сынарча сынаулагъа тюбеп жашамайды. Адам хар кюнлюк жашауунда огъурлу ишин этип, сабыр жашайды. Алай адамны жашау ызы, юйренип алгъан заты, адамлыкъ къыйматыны чыныгъыуу, тюзлюк ючюн кюрешге хазырлыгъы хар заманда да тартдырылгъан садакъ жыяча, жерленнген шкокча атылыргъа хазыр болуп турургъа керекди. Жашауда анга садакъ жыяны бошлатхан, шкокню сампалын басдыр-

гъан аны жашаудан, тийреден, табигъатдан алгъан дерслери берген адамлыкъ намысыды. Адам бир кюннге адам болуп къалмайды, ол битеу жашауунда юйренип чыныгъады, акъылбалыкъ болады. Аны тегерегинде тийреси да, жашау болум да юйретедиле. Адамлыкъ къудрет ёнчеленген базманды деп Максим Горький «Безумство храбрых — вот мудрость жизни» деген халда тели батырлыкъны, кесин унутуп, кюйген юйге, къутургъан суугъа секиртген жашыртын кючге айтады. Адам уллу, къыйын ишни терк этерге тюшгенде, сагъышлана, хар жанындан да тергеуге ала туругъа заман жокъду дегенибизде, ахыры бла да аллай заманда жигит, акъыллы, тюз адамла сагъыш этмей, сокъур телиликге атыладыла дерге суймейбиз. Ала сагъыш этедиле, алай сагъышлары, битеу къууатлары, ангылаулары болушлукъ излеген адамгъа къалай болушуп, аны къалай къутхарайыкъ деген акъылгъа бойсунадыла. Кимни ким болуп ёсгени аллай жерде керюнеди. Горькийни Къушу, Боранбилгичи адамлыкъны бийикге кетюрюлген учунууду.

Жаш врач Азрет тебрейди,
Таукел болуп, ауушдан ауаргъа,
— Жашлыкъ этме да. сабыр бол! — дейди
Къарт фельдшер Омар. — Къарачы къаргъа!

Аллында къарны да кералмазса,
Бугъейге жыгъар ауушда боран.
Ёлурсе, болушлукъ бералмазса,
Бу къыямада ары ким барыр! —

деп башлайды автор ючюнчю кесекни. Былайда поэмагъа жигитлиги сыналгъан Азретни кириую бла бирге адамла ючюн тынгысызлыкъны, сагъайыуну кючю бла асыры сансыз сабырлыкъны, асыры акъыллы сагъышланы ортасында даулашла, чюйрелик да башланадыла. Бир жанындан автор Омарны сёзлери бла жашауда кеп тюрлю адам болгъанын эскертеди. Учхара къарасакъ, Омарны хар сёзю тюздю, ётюрюю жокъду. Азретден эсе жашауда аны кергени, билгени кепдю, сынауу уллуду. Аны айтханына да сагъыш этип къарамай жарамайды. Азретни кеси адамлыгъы бла намысы, граждан борчун эсге алмасакъ, Омар тюз айтады. Ол боранда, бурдумда, ёлюм къоркъуууна Азрет бармагъанлыкъгъа, киши тырман эталлыкъ туююлдю, сюдге да киши берлик туююлдю. Ол больницада ойнап айланмайды, бакъгъан

адамлары барды, аланы саулукълары ючюн жууап береди. Ары уа къар, боран тохтаса да барыр дерчады. Алай Азрет Омар айтханны этмейди, кюн да ачылгъынчы, ауузну ары жанында къозлаудан ауругъан къатын да, дуня жарыгъын кёрюрге хазыр тургъан къагъанакъ да сау къаллыгъына ким сёз берсин. Азрет Омаргъа былай айтды:

Угъай, Омар, къалалмам бармайып,
Бармасам, уялырма жеримден.
Мен — таулу ауушдан ауалмайын
Къалсам, не намыс къаллыкъды менде?

Былайда Азрет Омаргъа угъай, кеси кесине жууап береди. Кулиевни поэмаларында «кесим демегенни эки эрни бирге жетмейди» деп жашагъанла бла башхала ючюн таукел кюрешгенлени, кеслерини сагъышларын этмегенлени ортасында келишиусюзлюк кёп берилгенди. «Кёк чинарла» деген поэмасында да Зарият тюзлюкчю врач къызды. Аны адамла ючюн тынгысызлыгъында кече-кюн деген, сагъат марда, жукълагъан не да солугъан деп болмайды. Къызы анасы уа къызы сагъат сан бла ишлесе, адамлача солуса, жукъласа, эрикгенин кетерсе сюеди. «Адам закон бла берилген замандан артыкъ ишлей эсе, хар атламына хайыр алыргъа кюрешеди. Санга ким ыспас этип, бюрюсерикди»,— деп тырман этеди. Зариятны анасы бек алгъа кесине ахшылыкъ излейди, андан сора кимге не ахшылыкъла болсала да, къызгъанмайды.

Зарият а башхалагъа, жамауатха насып излейди, кеси да ала бла жашагъаны себепли, халкъ насыбындан къурлай къалмазына ийнанады. Ол экисинде башхалыкъ олду. Омарны автор сёкмегенликге, ол кесини ишлеген заманында ишин тынгылы этгенликге, хакъсыз, ыспассыз-бюсюреусюз, керексиз заманын къоратыргъа да, къыйналып ауара болургъа да суймейди. Керексиз тынгысызлыкъны, сагъайыуну, дыгаласха къалып айланыуну, жюрек сезимин, акъылын, кючюн тири ишлетнуню артыкълыкъгъа, керексиз затха тергейди. Ол ауарасыз-къаугъасыз тынч турургъа, заманында ишге келирге эм ишден кетерге сюеди. Больницада ауруп жатханланы жараларына, аурууларына, алагъа жарсып келгенлеге да, ауруй кетип больницада ёлгенлеге окъуна ол юйренчик, сансыз болуп къалгъанды. Баям, акъы-

лы бла сёзлери бла да Азретни таукеллигин, жигитлигин, тирилигин сёкгенча, жаратмагъанча этгенликге, жүрегини теренинде кесинде аллай кюч тапмагъанына эм эртде ёчюлген тириликке ачыу эте болур. Тас болуп кетген, кесинде табылмагъан затланы Азретни кылыгъында кёп табылганына зарланган окъуна эте болур.

Поэт Омарны образын поэмасына, Азретни образын, кылыгъын бизге ачыкъ этер ючюн, аны кимлигин биз ангылар ючюн кышхан сунама. Кулиевни поэзиясыны кыянлы жауу сансызлыкъды, уллу кёллюлюкдю. Со-къур, сангырау сезимди. Аны поэзиясы адамны жарысууна-кыуанчына да юйренчик болуп, сансызлыкъны суу-укъ кёзлери бла кыараргъа кыоймайды. Жюрекден кы-зыу тынгысызлыкъ, сагъайыу кетмезча этеди. Хар затха да жууаплы кёз бла кыараргъа юйретеди. Адам жашау-ну кыонагъы туюлду, кесиди, жашауда болуп озгъан, бола тургъан эм энди боллукъ ишлеге жууаплы кёз бла сагъышлы кыарарча этеди. Адамда кесимчиликни, кир ниетлиликни, жүрегин заманга кёре ишлетнуден кыачычулукъну шарайыплары бар эселе, аладан кыутулуу-ну излетеди, иги болургъа кыорешдиреди. «Аууш» деген поэманы битеу ниет магъанасы да, битеу суратлау кы-ючю да, интонация дунясы да окъуучуну ол айтылып оз-гъан затлагъа юйретеди. Горькийни чыгъармалары бла Кулиевни поэзиясында деменгили ушашлыкъ, жууукъ-лукъ ма ол затладыла. Кулиев битеу поэзиясында Горь-кийни «Адамны аты хурмет бла эшитиледи» деген кы-анатлы сёзюню кертилигин туура этер ючюн кыорешеди. Азретни образы адамлыкъны бийик даражасына чыкъ-гъан, заманыбызны алчы адамларыны жарыкъ юлгю-сюдю.

Азрет кыыйын жолоучулукъгъа тебирей туруп, аны аллында кёп чырмаула чыгъадыла. Аланы хар бири, Аз-рет сылтау излесе, аны жолоучулукъдан тыяр эди. Кыый-ын, боран, сууукъ кюн ауушну кыоркыуулукъгъу, боль-ницада ауругъанлагъа бакъгъан эм башхала аллай сылтауладыла. Алай Азретни аллына чыгъарыкъ бек уллу чырмау анасы Зарий болгъанын биледи. Анасы жа-шын, кёзю кыыйып, кыоркыуулу ишге кыалай ийсин, хар заманда да гурт тауукъ кибик, сабийин кыанат тубю-нде тутаргъа, хатадан-палахдан сакъларгъа кыорешеди. Жашы келип, ишни халын айтханда, ана жүреке эки

уллу кючню къаты кюрешгени ачыкъ сезиледи. Жангыз жашын къатында сакъларгъа кюрешуу, аны тырнагъын сыдыртмазгъа къазауат этиу бир жанындан сюелсе, жашы кесини адамлыкъ борчун толтурмай иш къояр деген къоркъуу а экинчи жанындан ана жүрекни тыпырдатып, тынгысыз этедиле. Таукеллик хорлайды:

Бар! — деди анасы Азретге —
Атаг алай айтыред! — деди.
Ол кеп къыйын кепюрледен ётгенд,
Ана таукеллиликни кыймай келди.
Ол жашы бетсиз, къоркъакъ болгъанын
Кёргсиден эсе, аны ёлюсюн
Кёрюрге хазыр эди. Тауланы
Аллай аналарыны кёбюсюн
Кёре келгенбиз. Зарий аладан
Бириди. Къара жаулугъун кысып,
Жашына кёл этдирди, къаядан
Ауур болса да аны кыйгъысы.
Зарий жашына бар деди. Кеси
Уруш кюлдедеча кыйгъы этди.
Азрет, жыйып эрлигин, эсин,
Аууш бла ауаргъа деп кетди,—

деген тизгинледе не къадар сагъыш, ичден кыйюп бишиу, къалай кыйтыр деп, жүрек тыпырдап, тынгысыз болуу, кеси борчун ангылау, жигерлик, таукеллик барды! Былайда Азретден, Зарийден кыйсы озгъан жигит, таукел болгъанын ёнчелер къудрет жокъду. Экиси да деменгили адамладыла. Аллаи ана жүрекке ыспас, аллай ана деменгилиликге махтау, аллай жашны ёсдюргенинге минг алгъыш! Дунияны тутуругъу, дуняны кыйматы, кючу, къарыуу, сыйы аллай анала бла балаладыла. Аллаиланы юсюнден окъусанг, кесинг да бир уллу жигитлик этгенча, кеси кесинге ыразы боласа. Кулиевни поэмасыны магъанасыны тую тамыры ма андады. Азрет жолоучулукъгъа бурдум, боран къар кёз ачдырмай тургъанда чыгъады. Хар атламы жигитлик бла алгъа элтген атламды. Кючден алгъа атласа, боран арха тюрте, тырнакълап, юсюн-башын талатып, къолун-аягъын къанатып, алгъа барыргъа къазауат этеди:

Къар, къара туман да къатыш болуп,
Бир инсан аягъы басхан жерин
Кёраллыкъ туююлдо. Боран улуп,
Къарлы къанатларын кеннге керип.

Азрет тик ауушха ёрлейди,
Кёзлерин ачдырмай къарлы боран.
Бирде, жай чилледеча, терлейди,
Бирде уа сууукъдан къуруша барад.

Аны алгъа элтген эки кюч барды. Бири, андан болуш-
лукъ сакълап, ёлюм бла кюрешген бууаз къатынны халы-
ды. Экинчиси, Азрет туугъан жыл жашлай къазаутда ёл-
ген атасыны сыфатыды, адамлыкъ сыфатыды. Ол бара
тургъанда, атасыны ауазы эшитилгенча болады. Ол ауаз
анга кёл этдиргенча, болушлукъ, кюч, къарыу бергенча
болады.

Сора Азретге эштиледи
Атасыны — Алимни ауазы:
— «Бар къоркъма, ёрле! Атанг биледи
Къыйын жолгъа чыкъгъанынгы, басып.
Бар, къоркъма, балам. Къоркъма ёлюмден,
Къыйынды тюбеген ажал бла,
Ол бизни табады керек кюнде.

Аллай ата бла анадан бизни заманыбызда аллайла
туууп, аллай адамла боладыла. «Аууш» жигерликни,
адамлыкъны ёлюмсюз балладасыды. Окъуучулары жашау
жол нёгерлери болуп кёпге дери жашарыкъды.

Къайсын Кулиев Ата журт урушну юсюнден жазгъан
«Байракъ» деген поэмасында да эпитафны Горький-
ден алгъанды. «Безумству храбрых поем мы славу!» де-
ген къанатлы афоризм Горькийни чыгъармасыны ич
къыйматыды. Ол къанатлы сёзле Кулиевни «Байрагъын-
да» суратланган Азамат, Хасан деген таулулары адам-
лыкъ къыйматларында баш белги болгъанын да кёрюр-
ге болушхан ачхычды. Бу поэмада Кулиев Минги тауну
башына кеслерини свастикалы харам байракъларын та-
гъып, махтаныргъа кюрешген фашистлеге къажан Ата
журтну азатлыгъы ючюн батыр сермешген совет сол-
датлада не уллу суймеклик, адамлыкъ къыймат бол-
гъанын суратлайды.

Б А Ш Л А Р Ы

Уллу Октябрь революция малкър литературада	3
Сюймекликни бушуулу жыры	25
Жашау эм чыгърма	49
Адамсызлыкны адамлык хорлайды	74
Малкър литературада коммунистни образы	87
Юйрениуню кѣп тюрлю жоллары	122

ДАЛХАТ МУСАЕВИЧ МАММЕЕВ
ОБРАЗ КОММУНИСТА В БАЛКАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

На балкарском языке

Редактор М. Т. Жабоев
Художник-редактор В. Л. Захохов
Технический редактор Б. Х. Буздова
Корректор Н. А. Будаева

ИБ № 375

Сдано в набор 13.06.79. Подписано к печати 11.12.79. 402314.
Формат 84×108 1/32. Бумага типографская № 1. Гарнитура
банниковская. Печать высокая. Усл. п. л. 9. Уч.-изд. л. 9,8.
Тираж 1000 экз. Заказ № 7308. Цена 55 коп.

Книжное издательство «Эльбрус»
Нальчик, улица им. адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Управления по делам издательств, полиграфии
и книжной торговли Совета Министров КБАССР
Нальчик, проспект им. Ленина, 33